

Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

10
клас

УДК 74.266.3
С 65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 р. №551)*

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

С 65 Всесвітня історія [рівень стандарту] : підручник для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2018. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-10-5357-0

Підручник містить систематизований виклад всесвітньої історії для 10-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для вчителів історії, учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти.

УДК 74.266.3

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-5357-0

© Сорочинська Н.М., Гісем О.О., 2018
© Навчальна книга — Богдан, 2018

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Словничок

Тлумачення термінів і понять, що виділені жирним шрифтом у тексті параграфа.

Документи розповідають

Фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо).

«**Електронний додаток**» — тут ви знайдете додаткові матеріали до підручника

Цікаво знати

Додаткова інформація для тих, хто хоче знати більше цікавих історичних фактів.

Запитання та завдання

Додаткові запитання та завдання у тексті.

Запам'ятайте дати

Подано важливі історичні дати

Любі десятикласники і десятикласниці!

У 10-му класі вам належить ознайомитися з новітнім періодом всесвітньої історії — безпосереднім продовженням історії нового часу. Між новою та новітньою історією немає такої відчутної різниці, як між античною епохою та середніми віками. Новітній період започаткували події другого десятиріччя XX ст., і триває він дотепер.

Відтин новітнього періоду всесвітньої історії, що його вивчатимете, складний і суперечливий за змістом. Він увібрав у себе безліч подій і фактів, неоднозначних за характером явищ і процесів світового розвитку, — економічний, технічний та інтелектуальний прогрес і виснажливі війни, національно-визвольні та соціальні рухи і розпад імперій, боротьбу сил демократії й тоталітаризму, розкол світу на ворогуючі табори, національно-державне розмежування та інтернаціоналізацію економічного життя. На відлік новітньої історії істотний вплив мали революційні події 1917 р. в Росії, внаслідок яких азіатсько-європейська держава відійшла від еволюційного шляху розвитку і на величезних просторах здійснила безпрецедентний соціальний експеримент, що його змушена була пережити й Україна. Отже, у всесвітньо-історичному розвитку людства в першій половині XX ст. переважало творче й руйнівне начало, а спроби великих держав домогтися політичного та економічного панування поєднувалися з боротьбою народів за національну незалежність, демократію, право вільного вибору форм організації суспільства.

Упродовж першої половини XX ст. колосальні за масштабами та якістю зрушення охопили економічну, політичну, наукову й культурно-освітню діяльність народів планети. І якби не світові війни 1914–1918 рр. та 1939–1945 рр., то соціально-економічний поступ людської цивілізації міг би бути набагато успішнішим. З одного боку, ці війни засвідчили нездатність провідних держав світу розв'язувати проблеми мирними засобами, а з іншого — стали серйозною пересторогою для майбутнього співіснування країн і народів.

* * *

Працюючи над підручником, авторський колектив керувався чинною редакцією Програми із всесвітньої історії для середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів. У ньому подано систематизований виклад історії суспільно-політичного та економічного розвитку країн Європи і США, народів Азії, Африки та Латинської Америки, міжнародних відносин 1914–1945 рр. У цьому контексті використовувалися фрагменти з історії українського народу, документи та ілюстративний матеріал.

Підручник побудовано за проблемно-хронологічним принципом; основними засадами навчального матеріалу є його доступність, послідовність, освітньо-виховна спрямованість. Він покликаний дати базові знання учням, стимулювати їхнє мислення та інтерес до історичної науки. Велика роль у реалізації цих завдань належить учителю/вчительці.

Засвоїти зміст підручника допоможуть запитання та завдання до кожного параграфу. Відповіді на деякі з них потребують ознайомлення з додатковими джерелами. Світогляд учнів/учениць розширить звернення до термінологічного словника, рекомендованої навчальної та наукової літератури.

На сторінках книги, крім висвітлення перебігу подій і явищ, трапляється чимало імен, географічних назв, дат. Вирішені дати є обов'язковими для запам'ятовування, вони нададуть знанням учнів/учениць стрункості й конкретності у відповідях на уроці та на іспитах.

Вивчення всесвітньої історії та здобуті знання сприятимуть духовному зростанню підрастаючого покоління, кращому розумінню національних і загальнолюдських проблем.

ВСТУП

1. Головні риси світового розвитку в 1914–1945 рр.

XX ст. стало важливим етапом у розвитку людства. Світова цивілізація продовжила свій рух у напрямі подальшого становлення єдності світу в економічному, політичному, культурному плані.

Порівняно з попередніми століттями, складається враження, що людство стало рухатися швидше. Це зумовлено тим, що завдяки прогресу в техніці й науці економіка, а за нею й інші сфери людського життя, стали розвиватися значними темпами. Навіть за життя одного покоління докорінно змінилося все: навколишнє середовище, побут, техніка, поведінка тощо. Так, людина, що бачила політ першого літака (1903 р.), стала свідком польоту людини в космос (1961 р.). Як і в попередньому столітті, у першій половині XX ст. найбільші зрушення відбувалися на Заході (Західна Європа і США), який продовжував відігравати роль локомотива історії. Тут завершилось формування індустріального суспільства (машинне виробництво, масове виробництво, урбанізація, остаточне утвердження ринкових механізмів регулювання та ін.). Небачене до того зростання продуктивних сил і виробництва штовхало провідні країни світу до пошуку все нових ринків збуту і, відповідно, до гострої їх конкуренції. Переділивши світ між собою, вони у своїх колоніальних володіннях нещадно нищать традиційні системи господарювання, насильно втягують народи Азії, Африки, Латинської Америки у світове господарство. Така економічна експансія Заходу зумовила те, що економіки країн стають взаємопов'язаними. Свідченням цього стала «велика депресія» 30-х років, яка, почавшись у США, охопила майже всі країни світу. У першій половині XX ст. відбувається зміна лідерів. Якщо у XIX ст. провідною державою світу була Англія, яку на початку XX ст. потіснила Німеччина, то у 20-ті роки остаточно утверджується економічне лідерство США.

Перша світова війна й особливо економічна криза 1929–1933 рр. сприяли становленню систем державного регулювання економіки. У деяких країнах відбулось повне одержавлення економіки (СРСР), в Італії, Німеччині та Японії був встановлений жорсткий державний контроль, проте в США, країнах Скандинавії знайшли більш дієвий, опосередкований вплив держави на економіку, який не призводив до деформації її структури.

З початку століття вагоме місце у промисловості провідних країн починають займати новітні галузі виробництва: хімічна, електротехнічна, автомобільна, авіаційна, нафтопереробна та ін. Проте виплавка чавуну та сталі, виробництво машин і обладнання, добування основних сировинних ресурсів продовжують виступати го-

ловними показниками розвитку країни. Світова економіка й далі розвивається по екстенсивному шляху.

Початок становлення індустріального суспільства супроводжувався значним спрощенням соціальної структури суспільства попередньої доби. Головними прошарками суспільства стали підприємці і промисловці, з одного боку, наймане робітництво — з іншого. Станом на початок ХХ ст. така соціальна структура зазнала докорінних змін. Серед промисловців і підприємців виділилась фінансова олігархія, яка стала значною впливовою силою у політичному житті, у виробленні державного курсу. За нею не відставали нащадки колишніх могутніх аристократичних родів, що зберегли свої багатства і вплив. Разом ці дві групи становили еліту суспільства. Новим явищем стало формування середнього класу (середні і дрібні підприємці, чиновництво, творча і технічна інтелігенція, високооплачуване робітництво), від якого почала залежати внутрішня стабільність суспільства. Маючи свій бізнес, справу чи високооплачувану державну службу, вони були зацікавлені в проведенні такої внутрішньої політики, яка б унеможливила соціальні потрясіння.

У першій половині ХХ ст. найчисленнішою соціальною групою продовжувало залишатися наймане робітництво. Здобувши у запеклій боротьбі виборчі права, воно стало впливовою силою у політичному житті. Воно формувало основу масових партій і рухів. Але робітництво у ХХ ст. вже не становило єдину соціальну верству. Серед нього виокремлюється досить численна група робітничої аристократії (працівники і працівниці з високими професійними навичками і зі значними доходами). Відбулось розшарування серед робітників старих і нових галузей виробництва. Останні отримували значно вищі зарплати. Відбулось загальне поліпшення життєвого рівня робітництва: скорочення робочого тижня з 70–60 до 40 годин; з'явилося трудове законодавство, система охорони праці, відпустки, що оплачуються тощо. Проте ці позитивні зміни в основному торкалися країн Західної Європи і США.

Принципово нова система соціальної структури сформувалась у СРСР. Тут зник

Робітниці на радіозаводі, 1925 р.

Сім'я із середнього класу

прошарок власників. Привілейоване становище зайняла партійно-бюрократична еліта. Попри проголошення робітництва авангардом суспільства, рівень його життя залишався дуже низьким.

Важливим явищем у соціальному розвитку стали значні темпи урбанізації. Населення міст швидко зростало. Відповідно скорочувалося сільське населення. На кінець 30-х років у більшості країн Європи міське населення перевищувало сільське.

У 1-й половині ХХ ст. розгорнувся процес емансипації жінок. У роки Першої світової війни жінки масово стали до верстатів. По війні майже у всіх країнах Європи вони отримали виборчі права. Однак продовжувала зберігатись дискримінація жінок: вони отримували меншу заробітну плату, ніж чоловіки за аналогічну роботу.

Перша світова війна загострила всі соціальні проблеми. В одних країнах накопичені суперечності вибухали революціями, в інших — правлячі еліти віддали перевагу проведенню досить глибоких політичних і соціальних реформ.

Після 44 років відносного миру Європу знову поглинув вир війн і потрясінь. Основною рушійною силою революцій стали масові робітничі партії. Соціальні революції охопили території Російської й Австро-Угорської імперій, Німеччини. Спочатку в ході них формувалося прагнення створити демократичні республіки з більш справедливим соціальним устроєм. Невдовзі через відсутність політичного досвіду все це обернулось обмеженням, а потім і ліквідацією демократичних інститутів влади, встановленням жорстоких форм правління і тоталітарних режимів.

В міру поглиблення революцій наростала і хвиля контрреволюції, яка у більшості випадків призвела до втрати демократичних завоювань народних мас: встановлення авторитарних режимів (Угорщина та ін.) або до домінування консервативних сил у подальші роки (Німеччина, Фінляндія та ін.).

У тих країнах, де вдалось уникнути революцій (Англія, Франція, Скандинавські країни та ін.) були проведені реформи в напрямі подальшого розвитку ліберальної демократії: розширені виборчі права, розвиток інститутів громадянського суспільства, розширення системи соціального захисту тощо.

Повоєнне загострення соціальної і політичної боротьби, криза існуючих інститутів влади породило і нове політичне явище — фашизм. Фашисти теж запропонували свої рецепти подальшого розвитку суспільства, але з повним запереченням демократії, з насадженням тоталітарної системи свого зразка.

Таким чином, після Першої світової війни перед людством відкрилися три перспективи подальшого розвитку: поступ ліберальної демократії, будівництво соціалізму (комунізму), фашизація. Зміст розвитку світу в 20–30-ті роки полягає в боротьбі цих напрямів. Зрештою, два останніх виявилися тупиковими гілками поступу людства. Фашизм удалося здолати після перемоги у Другій світовій війні. Комунізм не витримав протистояння «холодної війни».

Значний вплив на політичне життя у міжвоєнний період справляли національно-визвольні рухи. Народи, які були поневолені або зазнавали етнічних утисків, прагнули самостійно вирішувати свою долю. Спроби розв'язати національні проблеми після Першої світової війни не були успішними. Вони лише породили безліч нових суперечностей.

2. Періодизація світового розвитку першої половини ХХ ст.

Перша світова війна (1914–1918 рр.)

Боротьба провідних держав за гегемонію в світі, наміри знищити головних конкурентів, прагнення до зовнішньої експансії, гонка озброєнь штовхнули світ у вир війни. Вона стала підсумком розвитку міжнародних відносин кінця ХІХ — початку ХХ ст. Існування військово-політичних блоків (Антанта і Троїстий союз) втягнуло у війну 36 держав світу (67% населення планети). Бойові дії точились у Європі, Азії, Африці, на просторах Світового океану.

Особливості війни:

- стала глобальною;
- мала переважно загарбницький характер (крім Бельгії та Сербії, що стали жертвами агресії);
- масове використання новітніх видів зброї (потужні гармати, кулемети, літаки, танки, підводні човни тощо);
- існування безперервних ліній фронтів;
- мобілізація до армії значних людських ресурсів (70 млн осіб);
- величезні масштаби руйнувань;
- значні людські втрати: близько 10 млн осіб (з них 10% мирного населення);
- економічний потенціал і технологічний рівень виробництва, як ніколи, стали одними з вирішальних факторів перемоги у війні;
- війна потребувала відповідних структурних змін в системі державного управління, висвітлила всі негаразди в державній структурі влади;
- важливим фактором війни стала ідеологія, пропаганда, здатність мобілізувати і об'єднати населення навколо певної ідеї;
- відбулися докорінні зміни в стратегії і тактиці війни.

Війна створила цілий ряд прецедентів, які згодом ставали звичним явищем історії ХХ ст.: формування структури державного регулювання економікою; масові трудові мобілізації; насильне залучення іноземних робітників та робітниць для праці на підприємствах; тотальна війна (до повного вичерпання матеріальних і людських ресурсів); масові пропагандистські кампанії; знецінення людського життя; акти геноциду (знищення вірмен у Туреччині в 1915 р.); використання зброї масового знищення (хімічна зброя) тощо.

Повоєнна нестабільність (1918–1923 рр.)

Революції, реформи, перегляд кордонів, створення нової системи міжнародної безпеки, політична та економічна кризи призвели до:

- розгортання революційних процесів, наслідки яких у різних країнах були різними. Так, в Італії до влади прийшли фашисти (1922 р.), в Угорщині встановилася авторитарна диктатура (1920 р.), в СРСР — комуністична диктатура (1917–1918 рр.); в Німеччині постала Веймарська республіка (1919–1933 рр.), заснована на союзі соціал-демократії та військово-аристократичної верхівки;
- активізації демократичних і робітничих рухів, реформаторської діяльності урядів, спрямованої на зняття соціальної напруженості в суспільстві;
- розколу в робітничому русі, створення Комуністичного (який прагнув до реалізації ідеї світової революції) та Соціалістичного інтернаціоналів, об'єднання профспілок;
- розроблення й підписання мирних договорів з країнами, що зазнали поразки у світовій війні;
- створення Версальсько-Вашингтонської системи.

Стабілізація (1924–1929 рр.)

У зазначений період країни Європи та США впоралися з наслідками війни, перевели господарство на мирні рейки, відбудували його і стали збільшувати темпи економічного розвитку. На просторах Євразії пощастило припинити збройну боротьбу. Для періоду стабілізації були характерними такі риси соціально-економічного та політичного розвитку країн:

- модернізація промислового виробництва, поява нових галузей, впровадження нової техніки і технологій, а також методів організації праці (конвєсризація, стандартизація, масове виробництво);
- стабілізація кредитно-фінансової системи;
- зменшення державного регулювання;
- зміни в політико-партійних структурах деяких країн;
- установлення авторитарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, утвердження фашистського режиму в Італії; відродження Російської імперії на новій ідеологічній основі у формі СРСР;
- формування нової системи європейської безпеки, послаблення Версальсько-Вашингтонської системи;
- суттєві зміни в ідейно-політичній, культурній, соціально-психологічній, моральній атмосфері західного суспільства (зростання ролі засобів масової інформації, демократизація одягу, особливо жіночого, розвиток спорту, туризму, поява нових жанрів мистецтв — джазу, мюзиклів тощо).

Велика депресія (1929–1933 рр.)

У 1929 р. світ опинився перед загрозою небаченої економічної кризи. Вона була світовою та безпрецедентною щодо глибини і тривалості.

Основні причини кризи:

- надзвичайно високий ступінь концентрації та монополізації (надмонополізація) капіталів і виробництва;
- перехід на технології масового виробництва, що не було підкріплено масовим споживанням;
- зменшення державного регулювання;
- нерівномірність розподілу національних багатств, вузькість внутрішнього ринку.

Криза охопила всі промислово розвинені країни, майже всі галузі економіки і тривала чотири роки.

Головний показник кризи — перевиробництво товарів.

Це призвело до банкрутства великої кількості підприємств, скорочення промислового виробництва майже на 80%, сільськогосподарського — на 30, торгівлі — майже на 70%, зростання безробіття (понад 30 млн осіб), зниження рівня життя. Активізувався робітничий, комуністичний, фашистський рухи.

Найбільше криза вдарила по тих країнах, які наприкінці 20-х рр. мали найвищі темпи розвитку економіки, — США та Німеччині.

Єдиною державою, що не зазнала кризи, був Радянський Союз, який на той момент розпочав форсовану індустріалізацію.

Назрівання Другої світової війни (1933–1939 рр.)

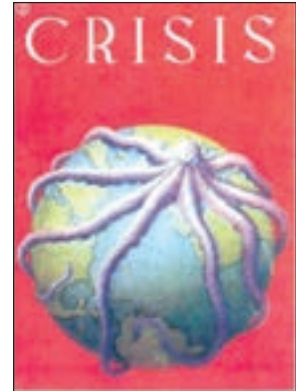
Криза загострила суперечності між країнами. Багато з них шукали виходу з неї поодиночі, вдаючись до різних способів, нехтуючи інтересами інших держав. Це призвело до виникнення «торговельних війн» і міждержавних конфліктів.

У діях урядів різних країн світу можна вирізнити дві основні тенденції. Загалом вони прагнули розширити роль держави в економічному житті.

Так, США, Велика Британія, Канада, Скандинавські країни здійснили ліберальні реформи в інтересах широких верств населення, поширили державний контроль над економікою. Було закладено підвалини «держави процвітання».

У Німеччині, Італії, Угорщині, Болгарії, Японії утвердилися тоталітарні режими (фашистського типу), які шукали виходу з кризи через перегляд результатів Першої світової війни та воєнну експансію, претендуючи на світове панування. Завершилося формування тоталітарного режиму в СРСР, який у зовнішній політиці під комуністичними гаслами став на шлях територіальної та політичної експансії.

Це у другій половині 30-х рр. значно загострило протистояння демократії й тоталітаризму.

*Символічне зображення
«Великої депресії»*

У деяких країнах (Франція, Іспанія, Чилі) на хвилі антифашистської боротьби до влади на певний час прийшли Народні фронти, котрі провели радикальні соціальні реформи. Над Іспанією, яка боролася проти фашизму, нависла загроза комуністичної диктатури; республіку було повалено і встановлено націоналістично-тоталітарний режим генерала Франко (1939 р.).

Зупинити мирними засобами просування тоталітарних держав до світового панування не поталанило, і світ поринув у Другу світову війну 1939–1945 рр.

Друга світова війна (1939–1945 рр.)

Всі ті проблеми, які не були розв'язані під час Першої світової війни і ті, що постали у 1920–1930-ті рр., призвели до вибуху Другої світової війни. У ній брали участь понад 72 держави, на території яких проживало 80% населення Землі. Бойові дії точилися в Європі, Азії, Африці, Океанії на площі 22 млн км² і на просторах Світового океану. За роки війни в армії воюючих держав було призвано 110 млн ос.

На фронтах загинуло, за різними підрахунками, від 50 до 65–67 млн ос., 95 млн було поранено або покалічено. Близько половини загиблих становило мирне населення. Матеріальні витрати становили 4 трлн дол.

Запитання та завдання

1. Обґрунтуйте періодизацію світового розвитку в міжвоєнні роки.
2. Визначте особливості Першої світової війни у порівнянні з війнами попередніх епох.
3. Розкрийте основні причини повоєнної нестабільності.
4. Чому період 1924–1929 рр. називають стабілізацією?
5. Як вплинула економічна криза на економічний, політичний, соціальний розвиток країн світу?
6. Які держави у 30-х рр. проводили агресивну політику?
7. Що поєднує Першу і Другу світові війни?

Запам'ятайте дати:

1914–1918 рр. — Перша світова війна.

1918–1923 рр. — повоєнна нестабільність.

1924–1929 рр. — стабілізація.

1929–1933 рр. — загальна світова економічна криза.

1933–1939 рр. — загострення суперечностей між державами. Назрівання Другої світової війни.

1939–1945 рр. — Друга світова війна.

РОЗДІЛ I

Передумови Першої світової війни. Війна та революції

§ 1. Початок Першої світової війни

1. Причини війни і мета держав

До Першої світової війни призвели загострення суперечностей між найбільшими державами світу і боротьба двох військово-політичних угруповань — Антанти й Троїстого союзу. Найбільш непримиренними виявилися інтереси Німеччини та Великої Британії. Вони суперничали на суходолі й на морі. Ініціаторами розв'язання війни виступили правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини, хоча й інші країни мали конкретну загарбницьку мету. Гонка озброєнь набула нечуваного розмаху. На воєнні видатки витрачалось більш ніж половина бюджетних надходжень країн Європи.

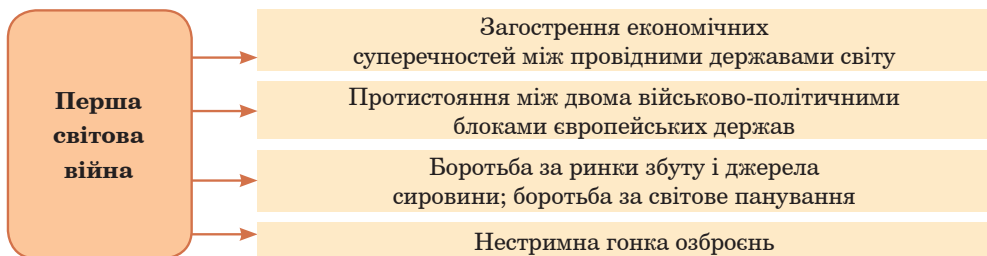
Німецька імперія прагнула до світового панування. В її плани входило загарбання великих територій у Європі, в тому числі України й Прибалтики, колоніальних володінь Англії, Франції, Бельгії, зміцнення позицій в Туреччині й на Близькому Сході. Австро-Угорщина сподівалася підкорити Сербію, Болгарію й Чорногорію, заволодіти нафтовими родовищами Румунії, панувати на Чорному, Адріатичному та Егейському морях. Туреччина, яку в разі перемоги збиралися поділити країни Антанти, звертала свої погляди на Балканський півострів, Крим, Закавказзя, Іран.

Своєю чергою, Англія претендувала на німецькі колонії, турецькі володіння в Месопотамії (нинішній Ірак), домагалася посилення впливу на Близькому Сході та в Середземномор'ї. Вона прагнула підірвати економічну могутність Німеччини, її зростаючу роль у світовій торгівлі. Франція мала намір повернути Ельзас і Східну Лотарингію, відібрані в неї Німеччиною 1871 р., захопити багатий вугіллям Саарський басейн та частину Рейнської області Німеччини. Економічно послабити Німеччину прагнула й Росія. До того ж російський царизм мав стратегічні завдання — встановити контроль над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли, а також над Східною Пруссією, Сілезією, Галичиною і Буковиною.

Найбільше вагалась у визначенні своїх домагань Італія. Будучи союзником Німеччини й Австро-Угорщини, вона все-таки прораховувала, де на неї чекає більша вигода. З початком війни країна вела тривалі переговори з обома воюючими сторонами; врешті-решт, країни Антанти пообіцяли їй більші територіальні надбання. Це схилило Італію до переходу на бік противників Німеччини.

Причини Першої світової війни

Отже, війна мала несправедливий, загарбницький характер з боку держав обох блоків.

2. Австро-сербський конфлікт. Липнева криза 1914 р.

Приводом до початку Першої світової війни став австро-сербський конфлікт. **28 червня 1914 р.** *Гаврило Принцип*, член таємної організації «Млада Босна», яка боролася за об'єднання всіх південнослов'янських народів, убив наступника австрійського та угорського престолу Франца-Фердинанда.

23 липня Австро-Угорщина передала урядові Сербії ультиматум, який порушував суверенітет останньої, означав втручання у внутрішні справи. У разі ухилення Сербії від виконання вимог їй погрожували розривом дипломатичних відносин та

війною. В установленний термін Сербія оголосила про свою згоду прийняти умови ультиматуму. Виняток становив пункт, де йшлося про участь австрійської поліції у проведенні слідства на території Сербії. Цього вистачило, щоб погрози було здійснено. **28 липня** австро-угорські війська вторглися на територію Сербії.

3. Вступ у війну великих держав

Росія, яка виношувала імперські амбіції на Балканах і прихильно ставилася до Сербії, розпочала загальну мобілізацію. У відповідь Німеччина **1 серпня** оголосила війну **Росії**, а **3 серпня** — **Франції**. Звинувачуючи французів у порушенні нейтралітету Бельгії, Німеччина без попереджень вторглася на її територію. Це послужило серйозним приводом до негайного вступу у війну Англії.

Конфлікт розгорявся по всій земній кулі. На боці держав Антанти виступила Японія, маючи на меті захопити німецькі колонії в Тихому океані й заволодіти Китаєм. У жовтні до Німеччини приєдналась Османська імперія. Утворилися нові фронти у Закавказзі, Сирії, Палестині. Однак головними від початку були Західний і Східний фронти. На заході німецьким військам протистояли англійські, французькі та бельгійські солдати. На сході об'єднані сили німецької та австро-угорської армії було спрямовано проти Росії.

Замах в Сараєво. Малюнок з обкладинки міланського часопису «La Domenica del Corriere»

Документи розповідають

Із книги доньки англійського посла в Петербурзі Міріель Б'юкенен

...Як сповнені ми були ентузіазму! Як сповнені впевненості, що боремося за праве діло, в ім'я свободи, гуманності, за краще життя на землі. Завдяки нашому піднесеному настрою ми чекали тріумфів і перемог.

Російська піхота! Британський флот! Французька артилерія! Війну буде завершено до Різдва, і козаки увійдуть до Берліна! Знамениту Алею Перемоги в Берліні, з її блискучими біломармуровими статуями курфюрстів і королів з дому Гогенцоллернів, буде зруйновано. Союзники продиктують свої умови миру німецькому імператорові, і за столом, зробленим із «дерева перемоги», де він розчерком пера віддає наказ про початок бойових дій, він буде змушений підписати мирний договір.

1. Як ставилися народи до війни, що почалася? 2. Чому сподівання на швидке припинення війни не виправдалися?

На початку війни хвиля патріотизму й націоналізму затопила воюючі держави. З часом вона змінилася зневірою і втомою, призвела до посилення соціал-демократії та поширення пацифістських ідей. Але поки що вона створювала сприятливі умови для мобілізації всіх сил на фронті і в тилу.

4. План Шліффена

Напередодні війни країни Антанти мали перевагу в людських і матеріальних ресурсах над країнами Троїстого союзу. Військово-морські флоти Англії та Франції домінували на морях. А от за кількістю та якістю озброєнь і в мобілізаційному аспекті до війни краще підготувалася Німеччина. Майже за рік до початку воєнних дій у країні розробили воєнно-оперативний план нападу на Францію та Росію — **план генерала Шліффена**.

Неминучість війни на два фронти для Німеччини була очевидною. Тому головною ідеєю стратегічного плану було бити противників нарізно. На початковому етапі війни на заході (проти Франції) передбачалося зосередити близько 80% збройних сил Німеччини, а решту — на сході (проти Росії). Удар по Франції планувався завдати через нейтральну Бельгію північніше Парижа в обхід основних сил французької армії. В результаті такого стратегічного маневру («непрямого удару») передбачалося оточити і знищити французьку армію ще до того, як Росія завершить мобілізацію свого війська. Після розгрому протягом 4–6 тижнів французької армії Німеччина мала перекинути війська на схід і в перебігу блискавичної війни завдати нищівної поразки Росії.

5. Бойові дії у 1914 р.

У перші ж дні війни німецькі війська вдерлися на територію Бельгії. Взяття фортеці Льєж і столиці Брюсселя виявилось недостатньою втіхою для німецьких армій, бо згодом вони несподівано для себе наразилися на запеклий опір бельгійців, які не бажали здаватися. Проте французи на французько-бельгійському кордоні зазнали поразки, що додало впевненості німцям. Відкривався шлях на Париж.

Стратегічний задум німецького командування здавався виконаним. Два німецькі армійські корпуси і кавалерійську дивізію було перекинуто для допомоги на схід у Пруссію, де вже наступали російські армії. Але ця допомога виявилася зайвою, бо росіяни зазнали поразки раніше, ніж прибули вказані частини, і вже у вересні їх витіснили зі Східної Пруссії.

Водночас у серпні–вересні успішними були дії Південно-Західного російського фронту, що воював проти Австро-Угорщини. Російські армії в результаті **Галицької битви** (18 серпня — 26 вересня 1914 р.) захопили Львів, взяли в облогу фортецю Перемишль, зайняли майже всю Галичину й Буковину та вийшли до Карпатських перевалів.

Після перемоги у Галицькій битві, за наполяганням союзників, росіяни спрямували свій удар проти Німеччини. Водночас

Бой на Західному фронті, 1914 р.

німецьке командування зосередило свої війська для удару на Варшаву, щоб відволікти росіян і врятувати своїх коаліціантів австрійців. У результаті німецькі та російські війська зішлись під час зустрічного наступу на фронті завширшки 300 км в районі Івангорода і Варшави. Росіяни, маючи чисельну перевагу, розгромили дві армії противника. Шлях на Берлін та Відень відкрився. Проте німецькі генерали П. Фон Гінденбург та Е. Людендорф умілими діями спромоглися запобігти російському вторгненню.

Тим часом **5–12 вересня** розгорілася грандіозна битва на північний схід від Парижа на **річці Марні**. Тут німецькі війська наштовхнулися на сильний опір французів. Німецький наступ вдалося зупинити. План блискавичної війни провалився. Проте німецьке командування оцінило ситуацію як тимчасову невдачу і прагнуло завдати флангового удару з метою оточити французів і взяти Париж. Те ж намагались зробити французькі та англійські війська. Зустрічні бої, які отримали назву «біг до моря» подовжили лінію фронту до Ла-Маншу. Зрештою, ситуація стабілізувалась. Це був важливий стратегічний успіх союзників.

До цього війна була маневреною; тепер вона набула позиційного характеру. Солдати обох сторін заривалися в окопи, перед якими виростали загорожі з колючого дроту, мінувалися території.

6. Розростання масштабів війни

Позиційні бої затягувалися, тому кожна зі сторін намагалась якомога швидше втягнути до цієї світової бійні інших союзників.

Першою змогли залучити у війну Японію, що виступила на боці країн Антанти. Вона захопила німецькі володіння в Китаї і на Тихому океані.

Вступ Османської імперії у війну на боці Німеччини потягнув за собою утворення ще декількох фронтів. Російсько-турецький фронт у Закавказзі розтягнувся на 350 км. Тут наступ турків був невдалим. У **Сарикамиській битві** (грудень 1914 — січень 1915 рр.) основні сили турецької армії було розгромлено. Вину за поразку турецьке керівництво поклало на вірмен, які начебто сприяли просуванню росіян.

Бої на Східному фронті, 1914 р.

Проти них були влаштовані погроми і різанина. На кінець 1915 р. з 2,1 млн вірмен в Туреччині залишилося 600 тис. Такого **геноциду** людство ще не знало. Це був перший прецедент, який потягнув за собою цілу низку масових убивств за національною, расовою ознакою ні в чому не винних людей, що сталися у ХХ ст. Одними з причин ненависті турків до вірмен були: релігійна нетерпимість (вірмени — християни, турки — мусульмани), домінування вірмен в економічному житті імперії (80% внутрішньої і 50% зовнішньої торгівлі було в їхніх руках).

Французькі солдати у битві на Марні, 1914 р.

! **Геноцид** — це винищення окремих груп населення за расовою, національною чи релігійною ознакою.

Також виникли fronti у Палестині та Іраку, де турецька армія зіштовхнулася з англійцями.

Невдачі спіткали й австрійську армію на Балканах, яка двічі брала Белград, але серби не капітулювали і витіснили австрійців із країни.

Бої на Західному і Східному фронтах означали зрив німецького плану блискавичної війни. Вона стала набирати затяжного характеру і розростатися у масштабах. Але до такого протистояння жодна зі сторін не була готова. Тепер доля війни вирішував уже не фронт, а тил (економічний, людський потенціали).

? **Запитання та завдання**

1. Які основні причини Першої світової війни?
2. З'ясуйте плани воюючих сторін і дайте їм оцінку.
3. Який конфлікт започаткував війну? Чи можна було його вирішити мирними засобами?
4. Доведіть несправедливий і загарбницький характер війни.
5. Укажіть етапи втягування великих держав у Першу світову війну.
6. Чи були взаємопов'язані події на Західному і Східному фронтах? Якщо так, то яким чином?
7. Складіть хронологічну таблицю подій війни у 1914 р.

🕒 **Запам'ятайте дати:**

28 червня 1914 р. — вбивство спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда.

1 серпня 1914 р. — початок Першої світової війни.

Вересень 1914 р. — перша битва на Марні.

§ 2. Кампанії 1915–1916 рр.

1. Бойові дії у 1915 р.

У 1915 р. на Західному фронті Німеччина активних наступальних бойових дій не вела. Німецькі війська відбивали французькі одноманітні атаки в Артуа і Шампані, які коштували Франції величезних жертв. За рік вона втратила 1 млн 292 тис. солдатів, англійці — 279 тис., німці — 612 тис. Стримуючи наступ, німці стрімкими

контратаками зводили нанівець успіхи французів. Під час однієї з атак 22 квітня біля бельгійського міста **Іпр** німці вперше у світовій історії здійснили **газову атаку**. З 15 тис. отруєних хлором англійських вояків третина померла. Ця подія ознаменувала появу нової страхітливої зброї — хімічної.

Зі свого боку, англійці й французи спробували перекрити протоки Босфор і Дарданелли. Та висадка десанту в **квітні 1915 р. у Галліполі (Дарданелльська операція)** була невдалою. Турецькі війська повністю заблокували десант союзників, який у грудні того ж року був змушений залишити свій плацдарм.

Після тривалих переговорів у **квітні 1915 р. Італія** погодилася вступити у **війну** проти Німеччини на боці Антанти. За це до неї мали відійти Трієст та інші австрійські області з італійським населенням, під протекторат Італії потрапляла Албанія.

Це було єдине полегшення для Росії, адже найбільші за масштабами бої у 1915 р. відбувалися на сході. За пропозицією німецького командувача Східного фронту генерала фон Гінденбурга, проти Росії було спрямовано головний удар Німеччини. Міць російських армій була невисокою. Не вистачало найнеобхіднішого — зброї, боєприпасів, обмундирування, медикаментів. Росію вважали найслабшим членом Антанти. Німеччина мала намір змусити її вийти з війни.

2 травня 1915 р. німецькі та австрійські війська прорвали російську оборону в районі міста **Горлице**. Протягом наступних п'яти місяців вони захопили Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусі. Росіяни втратили 850 тис. убитими і пораненими, 900 тис. полоненими. Фронт розтягнувся від Ризької затоки до кордонів Румунії.

Після перемог Німеччини **восени 1915 р.** у війну **вступила Болгарія**. Утворився **Четверний союз** у складі Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії. Через територію останньої Туреччина тепер вільно могла контактувати зі своїми союзниками. Проти невеликої сербської армії у жовтні 1915 р. рушили німецькі, австро-угорські й болгарські війська. Росія не могла надати Сербії допомогу, а французькі й англійські частини прибули запізно: сербську армію вже було розгромлено. Її залишки на чолі з королем евакуювали на грецький острів Корфу. На новоутвореному Балканському фронті (1917 р.) бойових дій до середини 1918 р. майже не велось.

Отже, у 1915 р. вирішальних перемог не здобула жодна з коаліцій. Проте час працював на країни Антанти, які мали потужніший промисловий потенціал і більші людські ресурси.

Німецькі солдати у протигазах, 1916 р.

2. «Верденська м'ясорубка». Брусиловський прорив. Битва на річці Соммі

Німецькі командувачі вважали, що перемогу на сході забезпечено і час братися за противників на заході. 21 лютого 1916 р. німецькі війська на ділянці фронту завширшки 40 км перейшли у наступ. Йому передувала нищівна артилерійська підготовка. Сталева злива трющила все. Небаченої сили удар спрямовувався проти фортеці **Верден**. Добре укріплена, вона становила осердя оборони французів. Німецьке командування вважало, що страх втрати цієї ключової позиції змусить французів кинути сюди всі свої сили, які армія кайзера «перемеле, як у м'ясорубці». Але щоразу, коли вона піднімалася в атаку, то наражалася на кинджальний вогонь. За кілька місяців кровопролитних боїв німці спромоглися заглибитися в оборону французів лише на 7 км. Прорвати фронт чи бодай оволодіти Верденом вони не зуміли.

Франція очікувала на допомогу від Росії та Англії. І справді, **4 червня** російській армії під командуванням генерала **Брусилова** прорвали відразу у чотирьох місцях австро-німецький фронт. Успіх у наступі був досягнутий завдяки новій тактиці: росіяни завдавали удару не в одному місці, як робилося раніше, а відразу у декількох, що не давало можливості противнику маневрувати. Їм вдалося зайняти більшу частину Галичини й Буковину, досягли Закарпаття. Німецьке командування спішно знімало війська на заході й перекидало їх на схід. Успіх росіян підштовхнув до вступу у війну на боці Антанти Румунію 16 серпня 1916 р. Проте її армію розгромили ворожі війська, а саму країну окупували. Росіянам довелося рятувати нового союзника, що подовжило їх фронт ще на 500 км (на сході поряд із Західним і Південно-Західним утворився ще й Румунський фронт).

1 липня 1916 р. французькі та англійські війська почали наступ на **річці Соммі**. Крім піхоти, на прорив уперше кинули танки. Успіх танкової атаки був вражаючим: англо-французькі війська заглибилися в оборону противника на 5 км, з мінімальними втратами.

Підсумки воєнних кампаній 1916 р. на Заході виявилися приголомшливими. Під Верденом загинуло до 1 млн німецьких і французьких солдатів та офіцерів. На річці Соммі обидві сторони втратили понад 1300 тис. вояків.

Такі страшенні жертви так і не визначили переможця. Війна виснажувала противників, вимагаючи мобілізації останніх людських, матеріальних і продовольчих ресурсів.

Британський танк

3. Війна на морі. Підводна війна

Напередодні війни Німеччина приділяла значну увагу створенню величезного надводного флоту, який би зміг завдати поразки головній морській державі — Англії. Проте з початком війни Німеччина не могла протидіяти морській блокаді країн Антанти. Дії її флоту обмежувалися лише Балтійським морем, а австро-угорського — Адріатичним. Тільки незначні сили німецького флоту, що опинилися з початком війни на просторах Світового океану, завдали деяких турбот союзникам. Так, у Чорному морі під турецьким прапором німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» обстрілювали Одесу, Севастополь, Новоросійськ і Феодосію. В Атлантичному і Тихому океанах діяли німецькі рейдери, що прагнули порушити морські перевезення країн Антанти. Однак на кінець 1914 р., після розгрому німецької ескадри в Південній Атлантиці біля Фолклендських островів, держави Троїстого союзу опинилися в остаточній морській блокаді. Потерпаючи від останньої, вони шукали ефективних засобів протидії. Порятунком убачався в широкому застосуванні підводних човнів і розгортанні підводної війни.

У лютому 1915 р. Німеччина оголосила всі води, які омивають Велику Британію, зоною бойових дій і спрямувала туди свої підводні човни. Так, 7 травня об'єктом атаки став англійський пасажирський лайнер «Лузитанія». З 1198 людей, що перебували на борту, 124 мали американське громадянство.

В подальшому не бажаючи конфліктувати зі США, Німеччина призупинила підводну війну.

У **травні–червні 1916 р.** в Північному морі біля берегів **Ютландії** (Данія) відбулася найбільша в історії **морська битва**. Німецька ескадра спробувала розсікти британський флот, аби розбити його по частинах, однак сама мало не опинилася відрізаною від своїх же баз. Німецький флот поспішно залишив бій. Під час баталії англійці втратили 14 кораблів, німці — 11.

*Британський флот
біля Ютландії, 1916 р.*

Повернувшись до баз, німецький флот у відкритому морі більше не з'являвся.

У Німеччині знов активізувалися прихильники необмеженої підводної війни. «Ми будемо топити навіть тріску, якщо вона попливе в Англію», — підтримав їх кайзер. На дно було відправлено більше 2000 суден. Агресивність Німеччини обурювала світову громадськість. Загибель американських кораблів, а особливо американських громадян дедалі більше налаштовувало громадськість країни проти Німеччини.

4. Виснаження воюючих країн

Затягування війни дало зрозуміти, що перемога визначається не стільки фронтом, скільки тилом. Вже у 1915 р. всі зіткнулися з труднощами постачання армії. Найбільший дефіцит озброєння, через слабкість її економіки, відчувала Росія. Щоб

розширити масштаби військового виробництва, почалася перебудова всього національного господарства. Держава визначала обсяги необхідного виробництва, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Вводилася трудова повинність, яка давала можливість зменшити дефіцит робочих рук. Оскільки військове виробництво зростало за рахунок мирного, виник дефіцит споживчих товарів, який примусив вводити регулювання цін, нормування споживання. Мобілізація шкодила сільському господарству. В усіх воюючих країнах, крім Англії, виробництво продовольчих товарів скоротилося, а це призвело до введення карткової системи розподілу. У Німеччині, яка традиційно ввозила продукти харчування, через блокаду склалося дуже скрутне становище.

Відтак рівень життя більшості населення воюючих країн знизився. У Німеччині до 1917 р. наповнення продуктових карток навіть не задовольняло фізіологічних потреб — почався голод (зима 1916/1917 рр.). Тяжка повсякденна праця, перебування в чергах, голод і холод стали долею мільйонів людей. У прифронтовій смузі постійними небезпечними супутниками життя цивільного населення стали артилерійські обстріли з далекобійних гармат. Почалося використання авіації для бомбардування цивільних об'єктів у тилу. Під час бойових дій населення потрапляло під окупацію армій противника. Воно відчуло на собі реквізиції, контрибуції, втрати. Особливо жорстоким був окупаційний режим німецьких військ.

Документи розповідають

Англійський історик Барбара Такман

про політику Німеччини на окупованих територіях

Як тільки німецькі війська входили в місто, його стіни починали біліти заздалегідь надрукованими оголошеннями: Покарання для цивільних осіб, що стріляють в солдатів, — смерть. Будь-хто, якщо підійде ближче ніж на 200 метрів до аероплана чи повітряної кулі, буде розстріляний на місці. Власники будинків, в яких знайдуть сховану зброю, будуть розстріляні. Всі, хто переховує у себе солдатів, будуть відправлені на постійні каторжні роботи в Німеччину. Села, в яких скоєні ворожі акти, будуть спалені. Якщо ворожі акти стануться на дорозі між двома селами, до мешканців обох сіл будуть застосовані ті ж самі заходи.

1. З якою метою проводилась така окупаційна політика? 2. Який характер мала Перша світова війна? Як це відображає документ?

5. Антивоєнні виступи

Запитання та завдання

1. Як розвивались події на Східному фронті в 1915 р.? Чим була зумовлена поразка російських військ?
2. Охарактеризуйте битви під Верденом і на Соммі 1916 р. Яке вони мали значення для подальшого перебігу війни?
3. Що дозволило російським військам під командуванням генерала Брусилова здійснити успішну операцію проти австро-німецьких військ?
4. Розкрийте взаємозв'язок між перебігом воєнних дій на різних фронтах у 1915–1916 рр.
5. Як розгорталися події на морському театрі бойових дій? Охарактеризуйте Ютландський бій.
6. Зробіть підсумок бойових дій в 1915–1916 рр.

Запам'ятайте дати:

Квітень–грудень 1915 р. — Дарданелльська операція військ Антанти.

22 квітня 1915 р. — перше застосування хімічної зброї під містом Іпр.

Травень 1915 р. — початок німецько-австрійського наступу на Східному фронті.

Осінь 1915 р. — поразка Сербії.

Лютий–грудень 1916 р. — битва під Верденом.

Травень–червень 1916 р. — Ютландський морський бій.

Літо 1916 р. — Брусиловський прорив.

Червень–листопад 1916 р. — битва на річці Соммі.

§ 3. Події 1917–1918 рр.

1. Лютнева революція в Росії та її вплив на перебіг війни

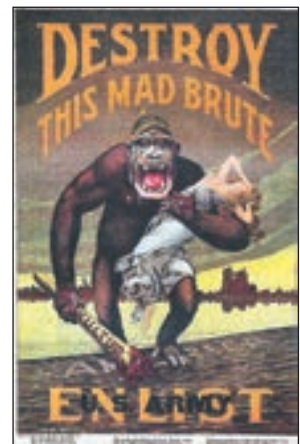
Негативний вплив війни найбільш сильно проявився в Росії. До економічних і соціальних проблем додалася політична криза. У лютому 1917 р. антивоєнні та соціальні виступи в Росії набрали небаченого розмаху і переросли в революцію. Врятувати монархію не вдалося. На початку березня влада перейшла до Тимчасового уряду. Росія стала республікою (проголосили 1 вересня 1917 р.). Новий уряд не відмовився від зобов'язань царя Миколи II перед союзниками і закликав продовжувати війну до переможного кінця.

На 1917 р. кожна з воюючих країн виношувала потаємні плани. Німецьке командування обрало оборонну тактику, війська Антанти — наступальну. Ще в грудні 1916 р. Німеччина виступила з пропозицією розпочати переговори про мир. Вона та її союзники хотіли б укласти мир, залишивши за собою всі завойовані території. Країни Антанти відхилили цю пропозицію. Вони планували у 1917 р. наступ на всіх європейських фронтах.

Революція в Росії унеможливила ці плани. Перспективи виходу Росії з війни надзвичайно налякали союзників, але додали сподівань на перемогу Німеччині.

2. Вступ у війну США

Сполучені Штати Америки були країною, яка ніяк не бажала поразки Антанти. Тривалий час їм було не вигідно вступати у війну — адже США постачали країнам Антанти зброю, боєприпаси, продовольство, а з державами австро-німецького блоку торгували через нейтральні країни. У 1914 р. американський борг країнам Європи, головню Англії, становив близько 6 млрд доларів. У роки війни США не лише розрахувалися з боргами, а й перетворилися з боржника європейських держав на їхнього кредитора (позики становили понад 10 млрд

Американський
антинімецький плакат

доларів). Можлива поразка Антанти могла б зробити проблематичним повернення цих величезних коштів. Також правлячі кола США прагнули, щоб країна відігравала більш вагому роль у світі, а без участі у війні неможливо було претендувати на участь у розподілі «повоєнного пирога».

6 квітня 1917 р. Конгрес США оголосив Німеччині війну. Формальним приводом до неї стала німецька дипломатична депеша («Нота Ціммермана»), перехоплена англійською розвідкою і передана американцям, в якій йшлося про таємні переговори Німеччини і Мексики щодо союзу проти США. Вже через рік на Західному фронті було понад 2 млн американців під командуванням генерала Першинга. Шансів на перемогу у Німеччині не залишилося.

3. Бойові дії в 1917 р.

Генеральний наступ країн Антанти одночасно на всіх фронтах навесні 1917 р. виявився невдалим. У квітні об'єднане англо-французьке командування зробило спробу атакувати противника в районі Реймса. Сім тижнів тяжких боїв успіху не принесли. Французи втратили убитими й пораненими понад 500 тис. вояків. У французькій армії спалахнули заколоти проти продовження безглуздої війни. Новий командувач французьких військ Петен (герой оборони Вердена) жорстокими заходами і певним поліпшенням умов перебування солдатів на фронті зумів навести лад у військах. Тим часом в наступні півроку весь тягар подальших боїв ліг на плечі англійців. Їм удалось провести ряд успішних операцій, що зміцнило підірваний дух військ Антанти. Одна з таких вдалих операцій у районі **Камбре** (листопад–грудень 1917 р.) стала «тріумфом танків». Тут 378 англійських бойових машин у взаємодії з піхотою і авіацією завдали удару та прорвали сильно укріплену оборону противника.

На сході оговталися російські війська, які в липні 1917 р. перейшли в наступ на львівському напрямі. Та це їм коштувало нової поразки і величезних утрат. Німецько-австрійські армії перейшли в контрнаступ. Вони остаточно вибили росіян з Галичини, а також захопили Ригу і встановили контроль над Ризькою затокою.

На сході, як і на заході, воювали неохоче. Війна всім остогидла, перетворившись на смертельно небезпечну й невдячну, нічим не виправдану роботу.

Тим часом невдача спіткала італійців, що зазнали нищівної поразки під Капоретто у жовтні 1917 р., хоча мали чисельну перевагу. Італійські вояки вдалися до панічної втечі. 300 тис. із них потрапили в полон, 130 тис. загинули.

Поразка біля Капоретто стала катастрофою для італійської армії та наукою для всіх союзників. Тільки термінове перекидання автотранспортом на Італійський фронт французьких і англійських частин врятувало Італію від поразки.

Прибуття американських військ у Європу, 1917 р.

Керівники урядів і представники штабів Англії, Франції, Італії та США для координації дій на Західноєвропейському театрі війни в листопаді 1917 р. утворили Вищу воєнну раду. Верховним головнокомандувачем у березні 1918 р. було призначено французького генерала **Фоша**.

Тим часом Росія, внаслідок більшовицького перевороту 7 листопада (25 жовтня) 1917 р., стрімко міняла курс. Захопивши владу, більшовики 15 грудня уклали з австро-німецьким командуванням перемир'я. Раніше це зробила Румунія. 9 лютого 1918 р. Українська Народна Республіка уклала мир з країнами Четверного блоку. З березня 1918 р. між Німеччиною та радянською Росією було підписано сепаратний Брестський мир. У результаті цього миру Німеччина отримала контроль над значною територією (Україна, Білорусь, країни Балтії, Фінляндія, Закавказзя) із значними ресурсами. Німецькі війська перекидалися на захід, щоб, як здавалося, здобути остаточну перемогу.

4. Воєнні дії на Західному фронті у 1918 р.

Німецьке командування, зібравши сили, намагалося розбити англійців і французів до прибуття на фронт американських військ. Від кінця березня до початку червня німці провели на заході три наступальні операції («Битва Кайзера» або операція «Мішель (Михаль)»). У них були деякі переваги, але бракувало адекватної оцінки противника. Застосувавши нову тактику прориву оборонних ліній за допомогою штурмових груп, озброєних гранатами, легкими кулеметами, мінометами, пожертвувавши життям сотень тисяч своїх солдатів, вони перейшли річку Марну і наблизилися до Парижа. Тут на Марні вдруге вирішувалася доля Західного фронту. Столицю Франції обстрілювали з далекобійних гармат («велика Берта»), бомбардували за допомогою авіації. Та це не могло змінити на краще становище Німеччини. Людські резерви було вичерпано. 18 липня союзники рушили в контрнаступ, відкинули німців від Марни — і вже не поступались ініціативою.

Остаточного удару німецьким військам союзники завдали біля **Ам'єна 8 серпня**, де англійські танки прорвали оборону німців. За один день було розбито 16 німецьких дивізій. Цей день назвали «чорним днем німецької армії». Генерал-фельдмаршал фон Гінденбург заявив імператорові Вільгельму II про доцільність укладення миру, поки війська перебувають на території противника.

5. Розпад Австро-Угорщини

Не чекаючи кроків Німеччини, під натиском військ Антанти 29 вересня капітулювала Болгарія. Через місяць запросили миру Австро-Угорщина й Османська імперія.

Австро-Угорський імператор, намагаючись урятувати становище, оголосив про перетворення імперії на федеративну державу. Але вже було запізно. Національно-визвольні рухи переросли в демократичні та національні революції. Про створення Чехословацької республіки оголосили Чехія і Словаччина. Об'єднану незалежну державу вирішили утворити серби, хорвати і словенці. У Галичині було проголо-

шено самостійну Західноукраїнську Народну Республіку. На початку листопада від Австрії відділилась Угорщина. Австро-Угорська монархія розпалася. З листопада командування австро-угорської армії підписало перемир'я з Антантою.

6. Революційні події в Німеччині. Комп'єнське перемир'я

Внутрішнє становище Німеччини вже давно було непевним. Наростали масові протести проти політики уряду.

Оцінивши загрозовість ситуації, німецьке верховне командування в ультимативній формі поставило вимогу імператорові припинити війну і запобігти вибухові революції. Уряд Німеччини звернувся до американського президента з проханням про перемир'я та укладення миру. Вільсон погодився розпочати переговори за умови відведення німецьких військ із загарбаних територій і зречення кайзера.

Поки в Берліні роздумували, в місті **Кілі 3 листопада** повстали військові моряки. Вони були обурені спробою командування кинути їх в останній бій. Для захисту своїх інтересів моряки створили першу в Німеччині раду. У Берліні на боротьбу піднялися робітники.

6 листопада президент США повідомив, що маршал Фош уповноважений прийняти представників німецького командування. Наступного дня німецька делегація на чолі з міністром Ерцбергером прибула на станцію Ретонд у Комп'єнському лісі, де стояв штабний вагон маршала Фоша.

Тим часом революційна хвиля не вщухала, і 9 листопада Німеччину було проголошено республікою. Канцлер Макс Баденський сповістив про зречення кайзера, який утік до Нідерландів. Влада перейшла до соціал-демократа Фрідріха Еберта. Переговори в Комп'єнському лісі велися від імені нового уряду. В ультимативній, принизливій для німецьких делегатів формі союзники виставили низку умов. Протягом двох тижнів німці повинні були евакуювати війська з Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу і Лотарингії. Вони мали відмовитися від Брест-Литовського договору, передати все озброєння переможцям, відпустити на батьківщину полонених. Водночас союзне командування погодилося тимчасово залишити німецькі війська в Україні та країнах Балтії, щоб запобігти встановленню над ними контролю більшовиків. Термін перемир'я становив 36 днів.

На світанку **11 листопада 1918 р.** між Німеччиною та її противниками було підписано **Комп'єнське перемир'я**. Об 11-й годині ранку пролунав сигнал «Припинити вогонь!» Прогримів перший залп артилерійського салюту. Перша світова війна закінчилась.

Укладення Комп'єнського перемир'я

Документи розповідають

3 угоди про перемир'я між союзниками та Німеччиною

Стаття 1. Припинення воєнних дій на суходолі та в повітрі протягом 6 годин після підписання перемир'я.

Стаття 2. Негайна евакуація із зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, також і Ельзасу-Лотарингії — за таким розрахунком, щоб вона була здійснена протягом 15 днів...

Стаття 4. Поступка німецькою армією такого військового майна: 5 тисяч гармат, 25 тисяч кулеметів, 3 тисячі мінометів та 1700 аеропланів.

Стаття 5. Евакуація німецьких армій з місцевостей на лівому березі Рейну.

Місцевостями на лівому березі Рейну управлятимуть місцеві власті, але під контролем окупаційних військ союзників та Сполучених Штатів...

Стаття 12. Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, які становили до війни частину Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини, повинні негайно повернутися до Німеччини.

Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, з яких складалася до війни Росія, так само повинні повернутися до Німеччини..., тільки-но союзники визнають, що для цього настав момент, узявши до уваги внутрішнє становище цих територій...

Стаття 29. Евакуація Німеччиною всіх портів Чорного моря й передача союзникам і Сполученим Штатам усіх російських військових суден, захоплених німцями в Чорному морі...

1. Які основні умови Комп'єнського перемир'я? 2. Чому умовами перемир'я передбачалося залишення німецьких військ на територіях, що перебували у складі колишньої Російської імперії, до прибуття військ союзників?

7. Масштаби втрат і руйнувань. Наслідки Першої світової війни

Перша світова війна призвела до серйозних політичних, економічних і територіальних змін у багатьох регіонах світу, особливо в Європі. Її закінчення вже не могло повернути світ у довоєнний стан.

Сталися зміни у співвідношенні сил у світі. Переінакшився склад головних дійових осіб у світовій політиці:

- революція в Росії на певний час вивела її з кола великих держав;
- країни Четверного блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) зазнали поразки і теж випали з гурту країн, які визначали світову політику;
- позиції Англії та Франції послабилися внаслідок зростання впливу США та Японії;
- перестали існувати імперії: Німецька, Російська (хоча згодом Російська імперія відродилась у формі СРСР), Австро-Угорська, Османська;
- на території Європи утворилися нові держави — Польська Республіка, Чехословацька Республіка, Королівство сербів, хорватів

Німецький ветеран на вулиці Берліна, 1923 р.

і словенців (з 1929 р. — Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Це докорінно змінило становище у Східній Європі. Порушення етнічного принципу під час установаження кордонів нових держав та амбіції їхніх лідерів перетворили цей регіон у постійне джерело напруження.

Значно змінилися кордони європейських держав: на 70% сучасні кордони в Європі склалися внаслідок Першої світової війни.

Бойові дії минулої війни призвели до розорення економіки багатьох країн, зокрема промисловості, транспорту, сільського господарства. Так, Росія втратила 60% того, що мала перед початком війни; Австро-Угорщина — 41, Німеччина — 33, Франція — 3, Англія — 15%.

Лише Японія та США примножили свої багатства, оскільки не брали активної участі у цьому світовому конфлікті, а їхні території не були ареною бойових дій.

Водночас війна прискорила технічний прогрес, сприяла завершенню індустріалізації та заклала принципово нові форми організації й управління виробництвом.

Великими були людські втрати — 10 млн загиблих, 20 млн поранених і скалічених, з них 90% становили військові, а 10% — цивільне населення. Не менше 50 млн осіб, ослаблених тяготами війни, померло внаслідок страхітливої епідемії грипу («іспанка») 1918–1919 рр.

Людські втрати основних учасників Першої світової війни (в млн осіб)

Країни Антанти	Людські втрати	Країни Четверного союзу	Людські втрати
Франція	1,4 млн	Німеччина	2 млн
Англія	0,743 млн	Австро-Угорщина	1,8 млн
Росія	Близько 2 млн	Османська імперія	0,5 млн
США	0,2 млн	Болгарія	0,155 млн
Італія	0,7 млн		
Сербія	0,4 млн		
Румунія	0,8 млн		
Японія	0,07 млн		

Цивільне населення, що потерпало від неймовірних труднощів, із якими воно мирилось у перші роки війни, із затягуванням бойових дій почало боротьбу не тільки за свої права, а й проти тих сил, які цю війну розв'язали. Як наслідок, у ряді європейських країн спалахнули революції — в Росії, Німеччині, Угорщині, Австрії, Фінляндії, Словаччині. В інших (Англія, Франція, США) здійснили реформи. В Італії було встановлено фашистську диктатуру.

Війна і революції призвели до краху монархій: із 41 правлячої династії в Європі напередодні війни після її завершення залишилося тільки 17.

Відтак посилювалися міграційні процеси: великі маси людей переселилися з однієї країни в іншу. Гостро постала проблема біженства. Тільки з Росії за 1918–1920 рр. емігрували 2 млн осіб.

Перша світова війна активізувала національно-визвольний рух у країнах Азії та Африки:

- в Туреччині сталася національна революція — було скинуто султанат і проголошено республіку на чолі з Ататюрком, який здійснив низку реформ, спрямованих на модернізацію країни;
- в Ірані до влади доступилися націоналісти, які теж здійснили реформи на кшталт турецьких;
- Афганістан захистив свою національну незалежність;
- в середині 20-х рр. було об'єднано Китай під владою Чан Кайші, лідера партії Гоміндану. Проте зародився новий конфлікт між націоналістами і комуністами;
- в Індії англійські колонізатори змушені були піти на розширення представництва індійців в органах влади;
- розпочався новий етап національно-визвольної боротьби народів, які перебували у колоніальній залежності. Посилився процес політизації цієї боротьби.

Перша світова війна мала великий вплив на зміни методів ведення війни. Уперше з'явилися безперервні фронти, стала масово використовуватися бойова техніка (танки, літаки, машини тощо). Почали застосовуватися і варварські методи ведення

У роки Першої світової війни народився символ пам'яті про загиблих у боях — червоний мак. Першим його використав військово-польовий хірург канадських експедиційних сил підполковник Джон МакКрей. На пам'ять про свого товариша лейтенанта Алексіса Хелмера, що загинув, він 2 травня 1915 р. написав вірш «У полях Фландрії».

Дж. МакКрей

*В полях фламандських квітне мак
Поміж христів — скорботний знак
По нас; а жайвір серед хмар
Нам шле свій спів — останній дар,
Ледь чутний тут крізь грім атак.
Бо ми, полегли в цих полях,
Ми, що кохали, нині — прах,
Жили — і прийняли удар
В полях фламандських.
Ідть у бій, забувши страх,
Нам світоч випав з рук, відтак —
Вам підіймати цей тьгар!
Якщо загасне віри жар —
Наш сон розвіється, як мак,
В полях фламандських...*

(Переклад Оксани Самари)

Вірш швидко здобув популярність. Спочатку його використовували для пропаганди мобілізації, розміщення воєнних позик тощо. Після війни більш популярним зробився не вірш, а створений ним символ — мак. Він стає у багатьох країнах символом жертв не тільки Першої світової війни, а й усіх загиблих у війнах після 1914 р.

війни, наприклад, використання хімічної зброї. Уперше бойові дії зачепили всіх громадян воюючих держав.

Отже, Перша світова війна стала важливим рубежем у розвитку людства. Вона довела єдність і взаємозалежність світу й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а головно — в свідомості й поведінці людей.

Запитання та завдання

1. Чому координований наступ військ Антанти у 1917 р. не відбувся? 2. Які мирні ініціативи було висунуто у 1917 р.? 3. Як змінився перебіг війни після приходу більшовиків до влади в Росії?
4. Що зумовило вступ у війну США? Яке це мало значення для перебігу бойових дій? 5. Як розгорталися бойові дії на морі? Що таке необмежена підводна війна? 6. Поміркуйте над причинами поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн Антанти. 7. Які основні наслідки Першої світової війни?
8. З'ясуйте масштаби втрат і руйнувань під час Першої світової війни. 9. Як змінилось співвідношення сил у світі після Першої світової війни? 10. Що змінилось у країнах Азії та Африки після закінчення Першої світової війни? Чим це було викликано?

Запам'ятайте дати:

1 лютого 1917 р. — початок Німеччиною необмеженої підводної війни.

Лютий 1917 р. — Лютнева революція в Росії.

Квітень 1917 р. — вступ у війну США.

Грудень 1917 р. — укладення перемир'я на Східному фронті.

Вересень–жовтень 1918 р. — капітуляція Болгарії й Туреччини. Розпад Австро-Угорщини.

11 листопада 1918 р. — Комп'єнське перемир'я. Кінець Першої світової війни.

Практичне заняття

Узагальнення знань за розділом I «Передумови Першої світової війни. Війна та революції»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
стенових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ II

Облаштування повоєнного світу

§ 4. Паризька мирна конференція 1919 р.

1. Наміри головних держав-переможниць на конференції

Для підготовки мирних договорів із переможеними країнами у Парижі 18 січня 1919 р. було скликано мирну конференцію.

У її роботі взяли участь представники 27 країн, але домінуючу роль відігравали Франція, Велика Британія і США. На конференцію не запросили представників переможених країн і Росії, в якій точилася громадянська війна.

Основні питання учасники вирішували на вузьких нарадах великих держав світу: спершу на «раді 9», а з березня 1919 р. — на «раді 4».

Обговорення мирних договорів із переможеними країнами виявило всі суперечності між основними учасниками переговорів. Якими ж були плани і наміри великих держав?

Серед великих держав Франція від війни постраждала найбільше. Вона з кредитора перетворилась у боржника. Найбільш популярним гаслом у країні було: «Німці за все заплатять!» Франція прагнула максимально послабити Німеччину будь-якими засобами. Для цього вона висловила наміри повернути Ельзас і Лотарингію, перешкодити об'єднанню Австрії та Німеччини, створити буферну німецьку державу на лівому березі річки Рейн, передати частину німецьких земель Бельгії, Данії, Польщі, стягнути з переможеної Німеччини максимально можливі репарації.

Пропозиції Франції наразилися на протидію з боку Англії та США. Виходячи з традиційного принципу «європейської рівноваги», згідно із яким морським державам вигідніше підтримувати рівновагу між суперниками на континенті, вони заперечували надмірне ослаблення Німеччини і прагнули перетворити її у форпост боротьби проти більшовизму (комунізму).

Велика Британія ще до початку мирної конференції досягла головної своєї мети у війні. Німецький флот перестав існувати. До того ж англійські домініони встановили кон-

Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо відкриває роботу Паризької мирної конференції

*Д. Ллойд-Джордж (Англія),
Ж. Клемансо (Франція),
В. Вільсон (США), в їхніх руках
була доля світу*

троль над німецькими колоніями, а сама Англія — над частиною Османської імперії. Завданням англійської делегації на чолі з прем'єр-міністром Д. Ллойд-Джорджем було закріпити вже досягнуте.

Але не все в Англії складалося оптимістично. Британська імперія втрачала могутність: домініони домоглися більшої самостійності; довелося пообіцяти самоуправління Індії та Ірландії; зі світового кредитора Англія перетворилась на боржника. Ліквідувавши загрозу своїй військово-морській могутності з боку Німеччини, вона із занепокоєнням спостерігала за швидким зростанням могутності флоту США та Японії.

Для США Перша світова війна означала кардинальну зміну їх становища у світі. Із боржника США перетворились у кредитора. Економічна могутність за роки війни зросла (національне багатство у 1914 р.

становило 192 млрд дол., а в 1920 р. — 489 млрд), країна створила могутню армію і флот. Але всередині держави точилася гостра дискусія стосовно мети американської зовнішньої політики між ідеєю ізоляціонізму та ідеєю активної зовнішньої політики (експансіонізму).

Події Першої світової війни схиляли громадську думку до участі США у війні та, відповідно, до рішучої зовнішньої політики.

Президент країни В. Вільсон вважав, що зміна ролі США у світі дає їм шанс стати рятівниками людства і впровадити нові принципи міждержавних стосунків. Своє бачення цих принципів він висловив у «**14 пунктах**», оприлюднених 8 січня 1918 р. Вони передбачали: **1.** відкриті мирні договори; **2.** свободу судноплавства; **3.** усунення економічних бар'єрів у торгівлі; **4.** встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; **5.** справедливе врегулювання колоніальних питань; **6.** визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначати її політичний розвиток і національну політику, вступ до «співтовариства вільних націй»; **7.** визволення і відновлення Бельгії; **8.** повернення Франції Ельзасу й Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; **9.** уточнення кордонів Італії згідно із національними ознаками; **10.** надання автономії народам Австро-Угорщини; **11.** визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; **12.** самостійне існування турецьких та автономія інонаціональних частин Османської імперії; **13.** створення польської держави; **14.** утворення Ліги Націй.

Пропозиції Вільсона були близькими для тих, хто хотів створити більш справедливий і демократичний порядок, який виключав би повторення світової війни. Але на виборах до конгресу 1918 р. перемогли республіканці, які дотримувались

ізоляціоністського напрямку зовнішньої політики. А це означало, що конгрес не ратифікує жодного з мирних договорів, укладених президентом.

2. Підготовка мирного договору

Підготовка мирних договорів формально велася на основі «14 пунктів». З цього випливало, що таємні домовленості не повинні були братися до уваги, однак вони постійно впливали на вироблення умов повоєнного устрою світу.

Так, Італія, яку схилили взяти участь у війні на боці Антанти й обіцяли передати їй Південний Тіроль, усе східне узбережжя Адріатичного моря і частину Малої Азії, на конференції домагалася цих територій. Але її внесок у перемогу над Центральними державами було поціновано настільки низько, що претензії на ці території визнано безпідставними на тлі значно більшого внеску Сербії, якій і передали узбережжя Адріатики.

Румунія, своєю чергою, наполягала на передачі їй Трансильванії, Буковини, Банату з австро-угорської спадщини, обіцяних їй 1916 р. До того ж вона окупувала Бессарабію. Тільки за активну участь у придушенні Угорської революції їй передали ці території.

США передовсім були зацікавлені в реалізації принципу вільної торгівлі та мореплавства, а створення Ліги Націй Вільсон вважав інструментом ведення переговорів з інших питань.

Франція наполягала на послабленні Німеччини будь-якими засобами. Англія і США вважали, що надмірне послаблення Німеччини призведе до створення небезпечного вакууму в Європі. Англія розцінювала американську вимогу про вільну торгівлю як виклик своїй морській могутності.

Ці та інші проблеми і спричинили гостру боротьбу на конференції.

3. «Українське питання» на конференції

«Українське питання» на Паризькій мирній конференції не стояло окремим пунктом порядку денного, а виникало в процесі розгляду і визначення кордонів між країнами Східної Європи.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували виступи українських представників про природне право українського народу на самовизначення.

25 червня 1919 р. Польща одержала повноваження на окупацію всієї Галичини та за умови забезпечення автономії цих земель.

Тактично гнучку дипломатичну лінію, щоб заволодіти Закарпаттям, проводили президент Чехословаччини Т. Масарик і міністр закордонних справ Е. Бенеш. Свої дії вони узгоджували із західними державами і заручилися підтримкою закарпатської еміграції

у США. У січні 1919 р. чеські війська зайняли Ужгород. 8 травня в Парижі було ухвалено рішення про передачу Карпатської України Чехословаччині на правах автономії.

У столиці Франції обговорювались також питання про долю Північної Буковини та Бессарабії. Їх було відторгнуто на користь Румунії.

Таким чином, обговорення «українського питання» на Паризькій мирній конференції виявило незацікавленість великих держав в існуванні незалежної української держави.

4. Умови Версальського миру

28 червня 1919 р. у Версалі підписали мир, який став основою повоєнного врегулювання. У тексті договору, за наполяганням Вільсона, було вміщено Статут Ліги Націй (також він був вміщений і в договори зі союзниками Німеччини).

За договором Франції поверталися її землі — Ельзас і Лотарингія, а також передавалися вугільні шахти Саару, однак цей район на 15 років переходив під управління Ліги Націй. Німеччина передавала Польщі Познань, частину Верхньої Сілезії, райони Померанії та Східної Пруссії, яку відділяв від території Німеччини Польський (Данцизький) коридор, що відкривав Польщі вихід до Балтійського моря. Бельгія отримувала округи Ейпен, Мальмеді та Морене після плебісциту, Данія — північну частину Шлезвігу; Мемель (Клайпеда) переходив у відання держав-переможниць (1923 р. приєднаний до Литви), а Данциг (Гданськ) оголошувався вільним містом під захистом Ліги Націй.

За Версальським договором Німеччина втратила 1/7 своєї території, на якій проживала 1/12 її населення. Вона повністю позбавлялася колоній — їх поділили між державами-переможцями. Їй заборонялося тримати в армії більш як 100 тис. вояків, мати військово-повітряний і підводний флоти, ліквідовувався генеральний штаб, скасовувалася загальна військова повинність. Передбачалась 15-річна окупація військами Антанти лівого берега Рейну і демілітаризація 50-кілометрової ділянки на його правому березі.

За рішенням спеціальної комісії Німеччина мусила сплачувати репарації. Загальний їхній обсяг було визначено на спеціальній конференції 1921 р. в розмірі 132 млрд золотих марок, з яких 52% мала отримати Франція, 22% — Велика Британія і 10% — Італія.

Під час церемонії підписання Версальського договору

5. Утворення Ліги Націй

Паризька мирна конференція ухвалила рішення про створення Статуту Ліги Націй, який став складовою Версальського та інших договорів з союзниками Німеччини.

Головним органом цієї міжнародної організації були щорічна Асамблея, до якої входили всі члени організації, і Рада Ліги, де були репрезентовані США, Велика Брита-

нія, Франція, Японія, Італія, а також п'ять непостійних членів. Рішення з усіх питань мали виноситися одногосно. Переможені у війні держави, а також радянська Росія, не входили до Ліги Націй. Метою Ліги проголошувалися розвиток співробітництва між народами і гарантія безпеки повоєнного світу. Американський сенат, ознайомившись з умовами Версальського мирного договору і, відповідно, зі Статутом Ліги Націй, відхилив його, і США, будучи ініціатором створення цієї міжнародної організації, не увійшли до неї.

Генеральна Асамблея ЛН виконувала роль справжнього міжнародного парламенту і мала право виносити рішення з усіх міжнародних політичних питань, включно із заходами, спрямованими на збереження миру.

До ЛН належало управління двома територіями: Сааром і містом Данциг (Гданськ). Колоніальні володіння Німеччини та Османської імперії були передані за мандатом ЛН Великій Британії та її домініонам, Франції, Бельгії та Японії.

Документи розповідають

Статут Ліги Націй

(Витяг)

Стаття 11. Ліга Націй не може залишатися бездіяльною у разі воєнних дій або загрози війни, спрямованих проти одного з членів організації.

Стаття 16. ...Якщо один із членів Ліги вдасться до війни всупереч усім взятим на себе зобов'язанням, то він ipso facto вважається агресором стосовно решти членів Ліги. Члени Ліги зобов'язані негайно перервати з ним усі торговельні й фінансові відносини, заборонити громадянам своїх держав вступати в контакти з громадянами держави, що порушила договір...

У такому випадку Рада вважає своїм обов'язком рекомендувати урядам зацікавлених країн використовувати військові сили, морські й повітряні, завдяки яким члени Ліги можуть допомогти тим збройним силам, які примусять поважати зобов'язання, взяті на себе Лігою. Член Ліги, який буде винним у порушенні одного із зобов'язань договору, може бути виключеним з організації. Рішення про виключення ухвалюється голосуванням усіх членів Ліги, репрезентованих у Раді.

1. Який механізм забезпечення миру було передбачено у Статуті Ліги Націй? 2. На вашу думку, чи дієвий він? Вкажіть сильні та слабкі його аспекти. Відповідь обґрунтуйте.

Запитання та завдання

1. У чому полягала принципова новизна ідей, що містяться в «14 пунктах» Вільсона? 2. Охарактеризуйте позиції великих держав напередодні й під час Паризької мирної конференції. 3. Як велася підготовка мирного договору з Німеччиною? 4. З'ясуйте умови Версальського миру. Чому Німеччину було визнано винуватцем у розв'язуванні війни? 5. Як було вирішено долю західноукраїнських земель на Паризькій мирній конференції? 6. Яка роль відводилася Лізі Націй у повоєнному світі? Чому США не стали членом Ліги Націй? 7. Відкриваючи Паризьку конференцію, президент Франції Пуанкаре заявив: «Ми зібралися тут, щоб знищити те, що тут було створено 48 років тому». Що він мав на увазі?

Запам'ятайте дати:

8 січня 1918 р. — опубліковано «14 пунктів» В. Вільсона.

1919–1920 рр. — Паризька мирна конференція.

28 червня 1919 р. — підписання Версальського мирного договору.

§ 5. Мирні договори з союзниками Німеччини

1. Сен-Жерменський мирний договір

10 вересня 1919 р. було підписано **Сен-Жерменський мирний договір** з Австрією, який зафіксував визнання нових державних кордонів, що утворилися після ліквідації Австро-Угорської монархії.

Колишні австрійські володіння — провінції Богемія, Моравія та Сілезія — увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка). Королівство сербів, хорватів і словенців отримало Боснію і Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Буковину, а Польща захопила Галичину. Чехословаччині було передано Закарпатську Україну.

Австрії дозволялося мати кадрову 30-тисячну армію без важкого озброєння. Також країна повинна була сплачувати репарації. Їй заборонялося приєднуватись до Німеччини.

2. Нейський мирний договір

27 листопада 1919 р. в передмісті Парижа Нейї-сюр-Сен було підписано мирний договір із Болгарією. Вона втратила Західну Фракію, яка передавалася Греції, та позбавлялася виходу до Егейського моря. Південна Добруджа залишилась у складі Румунії. Частину Македонії було передано Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарії заборонялося тримати в армії більш як 20 тис. вояків. Суму репарацій було визначено у 2,25 млрд золотих франків, що їх належало сплачувати протягом 37 років.

3. Тріанонський мирний договір

Мирний договір з Угорщиною отримав назву **Тріанонського**. Його підписали тільки **4 червня 1920 р.** Це було пов'язано з існуванням Угорської радянської республіки. Територія Угорщини за договором скорочувалась на 77%, а населення — на 59%. Румунія отримала Трансильванію та Банат, Королівство сербів, хорватів і словенців — Воєводину і Хорватію. Угорщина втрачала вихід до Адріатичного моря. Словаччина і Закарпатська Україна входили до складу Чехословаччини.

Заборонялася загальна військова повинність, армія обмежувалась 35 тис. вояків. Країнам-переможцям Угорщина сплачувала репарації.

4. Севрський мирний договір

10 серпня 1920 р. султанський уряд Туреччини підписав **Севрський мирний договір**, за яким відбувався поділ колишньої Османської імперії. Туреччина відмовлялася від арабських володінь, визнавала англійський протекторат над Єгиптом, а французький — над Марокко і Тунісом. Вона була позбавлена прав на Судан, визнавала анексію Кіпру, втратила володіння на Аравійському півострові та в Європі. Острови Егейського моря та місто Ізмір передавалися Греції. Армія обмежувалась 50 тис. вояків. На території всієї країни зберігався режим капітуляції, що фактично означав перетворення Туреччини в напівколонію.

5. Лозаннський мирний договір та угода Туреччини з радянською Росією

Севрський договір так і не набрав чинності. Завдяки національно-визвольному рухові Туреччина зуміла вберегти свій суверенітет і відвоювати частину територій. За договором із радянською Росією (1921 р.) Туреччина отримала місто Карс і навколишні території.

Для розв'язання кола проблем навколо Туреччини та Чорноморських проток була скликана міжнародна конференція у швейцарському місті Лозанна 20 листопада 1922 р. і тривала з перервами до 24 липня 1923 р. У конференції брали участь делегації Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Королівства СХС, Туреччини, а також радянських республік (Росії, України, Грузії) та Болгарії.

Під час неї було прийнято конвенцію про режим Чорноморських проток, яка базувалася на принципі вільного проходу кораблів як військових, так і цивільних під будь-яким прапором.

24 липня 1923 р. було підписано **Лозаннський договір**, за яким юридично закріплювався розпад Османської імперії та визначалися нові кордони Туреччини. До неї поверталися території, що раніше були передані Греції.

У 20-х рр. арабські володіння Османської імперії перейшли за мандатами Ліги Націй Великій Британії (Ірак, Трансйорданія, Палестина) та Франції (Сирія, Ліван).

Запитання та завдання

1. Які основні положення мирних договорів із союзниками Німеччини? 2. Як було врегульовано відносини з Туреччиною? 3. Яких територіальних утрат зазнали союзники Німеччини? 4. Чи можна назвати угоди з союзниками Німеччини справедливими? Відповідь обґрунтуйте. 5. Які територіальні зміни відбулися у Європі на 1923 р. у порівнянні з 1913 р.?

Запам'ятайте дати:

10 вересня 1919 р. — Сен-Жерменський мирний договір.

27 листопада 1919 р. — Нейський мирний договір.

4 серпня 1920 р. — Тріанонський мирний договір.

10 серпня 1920 р. — Севрський мирний договір.

24 липня 1923 р. — Лозаннський мирний договір.

§ 6. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр.

1. Міждержавні суперечності на Далекому Сході

Азіатсько-Тихоокеанський регіон був серйозним центром міждержавних суперечностей. Основними конкурентами в цьому регіоні виступали США, Велика Британія та Японія.

Стрижневими питаннями, що викликали незгоду між указаними державами, були:

- контроль над Китаєм;
- недоторканність колоніальних володінь;
- баланс морських озброєнь.

Так, під час Першої світової війни Японія, яка не брала активної участі у бойових діях, скориставшись тим, що європейські держави і США були зайняті на Європейському театрі бойових дій, посилила свої позиції на Далекому Сході, Тихому океані, а надто в Китаї. Зросла й морська могутність Японії, котра спиралася на англо-японську угоду 1902 р.

Головним суперником Японії були США. Вони виступили проти поділу Китаю на зони впливу і вимагали проведення політики стосовно нього під гаслами «відкритих дверей» і «рівних можливостей». Також Сполучені Штати непокоїло зростання морської могутності Японії. У Вашингтоні й Токіо не виключали можливості воєнного зіткнення.

Велика Британія, своєю чергою, наполягала на збереженні принципу поділу Китаю на сфери впливу. Така позиція Лондона, а також вимога США сплатити всі борги загострили й англо-американські стосунки.

Для вирішення цих питань скликали Вашингтонську конференцію.

2. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр.

Мирні договори з Німеччиною та її союзниками були доповнені серією угод, підписаних на **Вашингтонській конференції** (12 листопада 1921 р. — 6 лютого 1922 р.), присвяченій питанням обмеження морських озброєнь та відносинам в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

У роботі конференції взяли участь США, Велика Британія (також були репрезентовані її домініони та Індія), Японія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Португалія, Китай.

На конференції підписали три угоди. Договір чотирьох держав (США, Англія, Японія, Франція) гарантував збереження його учасникам володінь у басейні Тихого океану. Сторони давали взаємні гарантії недоторканності колоній терміном на 10 років. Згідно з угодою, ліквідовувався англо-японський договір 1902 р. **Договір п'яти держав** (Англії, США, Японії, Франції, Італії) про обмеження морських озброєнь установлював пропорції у співвідношенні військово-морських флотів 5:5:3:1,75:1,75 вказаних держав. Учасники договору зобов'язувалися не будувати лінкорів тоннажністю понад 35 тис. тонн. Установлювалися обмеження тоннажу і для крейсерів. Заборонялося створювати нові військово-морські бази (крім США, Великої Британії) в Тихоокеанському регіоні. Це був перший в історії договір про обмеження гонки озброєнь.

6 лютого 1922 р. було підписано **трактат дев'яти держав**, який проголошував принцип суверенітету й територіальної цілісності Китаю. Японія відмовилася від свого монопольного становища в Китаї та повертала йому колишні німецькі володіння.

Великі держави брали на себе зобов'язання не прагнути до поділу Китаю на сфери впливу й дотримуватися принципів «відкритих дверей» та «рівних можливостей».

Вашингтонська конференція

3. Позитивне значення Версальсько-Вашингтонської системи. Її вади

Рішення Паризької та Вашингтонської конференцій заклали основу Версальсько-Вашингтонської системи повоєнних міжнародних відносин. Її створення забезпечило вихід із війни, дало можливість розрядити повоєнну напруженість і заклало основу для певної стабільності в міжнародних відносинах у 20-ті рр.

Ці рішення містили низку положень, які засвідчували розуміння державами необхідності змін у системі міжнародних відносин, а саме: визнання права на самовизначення народів, відмову від війни як засобу вирішення конфліктів тощо. Важливим прецедентом стало створення Ліги Націй. Було визнано незалежність ряду європейських держав, за що довго боролися їхні народи.

Попри ці досягнення, сама система виявилася нетривкою, і її розпад призвів, зрештою, до нової світової війни.

Слабкість системи була обумовлена тим, що її творці поставили занадто багато держав і народів у таке становище, за якого вони не могли не боротися проти такої системи. Країни Антанти не виявилися милосердними переможцями. Весь тягар повоєнних змін було покладено на переможені народи, хоча вони вже скинули режими, які брали участь у розв'язанні війни. Умови миру здавалися ще більш несправедли-

вими для цих народів, тому що їхні країни не капітулювали перед державами Антанти.

Встановлені репарації аж ніяк не відповідали реальним можливостям переможених країн.

Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, піднята Першою світовою війною, не вщухла. Тепер її силу підтримувало почуття національного приниження. Не сприяло послабленню націоналізму й рішення стосовно кордонів. Проголосивши принцип самовизначення народів як основу для національно-державного розмежування, переможці неодноразово порушували його самі та заплющували очі, коли порушували інші. За такого переділу кордонів у багатьох державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків не з власної волі. Німці — в Чехословаччині, Франції, Бельгії та Польщі; угорці — в Чехословаччині, Югославії та Румунії; українці — в Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо. Розраховувати на підтримку Версальсько-Вашингтонської системи цим народам навряд чи доводилося.

Першим сигналом, що система є вразливою, стало рішення конгресу США не ратифікувати Версальський договір (у 1921 р. США уклали окремий договір з Німеччиною, який містив усі основні положення Версальського, крім Статуту Ліги Націй). Одночасно Конгрес США анулював французько-американський договір про взаємодопомогу. Англія, за прикладом США, також анулювала англо-французький договір. У таких умовах Франція, щоб зберегти своє домінування над Німеччиною, пішла на створення союзу східноєвропейських держав, які були зацікавлені у збереженні Версальської системи. До того ж ці держави утворювали «санітарний кордон» навколо СРСР як перешкоду проникнення комунізму в Європу. Так, у 1921 р. Франція уклала політичний пакт і військову конвенцію з Польщею. У 1920–1921 рр. за підтримки Франції Чехословаччина, Румунія, Югославія утворили Малу Антанту. Таким чином, Франція, Польща і Мала Антанта утворили союз, котрий на деякий час став гарантом збереження Версальської системи. Але ненадовго.

Карикатура Вілла Дайсона (1919 р.) на Версальську систему

? Запитання та завдання

1. З якою метою було скликано Вашингтонську конференцію?
2. Як було врегульовано міжнародні відносини в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні?
3. Розкрийте зміст договору, який вперше обмежував гонку озброєнь.
4. Як було вирішено на конференції проблему Китаю?
5. У чому полягало позитивне значення Версальсько-Вашингтонської системи?
6. З'ясуйте вади Версальсько-Вашингтонської системи.
7. Яка велика держава залишилася поза Версальсько-Вашингтонською системою і чому?
8. Чи могла Версальсько-Вашингтонська система стати основою для тривалого миру? Відповідь обґрунтуйте.

🕒 Запам'ятайте дати:

1920–1921 рр. — утворення Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія).

12 листопада 1921 — 6 лютого 1922 рр. — Вашингтонська конференція.

§ 7. Спроби перегляду повоєнних договорів у 20-х рр.

1. Генуезька конференція 1922 р. Договір у Рапалло

Підписання мирних договорів незалежно від їхніх вад і врегулювання основних суперечностей між державами-переможницями сприяло стабілізації міжнародних відносин. У 20-х рр. було здійснено низку заходів для виправлення хиб Версальсько-Вашингтонської системи.

Однією з її слабкостей було виключення з неї Росії. Спроба ізолювати цю країну через прихильність її лідерів до ідеї світової революції та диктатури пролетаріату успіху не мала, а тільки вносила деструктивний елемент у міжнародні відносини. На початку 20-х рр. стало зрозумілим, що більшовики утвердилися при владі, а плани світової революції — нездійсненні. У 1922 р. делегацію Росії запросили на Генуезьку конференцію з питань пошуку засобів «економічного відродження Центральної та Східної Європи», де, крім інших питань, було здійснено спробу виробити спільні умови для нормалізації відносин із радянською Росією та іншими радянськими республіками. Але суперечності, проблеми виплати боргів сторони подолати не змогли. Країни Антанти виставили рахунок у розмірі 18 млрд крб. У відповідь радянська Росія зажадала сплати їй 39 млрд крб. за збитки від інтервенції країн Антанти. До того ж делегація радянської Росії категорично відмовлялася сплачувати борги Тимчасового уряду.

Опинившись на конференції у критичному становищі, **16 квітня 1922 р.** радянська Росія й Німеччина у містечку **Рапалло** уклали договір про відновлення дипломатичних відносин у повному обсязі і про відмову від будь-яких претензій. Цей договір започаткував тривале і плідне співробітництво між Росією та Німеччиною в економічній, політичній і військовій сферах. Договір став своєрідним проривом на дипломатичному фронті, що вивів Росію та Німеччину з міжнародної ізоляції.

З 1924 р. покотилася хвиля дипломатичних визнань СРСР з боку інших країн Заходу, які були занепокоєні можливістю створення сильного радянсько-німецького антиверсальського блоку. Виняток становили тільки США.

Найбільш гострим залишалося питання про репарації. Встановлений у 1921 р. обсяг (123 млрд марок) був не під силу Німеччині. Франція ж вимагала повної сплати і, щоби змусити Німеччину до цього, окупувала разом із Бельгією у **1923 р. Рурську область**, де була зосереджена важка промисловість Німеччини.

Виникла міжнародна криза. Для вирішення складної ситуації у 1924 р. у Лондоні скликали міжнародну конференцію, на якій схвалили план, розроблений комісією експертів під керівництвом американського банкіра **Даяеса**. Згідно із ним передбачалося виведення французько-бельгійських військ

Члени радянської делегації під час роботи Генуезької конференції

з Руру, а Німеччина зобов'язувалась у найближчі 4 роки сплачувати 1–1,75 млрд марок на рік, а в наступні роки — по 2 млрд. За 6 років дії цього плану Німеччина сплатила 7,5 млрд марок. План передбачав надання Німеччині англійських та американських кредитів у сумі 2 млрд доларів. Впровадження у життя вищеперелічених заходів сприяло відновленню німецької економіки, але ставило її в залежність від американської.

У 1929 р. було прийнято новий план американського підприємця і банкіра **Юнга**, за яким обсяги репарацій зменшувалися до 113,9 млрд марок, а щорічні платежі встановлювались у розмірі 2,5 млрд марок. Виплати були розтягнені на 55 років.

2. Становлення нової системи європейської безпеки

Невдача Франції у рурському конфлікті змістила акценти в її зовнішній політиці. На передній план вийшла ідея історичного примирення з новою Німеччиною в контексті утвердження в Європі більш рівноправних і мирних відносин. Головними пропагандистами цієї ідеї стали міністри закордонних справ Франції та Німеччини А. Бріан та Г. Штреземан.

У жовтні 1925 р. відбулася **Локарнська конференція**, яка встановила нову систему європейської безпеки.

Франції довелося відмовитися від традиційної структури воєнних союзів, зокрема від Малої Антанти, створеної нею в 1920–1921 рр. у Східній Європі.

Основою нової системи європейської безпеки став *Рейнський гарантійний пакт*, згідно з яким Франція, Німеччина та Бельгія брали на себе зобов'язання поважати існуючі кордони і не нападати одна на одну. Це було перше визнання Німеччини як рівноправного партнера. Суперечливі питання передбачалося вирішувати відповідно до арбітражної угоди, укладеної між Німеччиною, Францією та Бельгією.

Франція підписала також договір із Польщею та Чехословаччиною, в якому містилося зобов'язання, що Франція надасть їм допомогу в разі агресії Німеччини. Але дії Франції ставились у залежність від рішення Ліги Націй.

У 1926 р. Німеччину прийняли до Ліги Націй; ставши постійним членом Ради, вона отримала статус великої держави.

У 20-х рр. було зроблено значний крок у розвитку міжнародного права. Уперше широко й на світовому рівні обговорювалась проблема роззброєння.

У 1925 р. було підписано Женевську конвенцію про заборону використання хімічної зброї. Також схвалили конвенції про заборону використання варварських систем зброї (кулі «дум-дум» (розривні), зі зміщеним центром ваги тощо) та про права військовополонених. Єдина європейська держава, що не підписала ці конвенції, був Радянський Союз.

Г. Штреземан, О. Чемберлен, А. Бріан (зліва направо) на Локарнській конференції, 1925 р.

Поряд з установленням відносної стабільності в Європі, загострилися стосунки з Радянським Союзом. СРСР звинуватили у втручанні у внутрішні справи Китаю в 1925–1927 рр. та Великої Британії («Лист Комінтерну» і підтримка радянськими профспілками страйку англійських шахтарів). У 1927 р. Велика Британія розірвала дипломатичні відносини й анулювала торговельну угоду з СРСР.

З ініціативи міністра закордонних справ Франції Бріана й державного секретаря США Келлога у Парижі 27 серпня 1928 р. 15 держав підписали пакт **Бріана–Келлога**. У ньому засуджувалося використання війни як засобу вирішення міжнародних спорів і декларувалася відмова від неї. Згодом до цього пакту приєдналися майже всі європейські держави, в тому числі СРСР.

У вересні 1929 р. Бріан виступив у Лізі Націй з новою політичною ініціативою. Він запропонував створити Єдину Європу («пан-Європу»), тобто об'єднати провідні європейські держави, встановивши між ними «дещо на зразок федеративних зв'язків». Наступного року Бріан висунув конкретний план створення «Європейського федеративного союзу». Проект «батька Європи» (таке прізвисько згодом отримав Бріан) критично сприйняли в Англії, Італії, США та інших державах. Ідея єдиної Європи не знайшла на той час своєї підтримки.

3. Діяльність Ліги Націй у 20-ті роки

На Лігу Націй покладалися великі сподівання у справі становлення нової системи міжнародних відносин після Першої світової війни.

Статут ЛН вступив у силу 10 січня 1920 р. Вже 16 січня у Парижі відбулося перше засідання Ради ЛН, а 15 листопада в Женеві (яка стала постійним місцем перебування штаб-квартири організації) відбулась перша сесія її Асамблеї.

Уже з перших днів своєї роботи ЛН стала втрачати авторитет, а, відповідно, і свій вплив на хід міжнародних відносин.

Першим серйозним конфліктом, яким зайнялась ЛН, стали польсько-литовські територіальні суперечки навколо Віленського краю (м. Вільнюс). Рада ЛН доброзичливо вислухала запевнення у миролюбстві від тодішнього президента Польщі відомого композитора І. Подеревського, а вже за кілька днів була поставлена перед фактом польської окупації краю. ЛН відреагувала, здавалося, адекватно: закликала до виведення з краю польських військ і проведення плебісциту під контролем міжнародного поліцейського контингенту. Проте ухвалена резолюція залишилася пустим звуком. Польща анексувала захоплені землі. А ЛН засудила Литву за непоступливість.

Також ЛН нічого не змогла вдіяти, коли Італія 1923 р. відібрала в Греції острів Корфу.

Проте можна зазначити й успіхи. Так було, наприклад, у польсько-німецькому конфлікті через Сілезію, у шведсько-фінському конфлікті щодо Аландських остро-

Засідання Ради Ліги Націй

вів. У 1925 р. Президент ЛН зупинив «телеграмою» війну між Болгарією та Грецією. Все ж у ролі миротворця ЛН виявилась малоефективною.

Натомість її економічна місія допомогла Австрії впоратися з важкими економічними проблемами після Першої світової війни. ЛН провела масштабну акцію із репатріації військовополонених з Росії. Водночас відмовила у допомозі радянській Росії під час голоду 1921–1923 рр.

4. Джерела нестабільності у світі

Попри відносну стабільність у міжнародних відносинах, зберігалися вогнища напруженості. У Центральній та Південно-Східній Європі кожна з країн мала територіальні претензії до сусіда. Тут значну роль у запобіганні збройних конфліктів відіграла Ліга Націй.

Радянський Союз і лідери комуністичних партій не полишали сподівань розпалити вогнище світової революції. У 20-ті роки були зроблені неодноразові спроби реалізувати цю ідею як в Європі, так і в Азії.

Зростала напруженість у колоніальних та напівколоніальних володіннях, де розгорялася національно-визвольна боротьба.

Основні питання міжнародних відносин 20-х років XX ст.

Основні питання	Шляхи вирішення	Результати
Роззброєння	Підготовка ЛН всесвітньої конференції з роззброєння. Підписання пакту Бріана-Келлога про врегулювання конфліктів мирним шляхом.	Питання про повне і загальне роззброєння залишилось невирішеним.
Територіальні проблеми	Підписання Рейнського гарантійного пакту про збереження існуючих кордонів. Визнання країнами Заходу СРСР. Укладення договорів про кордони між СРСР та країнами Східної Європи і Балтії.	Питання вирішувалось, але нагальною залишалась проблема східних кордонів Німеччини.
Питання репарацій і боргів	Спроба вирішити проблему царських боргів і боргів Тимчасового уряду Росії на конференції в Генуї. Скорочення виплат репарацій Німеччиною (план Дауеса). Скорочення загальної суми репарацій Німеччини (план Юнга). Скасування репараційних платежів Німеччиною.	Питання боргів Росії не було вирішено. Питання репараційних платежів Німеччини остаточно не були розв'язані.

Створення мандатної системи для колишніх німецьких колоній і володінь Османської імперії задумувалось як засіб послаблення колоніального гноблення. Однак з відмовою США вступити до Ліги Націй у Раді залишилися ті країни, які отримали мандат на управління і до того ж мали найбільші колоніальні володіння (Франція, Англія, Бельгія, Японія), через що опіка з боку Ліги Націй виявилася формальністю. Життя підмандатних територій не відрізнялося від колоній. Це додатково продемон-

струвало народам колоній схильність великих держав до збереження колоніалізму, що викликало піднесення антиколоніального руху напередодні Другої світової війни.

Запитання та завдання

1. З якою метою було скликано Генуезьку конференцію? Які її підсумки? **2.** Які наслідки угоди в Рапалло між радянською Росією та Німеччиною? **3.** Як склалися відносини між СРСР і країнами Заходу в 20-ті рр.? **4.** Як вирішувалися репараційні проблеми з Німеччиною? **5.** На яких засадах формувалась система європейської безпеки у 20-ті роки? **6.** Охарактеризуйте Рейнський гарантійний пакт. Визначте його сильні та слабкі сторони. **7.** Які зміни внесли до Версальсько-Вашингтонської системи у 20-х рр.? **8.** Чому переговори про роззброєння у 20-ті роки виявилися безперспективними? **9.** Які основні ідеї пакту Бріана–Келлога? **10.** Розкрийте роль Ліги Націй у системі міжнародних відносин. Чому Ліга Націй виявилася неефективним інструментом у системі міжнародних відносин?

Запам'ятайте дати:

16 квітня 1922 р. — договір між радянською Росією і Німеччиною в Рапалло.
1923 р. — Рурська криза.
1924 р. — план Дауеса.
1925 р. — Локарнська конференція.
1928 р. — пакт Бріана–Келлога.
1929 р. — план Юнга.

Узагальнення знань за розділом II «Облаштування повоєнного світу»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ III

Провідні держави світу в міжвоєнний період

§ 8–9. Сполучені Штати Америки

1. Зміна політичного курсу США. Правління республіканців

Перша світова війна дала змогу США закріпити статус економічно наймогутнішої країни світу. Проте рішення Паризької мирної конференції виявилися не такими, як сподівалась адміністрація президента В. Вільсона.

У березні 1920 р. сенат не ратифікував Версальського договору. Це означало, що зовнішньополітичний курс, узятий урядом Вільсона в роки Першої світової війни, зазнав поразки.

Фіаско Вільсона, який репрезентував реформаторське крило правлячих кіл, і водночас демократів, на виборах 1920 р. мало далекосяжні наслідки у внутрішній політиці. У США надовго було заблоковано проведення соціальних реформ, а в зовнішній політиці запанував **ізоляціонізм**.

На поразку демократів вплинули і наслідки повоєнної економічної кризи 1920–1921 рр.

На президентських виборах 1920 р. перемогу здобув кандидат від республіканської партії **Воррен Гардінг**. Він узяв курс на повернення до довоєнних порядків («нормальності», як він казав).

Було створено всі умови для збільшення прибутків великих промисловців, банкірів, підприємців. У 1921 р. скасували запроваджений у період війни податок на надприбутки корпорацій.

Для збільшення зисків представники великого капіталу не зупинялися перед прямим порушенням закону. Корупція державного апарату стала всеохоплюючою. На шлях шахрайських угод із монополіями стали урядовці республіканської адміністрації.

Найяскравішим проявом консервативних тенденцій у внутрішньому житті стала поправка до конституції, що набирала чинності у січні 1920 р., за якою вводився «сухий закон», котрим заборонялося виготовлення і продаж горілчаних напоїв на всій території США. Як наслідок, у країні з'явилися банди організованих злочинців (гангстери), котрі

Вудро Вільсон

взяли під контроль весь нелегальний бізнес алкоголю, наркотиків, проституцію. Поширилась корупція серед правоохоронних органів. Війни між бандами гангстерів, що боролись за контроль над нелегальним бізнесом, сколихнули великі міста США. Одним з найвідоміших тодішніх «королів» злочинного світу став Аль Капоне.

Знову почав процвітати Ку-Клукс-Клан, який на Півдні США контролював цілі райони. Поширення набула расова сегрегація.

У зовнішній політиці республіканські лідери висунули такі принципи, як відмова від військово-політичних союзів з європейськими країнами та активізація економічної експансії Сполучених Штатів.

Різно посилилась економічна експансія США на Далекому Сході, особливо в Китаї. Тому загострилися суперечності між США та Японією. США, які вважали себе «обділеними» у Версалі, прагнули взяти реванш. Уже через два роки після Паризької конференції 1919 р. американська дипломатія змогла записати до свого активу першу велику перемогу. На Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. делегація США, спираючись на економічну могутність Америки, використовуючи такий важливий засіб впливу на інші країни, як воєнні борги, домоглася значних поступок із боку європейських держав. Були прийняті доктрина «відкритих дверей» щодо Китаю, договори про обмеження морських озброєнь і про недоторканність острівних володінь держав-учасниць у Тихому океані, що свідчило про підвищення політичної ваги США в системі міжнародних відносин.

2. Робітничий та демократичний рухи

Економічна криза 1920–1921 рр. дала могутній поштовх до активізації робітничого руху. Значною спонукою до його розгортання стала ліквідація мінімальних соціальних програм, впроваджених демократами у попередні роки («справедливий курс»).

Найбільшої сили страйковий рух досяг улітку 1922 р. Загалом він на початку 20-х рр. був менш успішним, ніж одразу після війни. Поразка великих страйків потягла за собою остаточну втрату завоювань перших повоєнних літ, унаслідок чого США у 20-ті рр. були країною з найвідсталішим соціальним законодавством серед країн Заходу. Тільки бурхливе піднесення економіки — зростання зайнятості та заробітної плати — вгамувало боротьбу робітників за свої права.

Перехоплена поліцією партія горілчаних напоїв, що нелегально доставлялись у США

В афроамериканській школі

Крім робітничого активізувався і демократичний рух. Одним із найважливіших його напрямків став афроамериканський рух. Тяжке економічне становище афроамериканського населення, жорстока расова дискримінація, терор куклукскланівців — усе це спровокувало опір афроамериканців, очолюваних найбільшою їхньою організацією — «Національною асоціацією сприяння прогресу кольорового населення», створеною ще у 1909 р. Одним із її керівників був визначний чорношкірий вчений, письменник, громадський і політичний діяч Вільям Дюбуа.

Одночасно розгорнувся афроамериканський рух під гаслом «Назад в Африку», що його очолив Маркус Гарві. На початку 20-х рр. рух Гарві залучив мільйони людей.

3. Особливості стабілізації у США. «Процвітання»

Сполучені Штати раніше від інших високорозвинених країн вступили в період стабілізації. У 1922–1929 рр. відбувався бурхливий розвиток промислового виробництва, який отримав назву «процвітання» («проспериті»). Наприкінці цього періоду США виробляли 44% промислової продукції капіталістичного світу, тобто більше, ніж Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія та Японія разом узяті.

Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення конвеєрного методу масового продукування.

Уперше з найбільшою ефективністю ці методи використали на автомобільних заводах Генрі Форда в Детройті. Упровадження нових технологій зумовило збільшення виробництва. Дедалі вагомішу роль почали відігравати акціонерні товариства й корпорації — своєрідні форми колективного бізнесу. Масова поява акцій сприяла розвитку фондового ринку.

Найбільш інтенсивно розвивалися автомобільна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. У кожній з них домінували 3–4 найбільші компанії. До 1929 р. корпорації об'єднували майже половину фабрик і заводів країни. Кількість банків у США зменшилася за 1920–1929 рр. з 30 до 24 тис., а їхні капітали збільшилися на 21 млрд доларів.

США значно збільшили експорт товарів, активно наступаючи на позиції своїх суперників. Високі митні тарифи захищали американську промисловість від іноземної конкуренції. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 р. по 1931 р. становили 11,6 млрд доларів.

Економічне піднесення 1920-х рр. мало ряд особливостей. Суднобудування, виробництво залізничного обладнання, текстильна і вугільна галузі занепадали. Виробничі потужності в машинобудуванні та металургії не були повністю завантажені. Сільське господарство переживало затяжну кризу. У країні було 2–3 млн безробітних.

Заробітна плата ледь-ледь збільшилася, тоді як прибутки великих підприємців зросли утричі. Багаті стали багатшими. Вони купували дорогі машини, будинки, яхти, але їх було мало і вони не могли замінити масового споживача в умовах бурхливого розвитку масового виробництва.

Несталою була й фінансова система. У 20-ті рр. на Нью-Йоркській фондовій біржі — найбільшій у світі — відбувався справжній бум, спричинений небувалим підвищенням курсу акцій. Це залучило на ринок цінних паперів значні фінансові ресурси. Всі прагнули купити акції лише для того, щоб потім їх продати. Коли ж цей спекулятивний бум досяг найвищої точки, почалось обвальне падіння акцій, а згодом і криза.

Сталися зрушення і в політичному житті країни. На виборах 1924 р. у боротьбу вступила нова сила. Окрім Демократичної та Республіканської партій, у виборах брав участь Прогресивний блок, який підтримував сенатора-республіканця від штату Віконсин Р. Лафоллета. Він балотувався як незалежний кандидат у президенти. На його боці були Американська федерація праці — АФП, соціалістична партія та кілька громадських організацій. Рух на підтримку Лафоллета став найбільшим в історії США масовим народним політичним виступом, що вийшов за межі двопартійної системи.

Проте президентом США було обрано **Куліджа**. Новий уряд проголосив свій девіз: «Справа Америки — бізнес». Він сприяв зростанню прибутків монополій, знижуючи з року в рік податки на корпорації та надаючи великим компаніям державні субсидії. Економічне та політичне життя країни перебувало під контролем сімейств фінансової олігархії — Моргана, Рокфеллера, Дюпона, Меллона, а також чиказької, бостонської та клівлендської фінансових груп. Найважливіші посади в кабінеті Куліджа обіймали представники фінансового капіталу.

! **Фондова біржа** — організаційно оформлений та регулярно діючий ринок з купівлі-продажу цінних паперів: акцій, облігацій тощо.

Чергова перемога республіканців на виборах 1928 р. привела Г. Гувера в Білий дім. Значну роль при цьому відіграли обіцянки знищити злидні та забезпечити заможне життя кожному. Була популярна книга Гувера про «твердий індивідуалізм».

На міжнародній арені США проводили політику експансії, прикриваючи її «ізоляціоністським» прапором. Сполучені Штати виступали головним арбітром у вирішенні проблеми репарацій. Запропонований ними у **1924 р. план Дауеса** створив умови для відтворення німецького військово-промислового потенціалу. У **1929 р.** замість нього було розроблено **план Юнга**, який сприяв проникненню американського капіталу в Європу.

США були єдиною з великих держав, яка відмовлялася визнати СРСР. Однак республіканська адміністрація не перешкоджала діловим колам США в розвитку економічних і торговельних відносин з Радянським Союзом. У 1933 р. США і СРСР установили дипломатичні відносини. Це відбулося саме в той момент, коли сталінський режим показав своє справжнє хижацьке обличчя (мільйони людей в Україні, Північному Кавказі, Казахстані вмирили від штучно влаштованого голоду).

Герберт Гувер

4. «Велика депресія»

Крах на Нью-Йоркській біржі **29 жовтня 1929 р.** («чорний вівторок») сповістив про початок небувалої за глибиною і руйнівною силою економічної кризи. За один день загальна сума падіння ціни акцій становила 10 млрд дол. До літа 1932 р. промислове виробництво у США скоротилося майже вдвічі проти 1929 р. Тисячі банків, промислових і торгових компаній збанкрутували. Але великі корпорації, які поглинули багато дрібних і середніх фірм, утрималися завдяки допомозі уряду.

Криза призвела до небаченого зростання безробіття. На околицях міст виростили «гувервілли» — селища з халуп, у яких жили безробітні та їхні сім'ї, позбавлені житла.

Розгорнувся масовий рух безробітних, які організували два «голодні походи» на Вашингтон. Вони вимагали забезпечення роботою, введення системи соціального страхування і видачі допомоги безробітним, припинення звільнень, збереження заробітків працюючим, визнання права на організацію профспілок.

Безробіття вперше в історії сягнуло астрономічної цифри — 17 млн осіб. Недарма криза залишилася в історичній пам'яті американців символом національної трагедії.

Паніка на Нью-Йоркській фондовій біржі (Волл-стріт) 29 жовтня 1929 р.

► Що символізує карикатура?

Початок і швидке розростання її дошкуляли американцям ще й тим, що, повіривши в нескінченне «процвітання» 20-х рр., вони виявилися морально не підготовленими до біди. Криза економіки стала й кризою американського індивідуалізму. Погляди американського населення звернулися до держави, втручання якої здавалося єдиним засобом виживання.

Характерно, що найбільші масові рухи, які з'явилися в роки кризи, вимагали державного регулювання. Криза припала майже повністю на час президентства республіканця Гувера. Він обійняв посаду 4 березня 1929 р., за півроку до початку кризи, і залишив Білий дім рівно через 4 роки, коли криза вже проминула свій пік.

Створене президентом федеральне фермерське управління почало закупівлю надлишків сільськогосподарської продукції. Було прийнято федеральну програму будівельних робіт.

Подальше поглиблення кризи показало, що цих заходів не досить, однак адміністрація Гувера пішла навіть на згортання її скромних програм. Коли ж у бюджеті Федерального уряду виник дефіцит і становище стало безвихід-

ним, Гувер погодився видавати державні позички штатам і приватним корпораціям для допомоги громадянам.

Криза і неспроможність політики президента її здолати призвели до падіння впливу республіканської партії. На чергових президентських виборах 1932 р. перемогу здобув представник Демократичної партії Ф. Рузвельт.

6. «Новий курс» Рузвельта

Рузвельт, будучи з 1928 р. губернатором штату Нью-Йорк, здійснив безпрецедентну програму державної допомоги бідним. Ставши кандидатом демократів на вищу державну посаду країни, він підкреслював необхідність допомоги «забутій людині», маючи на увазі мільйони знедолених, обіцяв американському народові «новий курс», пов'язаний з використанням нетрадиційних методів боротьби з кризою.

Обраний президентом, Рузвельт обійняв посаду тільки 4 березня 1933 р. На час «міждарювання», випав найдраматичніший етап розвитку кризи. Почалася хвиля банкрутств американських банків. Держава опинилася під загрозою повного паралічу. Банківський колапс не дав Рузвельтові часу на адаптацію до нової ролі, він спонукав президента одразу ж виявити видатні якості політика: динамізм, рішучість і новаторський підхід. Щоб мати час на підготовку своїх пропозицій і вгамувати пристрасті, Рузвельт закрити всі банки держави, а потім, отримавши від конгресу необхідні повноваження, здійснив екстренну програму порятунку банківської системи, допомагаючи одним банкам і ліквідовуючи інші. Після цього було проведено перший етап банківської реформи, складовою якої стало страхування дрібних і середніх депозитів до 5 тис. доларів.

Трохи згодом, у 1934 р., була проведена девальвація долара і створена комісія з торгівлі акціями, котра здійснювала нагляд за діяльністю фондової біржі з метою припинення спекуляцій із завищеною вартістю.

Другою групою заходів, що проводилися на першому етапі «нового курсу», була спроба вийти з аграрної кризи. Центральне місце серед них займав закон про регулювання сільського господарства 1933 р. (AAA), який був спрямований на підвищення фермерських прибутків за рахунок збільшення цін на продукцію, що вони виробляли. За ним скорочувалося виробництво основних видів сільськогосподарської продукції. Як компенсацію фермери отримували субсидії.

Центральним серед законів 100 днів став закон про відновлення промисловості (NIRA), що його ухвалили влітку 1933 р. Передбачалося створення державного регулювання умов промислового виробництва, регулювання трудових відносин, допомога безробітним.

Перші заходи «нового курсу» сприяли певній стабілізації економіки.

Франклін Делано Рузвельт

«Новий курс» означав державне регулювання економіки. Було закрито дрібні банки, заборонено вивіз за кордон золота. Держава регулювала розвиток промисловості, яка ділилася на кілька груп. Між ними повинен був діяти «кодекс чесної конкуренції», який визначав обсяг виробництва, розподіл ринків, рівень заробітної плати. У галузі сільського господарства уряд США стимулював експорт пшениці й бавовни, сприяв підвищенню цін на сільськогосподарську продукцію.

«Новий курс» передбачав також проведення соціальних реформ. У країні впроваджувалася державна система надання допомоги вдовам, сиротам та людям з інвалідністю, страхування безробітних і пенсійного забезпечення. У 1935 р. було прийнято національний акт про трудові відносини (закон Вагнера). Він остаточно закріпив право робітників на організацію профспілок, проведення страйків, створив також систему державного регулювання трудових відносин. Установленням державного контролю над Федеральною резервною системою і перетворенням її на своєрідний центральний банк США завершили банківську реформу.

Для забезпечення справедливішого розподілу національного прибутку реформувалася система оподаткування — було підвищено ставки податків на надприбуток, спадщину і дарчі. Значно розширено систему громадських робіт. Нею опікувалася Адміністрація розвитку громадських робіт (WPA).

Зрушення вліво у політиці «нового курсу» зробило більш жорсткою політичну боротьбу. Консервативні сили перейшли до відкритої конфронтації з урядом. Їхнє прославлення Рузвельта як рятівника нації змінилося нападками та звинуваченнями його у зраді. Тому передвиборча кампанія 1936 р. виявила майже діаметрально протилежні позиції двох основних партій у питанні про реформи, а вибори перетворилися на своєрідний референдум про долю «нового курсу». Рузвельт здобув на цих виборах переконливу більшість, зібравши 27,8 млн голосів проти 16,7 млн, поданих за його головного суперника Альфреда Лендона.

Отримавши такий переконливий мандат довіри, Рузвельт у 1937 р. сконцентрував зусилля адміністрації на реформі Верховного суду. Його члени, призначувані на все життя президентом, стали головною опорою консервативних сил. Використовуючи право Верховного суду трактувати конституцію, вони оголосили 11 законів «нового курсу» невідповідними їй. Побойючись, що така ж доля може спіткати й закони, ухвалені 1935 р., Рузвельт запропонував оновити склад Верховного суду за рахунок призначення додаткових членів після досягнення суддями 70-річного віку. Але ця пропозиція була відхилена конгресом.

Восени 1937 р. в країні почалася нова економічна криза, яка поставила під сумнів економічну політику «нового курсу».

Після довгих роздумів Рузвельт у 1938 р. запропонував конгресові нові реформи. Серед них — закон про справедливі умови праці, що дав федеральному урядові право встановлювати мінімальну погодинну ставку заробітної плати і максимальну тривалість робочого тижня. Закон остаточно заборонив дитячу працю. Згідно з но-

*Розгін поліцією робітничого протесту,
1937 р.*

вим законом про сільське господарство, метою державного регулювання в цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерству виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які бережуть землю. Одночасно здійснювався контроль за рівнем виробництва фермерської продукції.

«Новий курс» був своєрідним зламом в історії США ХХ ст. Розпочаті президентом Рузвельтом перетворення спрямовувалися на ви-

хід із кризи і на піднесення економіки. Повністю цієї мети так і не було досягнуто. Економіка країни, власне, перебувала у стані застою впродовж 30-х рр. Збереглися значне недовантаження виробничих потужностей та масове безробіття. Адміністрації Рузвельта не поталанило оволодіти мистецтвом регулювання ринкової економіки. Але основні важелі такого регулювання держава отримала саме в ті роки. Значно вагомішими були соціальні реформи. Вперше в історії США держава взяла на себе роль гаранта соціальної захищеності американців. Було зроблено вирішальний крок до держави «процвітання». Функції держави надзвичайно розширилися.

З 1939 р. Рузвельт відмовився від подальших перетворень. Аж до вступу США у Другу світову війну його адміністрація прагнула закріпити вже здійснені реформи «нового курсу». З початком Другої світової війни США заявили про свій нейтралітет (5 вересня 1939 р.). Після нападу Японії на американську військово-морську базу Перл-Гарбор 7 грудня 1941 р. США вступили у війну на боці антигітлерівської коаліції.

Запитання та завдання

1. Як змінилося становище США після Першої світової війни?
2. Які особливості політичного та економічного розвитку США у 20-ті рр.?
3. Чим було зумовлене домінування Республіканської партії у політичному житті США в 20-ті роки?
4. Дайте характеристику розвитку робітничого руху і руху за демократичні права у 20-ті рр. Чому вони зазнали поразки?
5. З'ясуйте причини і наслідки економічної кризи у США в 1929–1933 рр.
6. Які реформи провів Рузвельт щодо виведення економіки США з кризи?
7. Які наслідки реформ «нового курсу»?
8. Дайте оцінку діяльності Ф. Рузвельта.

Запам'ятайте дати:

1921–1929 рр. — період «процвітання» (проспериті) в США.

29 жовтня 1929 р. — «чорний вівторок», крах Нью-Йоркської фондової біржі, початок «великої депресії» в США (1929–1933 рр.).

4 березня 1933 р. — вступ Ф. Рузвельта на посаду президента США. Початок «нового курсу».

1933 р. — встановлення дипломатичних відносин між СРСР і США.

1935 р. — закон Вагнера.

5 вересня 1939 р. — заява уряду США про нейтралітет.

§ 10. Велика Британія

1. Наслідки Першої світової війни

Під час Першої світової війни Велика Британія зазнала значних збитків. Людські втрати становили 743 тис. загиблих і 1,7 млн поранених. Промислове виробництво скоротилося на 20%, країна з кредитора перетворилась у боржника. Зовнішній борг становив близько 1 млрд фунтів стерлінгів. Життєвий рівень населення різко знизився.

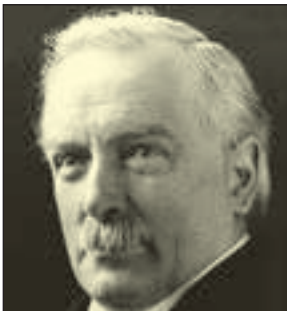
Наслідки війни сприяли розколу в англійському суспільстві. Одна частина прагнула до повернення старих часів, вважаючи, що відхід від традиційних англійських цінностей породив негаразди країни. Інша частина населення вважала, що після великої війни в Англії повинні утвердитися більш справедливі принципи суспільного устрою. Виразниками настроїв першої частини населення були консерватори, другої — лейбористи. Ліберали, які у попередні роки були провідною силою, згодом стали відтісненими з політичної арени.

Лейбористська партія своєю метою проголосила встановлення суспільної власності на засоби виробництва, а найближчими завданнями — розширення соціального законодавства і подальшу демократизацію політичного устрою. Партія будувалася на основі як індивідуального, так і колективного членства, коли в її лавах автоматично опинялися учасники профспілок. На виборах 1918 р. лейбористська партія зробила перший крок на шляху до перетворення в найбільшу опозиційну силу. Вона завоювала 60 місць у палаті громад.

2. Піднесення демократичного руху. Реформи Ллойд-Джорджа

Нові настрої у суспільстві спонукали коаліційний уряд консерваторів і лібералів, який очолив Д. Ллойд-Джордж, лідер реформістського крила ліберальної партії, до широких реформ.

Уряд Ллойд-Джорджа поставив собі за мету швидко ліквідувати закони воєнного часу і відновити «нормальне» становище в країні. Згорнуто воєнне виробництво. Демобілізовано 4-мільйонну армію. Однак такі кроки породили проблему з працевлаштуванням і сприяли розгортанню широкого страйкового руху. Під його тиском уряд провів ряд заходів: підвищив зарплату і скоротив робочий тиждень до 40 годин.

Девід Ллойд-Джордж

Ще у 1918 р. було проведено чергову реформу виборчого права. Ліквідовувався майновий ценз. Право голосу отримали жінки, яким виповнилося 30 років.

Після виборів затвердили програму допомоги безробітним та будівництва дешевого житла для малозабезпечених. У 1921 р. було введено дев'ятирічну обов'язкову безоплатну освіту.

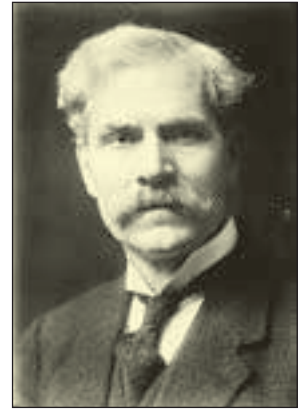
Уряд Ллойд-Джорджа пішов на рішучий крок, надавши у 1921 р. статус домініону своїй найстарішій колонії — Ірландії. Шість графств у Північній Ірландії з переважно

протестантським населенням залишалися у складі Великої Британії. Після цього офіційна назва країни стала: «Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії».

3. Перший лейбористський уряд

На дострокових парламентських виборах 1923 р. жодна з трьох партій не набрала більшості. Домовитись про створення коаліційного уряду не вдалося. Тому у січні 1924 р. було сформовано перший в історії країни лейбористський кабінет. Його очолював Д.-Р. Макдональд.

Уряд Макдональда збільшив розміри допомоги безробітним і пенсій зі старості, а також субсидії держави на житлове будівництво, зменшив мито на деякі продовольчі товари, поліпшив систему страхування з безробіття. Під час трудових конфліктів лейбористи домогалися припинення страйків. Політика лейбористів спричинила неоднозначну реакцію в широких верствах населення. Одна частина населення критикувала уряд за нерішучість у питанні націоналізації, інша вважала, що політика лейбористів приведе до революції. Побоюючись подальшого ослаблення свого впливу, уряд у жовтні 1924 р. розпустив парламент і призначив нові вибори. Проте на виборах перемогли консерватори. Новим прем'єр-міністром став С. Болдуїн.

*Джеймс-Рамсей
Макдональд*

4. Уряд консерваторів. Загальний страйк 1926 р.

Доступившись до влади, кабінет консерваторів узяв курс на повернення Англії ролі фінансового центру світу. Приділялося багато уваги зміцненню фунта стерлінга. У 1925 р. було відновлено золотий стандарт фунта на рівні його довоєнного паритету з доларом. Такі дії уряду мали двоякі наслідки: з одного боку, була зміцнена банківська система, фунт в основному повернув свої позиції на фінансовому ринку, але, з другого боку, перед англійською промисловістю постала проблема втрати конкурентоздатності її товарів. У вирішенні цієї проблеми англійські промисловці пішли найбільш простим шляхом: перекладування всіх виробничих витрат на робітників, тобто зниженням їхніх зарплат.

Улітку 1925 р. власники шахт поставили ультимативні вимоги гірникам, погрожуючи локаутом (закриття підприємств і звільнення всіх працівників), якщо вони не погодяться на зниження зарплати і збільшення робочого дня. Федерація гірників відповіла відмовою. Її підтримали спілки залізничників, транспортників і машинобудівників. Перед об'єднаним фронтом робітників вуглепромисловцям довелося відступити. Уряд зобов'язався виплачувати власникам шахт субсидію протягом 9 місяців для забезпечення попереднього рівня зарплати гірників. День перемоги робітників, які зірвали локаут, дістав назву «червоної п'ятниці».

Після закінчення 9-місячного строку власники шахт оголосили локаут, оскільки гірники знову відхилили їхні вимоги. Уряд ввів у країні надзвичайний стан. Рішучість робітництва вести боротьбу змусила Генеральну раду (керівний орган профспілки) оголосити загальний страйк, який почався 4 травня 1926 р. Кількість його учасників (разом із родинами) становила близько 18 млн, тобто понад 40% усього населення країни.

Армія, поліція, державний апарат, пропагандистська машина, штрейкбрехери — всі сили і засоби використовувалися для придушення страйку. Проте гірники продовжували страйкувати протягом семи місяців. Натиск вуглепромисловців і уряду, а також голод і злидні змусили шахтарів відступити. У грудні 1926 р. вони повернулися на роботу. Зарплата гірників знизилася, а робочий день збільшився. Щоб уникнути в подальшому подібних конфліктів, парламент ухвалив закони про конфлікти у промисловості й про профспілки, за якими заборонялися загальні страйки та пікетування.

5. Зміни в розвитку економіки та повсякденному житті

Хоча англійська економіка не зазнала «процвітання» у 20-ті роки, як американська, в ній відбулась докорінна модернізація, котра змінила життя англійців і дозволила Англії витримати випробування Другої світової війни.

Запровадження золотого стандарту хоча й погіршило експортні можливості традиційних галузей економіки (металургійної, кораблебудівної, гірничої та ін.), зате позитивно вплинуло на нові види промисловості, засновані на новітніх технологіях (автомобільна, авіаційна, електротехнічна, хімічна). Завдяки значному науковому потенціалу в Англії розроблялося і запроваджувалося багато нових технологій. Зміни в структурі економіки призвели і до змін географії промислових центрів країни. Так, якщо раніше основні промислові центри були розміщені на півночі, то тепер вони починають зміщатися на сільськогосподарський південь. Розвиток нових галузей виробництва потяг за собою зростання споживання електроенергії.

Лондон у 1920-х рр.

Починають ставати звичними такі побутові речі, як електрочайники, електронагрівачі, електропраски, пральні машини, пілосмокоти, радіо тощо. Легкові автомобілі теж перестають бути предметом розкоші.

Починають ставати звичними такі побутові речі, як електрочайники, електронагрівачі, електропраски, пральні машини, пілосмокоти, радіо тощо. Легкові автомобілі теж перестають бути предметом розкоші.

Зростання доходів і, відповідно, споживання вело до поліпшення життя тих, хто мав роботу, незважаючи на періодичні економічні кризи. Як писав один з робітників:

«Харчування стало більш різноманітним. Свіжі фрукти можна купити цілий рік. Молоко поставлялося регулярно... число п'яниць зменшилося... У 1880-х роках часто зустрічалися босі жінки й діти. Сьогодні їх уже не видно. Хустки зникли, їх замінили капелюшки... Дівчата, що раніше чепурилися лише на свята, тепер завжди кокетливо одягнені, турбуючись про зачіски і нігті... Але витрати на пиво, сигарети та інші дрібниці зросли...»

Зростання виробництва з використанням технологій масового продукування стало причиною об'єднання фірм й утворення великих трестів. Так, якщо у 1914 р. було 200 великих компаній, то у 1939 р. лише 20 («Імперіал Хімікал Індастріал», «Остін», «Морріс», «Воксхолл», «Форд», «Віккерс» та ін.).

6. Економічна криза. «Національний» уряд

Невдоволення населення політикою консерваторів призвело до поразки їх на парламентських виборах 1929 р. Лейбористи здобули значну перемогу, хоч і не мали абсолютної більшості в палаті громад. Уряд знову сформував Макдональд. Під час передвиборної кампанії нинішні переможці обіцяли здійснити широкі соціальні програми і відновити дипломатичні відносини з СРСР.

Лейбористи отримали владу в несприятливий момент. На початку 1930 р. Велику Британію охопила економічна криза. Порівняно із США, Німеччиною та Францією, промислове виробництво в країні скоротилося не набагато, позаяк британська економіка не зазнала «процвітання» у 20-х рр.

Оскільки головною опорою лейбористів були профспілки, уряд був зобов'язаний вирішувати проблеми зайнятості й безробіття. Створили навіть нове міністерство для боротьби із безробіттям. Воно займалося переселенням робітників у сільську місцевість, домініони, організацією громадських робіт.

Подальші антикризові заходи (зниження заробітної плати, зменшення допомоги з безробіття, не було відновлено 7-годинний робочий день на шахтах, зберігались антипрофспілкові закони тощо) ще більше підірвали довіру виборців. У країні розпочалася нова хвиля страйків, демонстрацій, «голодних походів» безробітних.

У 1931 р. Макдональд сформував коаліційний «національний» уряд із лейбористів, консерваторів і лібералів, який загалом проводив консервативну політику. Відбувалося подальше згорання соціальних програм.

Політику «затягування пасків» схвалювали не всі. Відбувались акції протесту. Але вибори 1931 р. засвідчили, що більшість населення підтримує коаліцію, яка здобула 497 мандатів, проти 46 у лейбористів. Після цього уряд активізував антикризові заходи.

Плакат «національного» уряду. Переклад: Друзі, допоможіть знайти роботу. Голосуйте за національний уряд

У 1931 р. було ліквідовано золотий стандарт фунта стерлінгів й утворено стерлінгову зону, що об'єднувала країни, які використовували англійську валюту для взаєморозрахунків. А 1932 р. Велика Британія відмовилася від вільної торгівлі та ввела протекціоністські закони. Ці заходи сприяли підвищенню конкурентоздатності англійських товарів, уникненню значного падіння виробництва. Вдалося зупинити фінансову кризу, що насувалася.

З метою збити соціальну напруженість й організувати адресну систему допомоги постраждалим від кризи, прийняли акт про страхування від безробіття.

Загострення соціальних проблем призвело до зростання впливу крайніх сил: комуністів і фашистів. Але вони не мали в Англії достатньої соціальної бази. До того ж британське суспільство, виховане на парламентських традиціях, не сприймало їхніх методів боротьби.

Після чергових парламентських виборів у **1935 р.** Макдональд поступився кріслом прем'єра на користь лідера консерваторів **С. Болдуїна**.

Новому урядові довелося вирішувати, крім економічних проблем, ще й династичну кризу, що розгорілася 1936-го. Того року помер король Джордж V, який зумів за час свого правління зміцнити роль династії в житті Англії. Наступником престолу став Едвард VIII, котрий піддав монархію серйозним випробуванням. Приводом для династичної кризи стало бажання Едварда VIII взяти шлюб з американкою Волліс Сімпсон, яка до того вже була двічі одружена та не мала знатного походження. У відповідь на бажання короля уряд і королівська родина рішуче заявили: «Або трон, або Сімпсон». Едвард обрав... Волліс Сімпсон. Він зрікся престолу на користь молодшого брата Альберта, який став королем під ім'ям Джорджа VI. У **1937 р.** прем'єр-міністром призначили **Невілла Чемберлена**. Він мав пересічні здібності, а цю посаду отримав завдяки аристократичному походженню та родинним зв'язкам. Консерватори проводили внутрішню політику, спрямовану на збереження існуючих порядків, а в зовнішній політиці застосували принципи «умиротворення».

7. Створення Британської Співдружності

Після Першої світової війни англійські домініони (Канада, Австралія, Південно-Африканський Союз, Ірландія та Нова Зеландія) прагнули звільнитися від британської опіки. Визначальним фактором у цьому процесі було те, що ці країни могли уже власними силами гарантувати собі безпеку.

У 1917 р. на імперській конференції було оголошено, що домініони стануть «самостійними державами Співдружності імперії». Панувала думка про створення величезної федерації зі своєю конституцією. Проект відхилили на наступній конференції у 1918 р. Але ігнорувати прагнення домініонів Велика Британія не могла. До того ж вони зробили вагомий внесок у боротьбу проти Німеччини.

Домініони стали учасниками Паризької мирної конференції, хоч їх не допустили до зустрічі чотирьох великих держав; підписали Версальський мир, але не в алфавітному порядку, а відразу після Великої Британії; стали членами Ліги Націй.

Вийшовши на міжнародну арену як самостійна сила, домініони швидко почали проводити власну зовнішню політику: призначали послів в інші держави і навіть блокували деякі дипломатичні кроки метрополії, чинячи на неї тиск. Так, вони не погодилися на участь в агресії проти Туреччини на початку 20-х рр., примусили Велику Британію відмовитися від союзу з Японією тощо.

Новий статус домініонів було закріплено на імперській конференції 1926 р. У резолюції, яку підготували лорд Бальфур і канадський прем'єр-міністр ліберал Макензі Кінг, визнавалася незалежність домініонів, а слово «імперія» замінювалося на «співдружність». У резолюції передбачався перехідний період, під час якого в царині зовнішньої політики та оборони найбільша частка відповідальності припадала на британський уряд.

На конференції 1930 р. ухвалили рішення, що суперечки між членами Співдружності розв'язуватимуться, як і раніше, «судовим комітетом особистої королівської ради» на чолі з лордом-канцлером. Крім того, на вимогу Південно-Африканського Союзу та Ірландії, одностайно визнавалося право домініонів на відокремлення.

Такий розвиток подій було кодифіковано у **1931 р.** ухваленням англійським парламентом **Вестмінстерського статуту**. Статут уточнював функції парламентів домініонів і скасовував закон 1865 р., за яким рішення, винесені колоніальними парламентами, не повинні були суперечити законам, ухваленим у Лондоні. Домініони отримали право анулювати закони, прийняті в Лондоні. Крім політичних відносин, на імперських конференціях у 1930 і 1932 рр. було врегульовано й економічні відносини між домініонами і метрополією.

Для товарів з метрополії встановлювався режим «імперської переваги». У той же час Велика Британія брала на себе зобов'язання надати для реалізації виробів домініонів сприятливіші умови.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте зміни, що сталися в соціально-економічному розвитку Великої Британії після Першої світової війни. 2. Які реформи провів уряд Ллойд-Джорджа? 3. Які причини й наслідки страйку 1926 р.? Як ви оцінюєте дії робітництва, уряду та підприємців під час нього? 4. Який вплив мав робітничий рух на соціальну політику урядів? 5. У чому полягали особливості економічної кризи 30-х років у Великій Британії? Оцініть ефективність заходів уряду в подоланні кризи. 6. Представники яких партій увійшли до складу «національного» уряду? 7. Які зміни стались у стосунках між метрополією і домініонами? Коли утворили Британську Співдружність і з якою метою? 8. Чи можна британське суспільство 20–30-х рр. вважати демократичним? Відповідь обґрунтуйте.

Запам'ятайте дати:

1924 р. — перший лейбористський уряд.

1926 р. — загальний страйк у Великій Британії.

1931 р. — Вестмінстерський статут. Оформлено Британську Співдружність.

1936 р. — династична криза.

§ 11. Франція

1. Наслідки Першої світової війни

Війна над Німеччиною перетворила Францію на провідну державу Європи. Але перемога далась країні дорогою ціною. 10 північно-східних департаментів було спустошено, загинули 1,3 млн французів, 2,8 млн було поранено, з яких 600 тис. стали каліками. Декілька мільйонів стали жертвами епідемії грипу («іспанка»). Франція втратила чверть національного багатства.

Війна завдала значних збитків економіці країни, особливо фінансам. Було зруйновано близько 10 тис. підприємств, потоплено половину торговельного флоту. Воєнні витрати становили 200 млрд франків. Франція заборгувала 60 млрд франків (з них 40 млрд США). Загальні збитки від війни становили 134 млрд франків¹.

Унаслідок затяжного конфлікту, а відтак переведення економіки з воєнних рейок на мирні виникла криза, яка 1921 р. сягнула максимуму: промислове виробництво становило 55% від рівня 1913 р., а сільськогосподарське — 77%. Згорання воєнного виробництва призвело до скорочення робочих місць і заробітної плати, що не могло не викликати масового робітничого спротиву. Значну роль у цьому процесі відіграв і загальний революційний рух у Європі після війни. Головними вимогами робітників було підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, ліквідація обмежень воєнного часу.

У 1919–1920 рр. протести досягли свого максимального розмаху: страйкувало майже 1 млн осіб на рік. Підприємці пішли на поступки: заробітну плату було підвищено на 20–25%.

Уряд, що його з 1917 р. очолював Жорж Клемансо, ухвалив два важливі закони, котрі деякою мірою розрядили напруженість. У країні встановили 8-годинний робочий день, а профспілки отримали право на укладення колективного договору.

Страйковий рух налаштував проти робітників селянство, становище якого поліпшилося в результаті значного підвищення цін на сільгосппродукти, та дрібних власників, котрі були налякані більшовизмом. Це дало змогу уряду вгамувати страйки незначними поступками.

Але вирішальну роль у послабленні соціальних виступів відіграла хвиля патріотизму, яка охопила Францію після Комп'єнського перемир'я.

Використавши патріотичне піднесення, уряд зумів перенести невдоволення людей в стан очікування ними кращих часів

Руїни міста Мондідьє, 1918 р.

¹ Для порівняння. 5 млрд франків, які сплатила Франція Німеччині після франко-пруської війни, дали змогу останній створити могутню промислову базу.

і сподівань, коли всі проблеми буде вирішено за рахунок «бошів», тобто Німеччини. Людям з інвалідністю призначили великі пенсії, що мала оплачувати Німеччина, надавалися значні кредити для відбудови в рахунок репарацій.

Головними у зовнішній політиці Клемансо були завдання закріпити здобуту перемогу і придушити більшовизм в Росії. Франція взяла активну участь в інтервенції проти радянської Росії, але навесні 1919 р. змушена була вивести свої війська через повстання в армії і на флоті, які не бажали воювати. Відмовившись від інтервенції, уряд Клемансо заявив, що має намір оточити більшовизм «кільцем з колючого дроту, щоб завадити йому ринутися на цивілізовану Європу». Така політика мала значний відбиток на рішеннях Паризької мирної конференції, особливо на розподілі кордонів у Східній Європі.

2. «Національний блок». Створення Французької комуністичної партії (ФКП)

У 1919 р. відбулися перші повоєнні парламентські вибори. Уперше вони проводилися за змішаною системою. Перемогу одержав «Національний блок» (праві партії), який в основу своєї передвиборної програми поставив пункт про жорстке ставлення до Німеччини і радянської Росії.

У внутрішній політиці «Національний блок» узяв курс на придушення робітничого руху і зменшення втручання держави в економічне життя.

На той час у робітничому русі відбувалися значні зміни. Частина членів Соціалістичної партії захопилась ідеями більшовизму. На з'їзді у 1920 р. в Турі більшість делегатів проголосувала за вступ СФІО (Французької секції робітничого Інтернаціоналу) до Комуністичного інтернаціоналу і перетворення її у Французьку комуністичну партію (ФКП). Меншість делегатів на чолі з Леоном Блюмом не підкорилися рішенням з'їзду і заявила про збереження Соціалістичної партії. Розкол прискорив занепад робітничого руху.

3. Економічний розвиток у 1924–1930 рр.

У 1924 р. Франція вступила в період економічного піднесення. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. становив у середньому 5%. Швидкому економічному зростанню сприяло: повернення Ельзасу і Лотарингії з їхніми металургійними і текстильними підприємствами; окупація Саару; величезне будівництво в розорених районах; репарації з Німеччини.

Розвивалися нові галузі виробництва — автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилася на індустріально-аграрну країну. Але головним зиском держави залишалося лихварство. Так, 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а цінні папери — втричі більше.

Сталися зміни і в соціальній сфері. Міське населення кількістю перевищило сільське. 60% найманих робітників працювали на великих підприємствах.

4. «Картель лівих»

Провал рурської акції (окупація в 1923 р. Руру французько-бельгійськими військами) привів до розпаду «Національного блоку». Радикали уклали угоду з соціалістами і утворили новий блок — «Картель лівих». У своїй передвиборній програмі вони обіцяли створення системи соціального страхування, введення прогресивного податку, дотримання закону про 8-годинний робочий день; у зовнішній політиці — визнання СРСР, міжнародне співробітництво і роззброєння, пом'якшення позицій щодо Німеччини.

У 1924 р. на парламентських виборах «Картель лівих» здобув перемогу. Новоутворений уряд очолив **Едуард Ерріо**. Першими заходами уряду стали амністія політичних в'язнів і встановлення дипломатичних відносин з СРСР.

Здійснення передвиборної програми, особливо запровадження прогресивного податку, спричинило опір промисловців і великих фінансистів, які почали переказувати свої капітали за кордон. Внаслідок цього зростали економічні труднощі. У квітні сенат висловив недовіру урядові Ерріо, і він подав у відставку. Початок колоніальних війн у Марокко і Сирії спричинив остаточний розпад «Картелю лівих».

Едуард Ерріо

5. Уряд «національної єдності»

Після розпаду «Картелю лівих» до влади знову повернулися праві. Уряд «національної єдності» очолив Пуанкаре. Він одразу взявся за фінансове оздоровлення. Було підвищено податки для дрібних власників, скорочено чисельність місць на державній службі тощо. Це дало змогу подолати інфляцію і стабілізувати курс франка; зупинилося зростання цін. Уряд провів і ряд соціальних реформ. У 1926 р. було вперше введено допомогу з безробіття. У 1928 р. — запроваджені пенсії для низькооплачуваних професій, а також допомоги з інвалідності та хвороби за рахунок підприємців.

6. Франція в роки економічної кризи

Економічна криза у Франції почалася пізніше, ніж в інших країнах, — у 1930 р. Проте вона швидко розвивалась і виявилася глибокою. Найсильніше постраждали легка промисловість і сільське господарство. Зросли інфляція та державний дефіцит. Збільшилося безробіття. Фаза депресії тривала до 1937 р., після якої почалося не піднесення, а нова криза, яку не подолали до початку Другої світової війни. Отже, економічна криза 30-х рр. переросла в національну катастрофу.

Економічні проблеми загострили й політичну боротьбу. За період з 1931 р. по 1932 р. змінилося сім урядів. У 1931 р. було вбито президента П. Думера.

У травні 1932 р. відбулися парламентські вибори, на яких перемогу одержали центристські та ліві партії (радикали й соціалісти). Уряд знову сформував Еррію, який протримався при владі до кінця року, але суттєвих реформ так і не провів.

Уряд Еррію відмовився від репарацій з Німеччини і визнав її право на озброєння. У листопаді 1932 р. між Францією та СРСР було укладено пакт про ненапад.

7. Французький фашизм

Загострення економічних проблем, нездатність традиційних політичних партій вивести країну з кризи призвело до зростання популярності монархістських і фашистських організацій.

Соціальною опорою фашизму були дрібні власники, люмпени, клерикали, частина великих фінансистів і промисловців, одержимі ідеями сильної влади і сильної Франції.

Фашистський рух у Франції мав суттєві відмінності: він не був єдиним; не виступав за повну ліквідацію демократичних інститутів, лише за їх обмеження для «ворогів нації» — комуністів і соціалістів. Такі особливості таїлися в природі французького суспільства, якому притаманні демократизм і багатопартійність.

Фашистські організації були не класичними партіями, а воєнізованими спілками — лігами. Найбільшу фашистську лігу «Вогняні хрести», яка об'єднувала колишніх фронтовиків, очолював полковник де Ля Рок. Вона звинувачувала уряди у зраді національних інтересів Франції, у м'якому ставленні до Німеччини. Організація налічувала у своїх рядах майже 350 тис. осіб. Інша організація «Аксійон франсе» («Французька дія») мала шовіністичний і монархічний характер та об'єднувала 60 тис. членів.

Прихід нацистів до влади в Німеччині підштовхнув французьких фашистів до активних дій. Приводом до їхнього виступу стала справа Стависького, який чинив шахрайські дії під прикриттям вищих урядовців. Цей скандал фашисти вирішили використати для критики демократичного

Марш активістів «Вогняних христів» на чолі з полковником де ля Роком

устрою і на хвилі народного невдоволення захопити владу. 6 лютого 1934 р. їхні загони пішли на штурм парламенту. Поліція відкрила вогонь. Загинуло 17 осіб, 2 тис. було поранено. Уряд Даладье негайно подав у відставку.

8. Народний фронт

Спроба заколоту крайньо правих дала поштовх до зближення соціалістів і комуністів у боротьбі проти фашизму. Почалися масові антифашистські демонстрації. 12 лютого 1934 р. на заклик соціалістів відбувся політичний страйк із вимогами заборонити фашистські ліги.

Влітку 1934 р. соціалісти і комуністи підписали пакт про єдність дій. У 1935 р. до них приєдналася частина радикалів. 14 липня 1935 р. було проведено спільну антифашистську демонстрацію. Її очолили Леон Блюм (соціаліст), Моріс Торез (комуніст), Едуард Даладье (радикал).

У 1936 р. ці партії розробили спільну програму й, отримавши на виборах 330 із 612 місць у палаті депутатів парламенту, одержали право сформувати уряд. Очолив його соціаліст Леон Блюм. Комуністи вирішили не входити в уряд, але обіцяли йому підтримку в парламенті.

Незадовго перед тим у Франції почалися масові виступи робітників з вимогами підвищити заробітну плату, ввести оплачувану відпустку, визнати профспілки.

Леон Блюм

У резиденції прем'єр-міністра відбулися переговори між Загальною конфедерацією праці і Загальною конфедерацією підприємців. Підсумком переговорів стало підписання угоди, за якою страйки припинялися, підвищувалася заробітна плата, підприємці уклали колективний договір із профспілками і зобов'язувалися не застосовувати санкцій проти страйкарів.

Улітку 1936 р. парламент Франції ухвалив 133 закони, які в основному реалізовували програму Народного фронту. Так, було заборонено фашистські ліги, введено в дію закони про 40-годинний робочий тиждень, про двотижневу оплачувану відпустку, підвищувалися пенсії, надавалася допомога з безробіття. Для поліпшення становища селян уряд почав закуповувати сільгосппродукцію за підвищеними цінами. Установлювався контроль держави над Французьким банком і залізницями.

Страйк робітників

Після виконання програми Народного фронту постало питання про подальші напрямки розвитку Франції. Навколо цього розгорілися суперечки.

Комуністи прагнули продовжувати реформу у бік запровадження соціалізму, зокрема різкого збільшення податків для підприємців, установлення жорсткого контролю над підприємствами і фінансами. Л. Блюм на це не погоджувався.

Зростаючі державні витрати призвели до спаду виробництва. Щоб активізувати його і стимулювати експорт, уряд вдався до девальвації франка. Це робило французькі товари дешевшими на зовнішньому ринку. Комуністи виступили проти девальвації франка.

Економічне становище Франції тим часом почало погіршуватися. Французькі підприємці, занепокоєні можливістю введення високих податків, переказували свої капітали за кордон, що відразу позначалося на темпах економічного зростання. Економічні негаразди викликали в населення розчарування діями Народного фронту. У червні 1937 р. Л. Блюм подав у відставку: криза коаліції стала очевидною.

Народний фронт був насамперед засобом боротьби проти фашизму. У Франції безпосередню загрозу приходу фашистів до влади було ліквідовано. Водночас НФ став спробою знайти вихід із кризи й депресії. Підсумком цих дій стало прийняття пакета соціально-економічних заходів, які заклали основу формування в подальшому держави «процвітання».

9. Франція напередодні національної катастрофи. Уряд Е. Даладьє

У квітні 1938 р. посаду прем'єра обійняв лідер радикалів Даладьє. Його уряд одразу скасував низку соціальних програм. У зовнішній політиці він цілком слідував у фарватері Англії. Підписання Мюнхенської угоди призвело до остаточного розпаду Народного фронту. У жовтні 1938 р. з нього офіційно вийшли радикали.

Після розколу Народного фронту внутрішня політика Даладьє продовжувала рухатися вправо: робочий тиждень збільшили до 48 годин, зросли податки з усіх верств суспільства, розпочався наступ на профспілки. Такі дії уряду поставили в опозицію до нього і соціалістів. Це ще більше загострило кризовий стан країни.

Перед загрозою війни, що насувалась, у липні 1939 р. уряд відстрочив парламентські вибори і почав проводити термінові заходи зі зміцнення обороноздатності країни. Окупація Чехословаччини Німеччиною показала всю згубність політики «умиротворення». Франція втратила вірного союзника на Сході. Розпочався гарячковий пошук нових альянтів: остаточно оформився союз з Англією, підписано французько-польський таємний воєнний протокол, у Москві стартували англо-французько-радянські переговори військових місій. Загроза національній безпеці загострювала внутрішнє становище країни. Зрив англо-французько-радянських

Агітаційний плакат правих. «Народний Фронт управляється більшовиками»

переговорів й укладення радянсько-німецького пакту стало причиною розгортання антирадянської кампанії та гоніння на ФКП, яка схвалила цей пакт.

Наслідком політики другої половини 30-х рр. були накопичені в суспільстві втома від постійних соціально-політичних негараздів і зневіра в демократичних ідеалах.

? Запитання і завдання

1. Визначте основні наслідки Першої світової війни для Франції.
2. Які причини піднесення промисловості Франції у 20-х рр.?
3. Як економічна криза у Франції позначилася на її економічному й політичному розвитку?
4. З'ясуйте причини утворення Народного фронту. Які партії утворили Народний фронт?
5. Охарактеризуйте реформи, проведені урядом Народного фронту.
6. Охарактеризуйте французький фашизм.
7. Які причини розпаду Народного фронту? Дайте оцінку діяльності комуністів в уряді Народного фронту.
8. Чим було зумовлено відхід уряду Е. Даладье від реформ Народного фронту?
9. У чому ви вбачаєте демократизм французького суспільства?

🕒 Запам'ятайте дати:

- 1920 р. — створення Французької комуністичної партії.
 1934 р. — спроба фашистського заколоту.
 1936–1938 рр. — Народний фронт у Франції.

§ 12. Російська революція

1. Причини, завдання та періодизація революції

У ХХ ст. відбулася велика кількість революцій в різних куточках земної кулі, але за своїм впливом на подальший історичний розвиток світу навряд чи якась може порівнятися з російською революцією, що вибухнула у 1917 р.

Причинами революції в Росії були: суперечності між відсталою політичною надбудовою (самодержавством) та новими суспільно-економічними відносинами; суперечності між працею й капіталом; невирішеність аграрного питання: існування поміщицького господарства, безземелля значної частини селян; невирішеність національного питання; загострення всіх проблем Російської імперії внаслідок невдалої участі в Першій світовій війні.

Барикади у Петрограді, лютий 1917 р.

Завданнями революції в Росії були: ліквідація самодержавної форми правління і перехід до парламентської демократії; створення умов для вільного розвитку ринкових відносин; вирішення аграрного

питання; демократизація суспільно-політичного життя країни; гарантія захисту соціальних прав трударів; забезпечення вільного розвитку націй, що населяли Росію; виведення Росії з війни.

Періодизація російської революції

23 лютого — 3 березня 1917 р. — повалення монархії;

березень — липень 1917 р. — двовладдя;

липень — жовтень 1917 р. — революційна криза;

жовтень 1917 р. — червень 1918 р. — встановлення диктатури більшовиків;

червень 1918 р. — березень 1921 р. — громадянська війна, перемога більшовиків.

2. Початок революції. Формування революційних органів влади. Повалення монархії

23 лютого 1917 р. (за старим стилем) на Путиловському заводі розпочався страйк. Поступово він охопив основні заводи Петрограда. Це був стихійний вибух невдоволення невіршеністю соціальних проблем, що накопичилися.

Спроба поліції за наказом царя придушити виступи робітників лише загострила ситуацію. 27 лютого солдати військового гарнізону Петрограда перейшли на бік повсталого народу. 28 лютого до столиці вступили частини, відкликані з фронту. Розпочалися вуличні бої. Проте опір урядових сил було зламано, повсталі оволоділи ключовими пунктами міста. За прикладом столиці аналогічні події стались у Москві.

Поки на вулицях міста розгорталися революційні події, лідери політичних партій почали формувати політичні структури, які мали перебрати владу. Майже водночас утворилися два центри, що намагалися стати на чолі революції. 27 лютого ліві партії (меншовики, есери, анархісти, більшовики та ін.) утворили виконавчий комітет Петроградської ради, яку очолив меншовик М. Чхеїдзе.

Того ж дня депутати Державної думи утворили Комітет Державної думи. Головну роль у ньому відігравали кадети, які відразу проголосили, що беруть владу в свої руки, й запропонували Миколі II зректися престолу.

Перемога революції залежала від того, на чий бік перейде армія, і рада одразу повела боротьбу за вплив на війська гарнізону.

1 березня 1917 р. виконком Петроградської ради видав наказ № 1, адресований військам Петроградського гарнізону. Згідно з ним: у військах вводилися виборні солдатські комітети; представники військовиків обиралися до Петроградської ради; війська підпорядковувалися тільки Петроградській раді, її розпорядженням.

Тим часом діячі Комітету переймалися проблемою збереження монархії. Вони пе-

Повалений пам'ятник Олександру III

реконали імператора в необхідності добровільно зректися престолу на користь його брата Михайла Олександровича. 3 березня 1917 р. Микола II підписав маніфест про зречення трону. Цар мав разом із сім'єю залишити Росію та вирушити до Англії. Проте 7 березня його заарештували.

У ніч проти **2 березня** відбулося таємне засідання представників виконкому Петроградської ради і Тимчасового комітету Державної думи, на якому ухвалили рішення про утворення **Тимчасового революційного уряду**.

3 березня 1917 р. в опублікованому «Зверненні до громадян і товаришів» Тимчасовий уряд проголосив таку програму дій: повну і термінову амністію; політичні права і свободи для всіх громадян; скасування всіх станових і національних обмежень; роботу з організації та проведення прямих, рівних, таємних, загальних виборів до Установчих зборів; розгортання виборів до органів місцевого самоврядування.

Очолив уряд, що переважно складався з кадетів і представників інших правих партій, князь **Г. Львов**.

3. Двовладдя

Утворення рад і Тимчасового уряду створило ситуацію, яку назвали двовладдям. Адже влада робітників і солдатів була уособлена в радах, а влада ліберальної інтелігенції, промисловців, частини землевласників — у Тимчасовому уряді.

Важелі впливу зосередилися в руках двох керівних органів, чиє ставлення один до одного було суперечливим і коливалося від суперництва до співробітництва.

Повалення монархії та проголошення демократичних прав і свобод, себто вирішення загальнонаціонального завдання революції, призвело до розколу в революційному русі: для одних революція вже скінчилася (праві та ліберали), а для інших вона тільки-но розпочалася (соціалісти). Домінування в політичному житті соціалістичних партій визначило подальшу долю революції. У країні розгорілася гостра політична боротьба.

На початку квітня 1917 р. російські революціонери, які перебували в еміграції, повернулися до Росії. Разом із цією групою прибув лідер більшовиків — **Володимир Ульянов (Ленін)**. Його приїздові до Росії сприяли урядові кола Німеччини, які сподівалися, що з приходом до влади більшовиків Росія буде виведена з війни.

Виступ Володимира Леніна

Леніна, як одного з вождів революції, зустрічала багатотисячна маніфестація на площі перед Фінляндським вокзалом. Він виступив із невеличкою промовою, яку закінчив словами: «*Хай живе світова соціалістична революція!*»

Наступного дня Ленін виступив із доповіддю «Про завдання пролетаріату в цій революції» (відомою ще під назвою «Квіт-

неві тези»). У ній він головним завданням ставив перехід мирним шляхом до соціалістичного етапу революції.

4. Кризи Тимчасового уряду

Країни Антанти були занепокоєні революцією в Росії та подальшою участю останньої у бойових діях. 19 квітня газети надрукували ноту міністра закордонних справ Мілюкова урядам країн-союзників, у котрій ішлося, що Росія вестиме війну до переможного кінця.

Ця нота спричинила хвилю протестів, яка спровокувала першу урядову кризу, що завершилася відставкою непопулярних міністрів і введенням до складу уряду представників соціалістичних партій.

Тим часом у країні загострювалося соціально-економічне становище. Народ вимагав реформ і припинення війни. У червні 1917 р. країною, а надто у столиці, прокотилася хвиля маніфестацій протесту. Назривала нова урядова криза. Цього разу її спромоглися відвернути, організувавши наступ на фронті. Провал наступу спричинив нове загострення політичної ситуації, яким вирішили скористатися кадети, щоби позбавити уряд опіки з боку рад, а також більшовики, які спробували доступитися до влади.

Кадети, зваживши на складну ситуацію, вирішили створити штучну політичну кризу, використавши для цього українське питання. Зокрема, вони виступили проти угоди з Українською Центральною Радою, котру уклала делегація на чолі з Церетелі, Керенським, Терещенком. На знак протесту вони подали у відставку.

А тим часом найбільш радикальні члени більшовицької партії стали ініціаторами антиурядового збройного виступу. Вважаючи повстання передчасним, Ленін доклав усіх зусиль, щоби скерувати виступ у мирне русло і цим відвернути удар владних структур від більшовицької партії як організатора заклоту. 4 липня було організовано мирну демонстрацію під гаслом «Уся влада Радам!» Але урядові сили розстріляли її. Двовладдя в Росії скінчилося.

Після ліквідації двовладдя було сформовано новий склад Тимчасового уряду на чолі з **О. Керенським**, що його оголосили «урядом порятунку революції».

5. Заколот генерала Корнілова (серпень 1917 р.)

Поразки на фронті, розгул анархії та насилля в країні, самочинне захоплення землі селянами, виступи робітників, вимоги надання автономії Україні, незалежності Польщі та

Липнева демонстрація більшовиків у Петрограді

Олександр Керенський

Фінляндії, повстання в Середній Азії, радикалізація армії, катастрофічний спад виробництва, інфляція, параліч державного управління — все це схилило правлячі кола до встановлення влади «сильної руки» — диктатури.

Серед політичних сил, що прагнули цього, були праві партії, яких підтримував командний склад армії на чолі з генералом **Лавром Корніловим**.

Вони надіслали Керенському проект пропозицій з наведення порядку в Росії: встановлення воєнного стану і введення смертної кари в тилу.

Керенський, який сам претендував на роль диктатора, не поспішав виконувати рекомендацій генерала. 10 серпня 1917 р. відбулася зустріч між Керенським й Корніловим, після якої генерал вирішив діяти самостійно, розпочав заколот і спрямував війська на Петроград.

Керенський оголосив Корнілова зрадником і закликав усі революційні сили захистити революцію. На захист столиці виступили гарнізон міста й кронштадтські моряки. Заколот придушили, а його керівників заарештували.

6. Підготовка й здійснення більшовицького перевороту

Придушення заколоту військових не стабілізувало політичну ситуацію в країні. Почала наростати загроза ліворадикального перевороту.

Також загрозливим стало й економічне становище: закривались підприємства, зростало безробіття. Розгорталася страйкова боротьба. Ширився селянський рух.

За таких умов Тимчасовий уряд, щоб підняти свій авторитет, 1 вересня оголосив Росію республікою та призначив вибори в Установчі збори.

14 вересня 1917 р. розпочала роботу Демократична нарада, де було сформовано Тимчасову раду республіки — з функціями передпарламенту, — орган, перед яким уряд мав звітувати до відкриття Установчих зборів. Обрали новий склад уряду на чолі з Керенським.

Уже починаючи з 15 вересня, Ленін, перебуваючи у підпіллі, звертався до керівництва і членів партії з листами про необхідність негайної підготовки збройного повстання: «Беріть владу негайно!», «Зволікання — це смерть!»

16 жовтня для безпосередньої підготовки повстання при Петроградській раді створили Військово-революційний комітет. Поступово ВРК установив контроль над більшістю військових частин гарнізону міста.

Вранці **25 жовтня 1917 р.** (7 листопада за н. ст.) більшовики перейшли до рішучих дій, прагнучи поставити 2-й з'їзд рад, який розпочав роботу, перед фактом зміни влади. Уряд Керенського було повалено. На 2-у з'їзді проголосили встановлення радянської влади.

Крім того, були ухвалені декрети про мир і про землю. Декрет про мир проголошував негайне перемир'я на фронті з Німеччиною; початок переговорів з воюючими сторонами; укладення миру без анексій і контрибуцій. Декрет про землю оголосив націоналізацію та конфіскацію всіх поміщицьких земель та їх передачу радам селянських депутатів для зрівняльного розподілу (150 млн десятин землі).

Також з'їзд обрав вищі органи державної влади: Всеросійський центральний виконавчий комітет ВЦВК на чолі з Л. Каменєвим та Раду народних комісарів на чолі з Леніним.

Підсумком Жовтневого перевороту і роботи 2-го з'їзду рад став прихід до влади в Росії партій ліворадикального крила соціалістичного табору. Переворот започаткував буремні події, що докорінно змінили соціально-економічне життя країни і справили величезний вплив на розвиток світу майже до кінця ХХ ст.

Запитання і завдання

1. Як розвивалися події в Петрограді в лютому — березні 1917 р.? 2. З'ясуйте причини й завдання революції в Росії. 3. Які періоди вирізняють у розвитку Російської революції? 4. Коли, як і за яких обставин утворились органи влади, породжені революцією? 5. Що таке двовладдя? Чому так називають період Російської революції? 6. Охарактеризуйте кризи Тимчасового уряду, їхні причини і способи виходу з них. 7. Яка роль партії більшовиків та її лідерів у революції? 8. Чому виступ більшовиків у липні та заколот Корнілова у серпні зазнали поразки? 9. Чим можна пояснити зволікання Тимчасового уряду з проведенням реформ? 10. Що сприяло перемозі більшовицького перевороту в листопаді 1917 р.?

Запам'ятайте дати:

27 лютого 1917 р. — початок революції в Росії.

2 березня 1917 р. — утворення Тимчасового уряду.

Серпень 1917 р. — заколот генерала Корнілова.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. — більшовицький переворот у Росії. 2-й з'їзд рад.

§ 13. Встановлення більшовицької диктатури.

Національно-визвольні рухи і громадянська війна в Росії

1. Встановлення більшовицької диктатури

У своїй партійній програмі більшовики передбачали після приходу до влади встановити диктатуру пролетаріату. Тому з перших днів вони розпочали одночасно процес зламу старого державного апарату та створення нового. До літа 1918 р. старі органи припинили діяльність, а їхні функції передали радам.

Вищим законодавчим органом влади став Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, а між з'їздами — Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК). Він призначав *Раднарком* (головний орган виконавчої влади, який до березня 1918 р. був коаліційним) та окремих народних комісарів, мав право скасувати чи змінити декрети, видані Раднаркомом. До складу першого ВЦВК входили 62 більшовики, 29 лівих есерів і 6 меншовиків-інтернаціоналістів. Нова система влади не передбачала розподілу на законодавчу і виконавчу.

Розпочався і процес формування органів захисту нового режиму. 28 жовтня 1917 р. було створено робітничо-селянську міліцію, 22 листопада — Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК (рос. ВЧК), народні суди та революційний трибунал. 15 січня 1918 р.

*Склад першого Раднаркому.
В. Ленін в центрі, 1917 р.*

проголошено декрет про створення Червоної армії, яка до червня 1918 р. комплектувалася на добровільних засадах.

У листопаді 1917 р. відбулися вибори до Установчих зборів. Із 715 депутатів 412 були есери, 17 — меншовики, 16 — кадети, 183 — більшовики, 87 — інші.

На день відкриття Установчих зборів більшовики підготували «Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу», в якій ставилася вимога визнати перші декрети Раднаркому, а також те, що основним

завданням зборів має бути встановлення засад для перебудови суспільства за соціалістичним зразком. Делегати проголосували проти документа. Більшовики наступного дня розпустили Установчі збори, звинувативши більшість їх членів у контрреволюції.

Одночасно в Петрограді відкрилися 3-й всеросійський з'їзд робітничих і солдатських депутатів та 3-й всеросійський з'їзд селянських депутатів. Було ухвалено резолюцію, згідно з якою Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР, згодом — РРФСР) утворювалася на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів.

2. Національно-визвольні рухи народів колишньої імперії та утворення незалежних держав

Більшовицький переворот не сприйняли лідери національно-визвольних рухів пригноблених Росією народів. Це дало поштовх до боротьби за національно-державну самостійність. III Універсалом Центральної Ради було проголошено Українську Народну Республіку, а IV Універсалом (січень 1918 р.) — незалежність України. На Закавказзі утворили Закавказьку Федерацію. Державність вибороли Польща, Фінляндія, народи Балтії.

Опинившись перед загрозою повного розпаду колишньої Російської імперії, більшовики вдалися до рішучих дій щодо придушення національно-визвольних рухів, хоча на словах вони облудно виступали за право кожної нації на самовизначення.

У боротьбі проти національно-визвольних рухів застосовувалися різноманітні засоби: від прямої агресії до підриву таких рухів зсередини.

Однією з перших жертв агресії стала Україна. Після невдалої спроби здійснити внутрішній переворот більшовики вдалися до прямого вторгнення та зуміли оволодіти більшою частиною її території.

3. Брест-Литовський договір

Першочерговим завданням нового режиму було виконання обіцянки щодо виходу Росії з війни. Із всіх учасників Першої світової війни тільки країни Четвертого союзу погодилися на переговори про мир.

На першому етапі перемовин (3–22 грудня 1917 р.) йшлося про долю територій і народів, окупованих Німеччиною та її союзниками. Зрештою, німецька делегація дала зрозуміти, що, на її думку, на територіях, де перебувають німецькі війська (Литва, Латвія, Естонія, Польща, частина українських і білоруських земель), народи висловили свою волю на користь Німеччини та її союзників. Така позиція спричинила перерву в переговорах.

9 січня 1918 р. участь у перемовинах узяли представники Центральної Ради, уряду Української Народної Республіки. Л. Троцький (голова радянської делегації на переговорах) змушений був визнати делегацію Центральної Ради повноправним представником та виразником інтересів України.

Після довгої дискусії у середовищі партійного керівництва більшовиків була підтримана позиція Леніна про підписання миру на будь-яких, навіть найважчих, умовах. 11 січня 1918 р. ЦК РСДРП (б) ухвалив рішення, що зобов'язувало радянську делегацію в Бресті продовжувати переговори, доки Німеччина не буде в ультимативній формі вимагати підписання миру.

Однак вони припинилися через демарш Троцького. Під тиском німецького наступу 18 лютого ЦК більшовиків за вимогою Леніна погодився прийняти умови миру, запропоновані Німеччиною, переговори поновилися. До Бреста відбула делегація на чолі з Сокольниковим. 3 березня 1918 р. мирний договір було підписано.

За умовами договору радянська Росія:

- визнавала за Німеччиною Балтію, Польщу, частину Білорусі
- зобов'язувалася відмовитись від претензій на Фінляндію, передати Туреччині Карс, Батум, Ардаган, укласти мир з Українською Центральною Радою і визнати незалежність УНР, провести демобілізацію своєї армії, роззброїти флот, відновити стару, вигідну для Німеччини торгову угоду.

Отже, за умовами договору радянська Росія втрачала територію у 800 тис. км², що колись належала Російській імперії, на якій жило 26% населення, вироблялося 32% сільськогосподарської та 23% промислової продукції, видобувалося 75% вугілля та залізної руди.

Брест-Литовський договір діяв до листопада 1918 р. Після Листопадової революції в Німеччині ВЦВК анулював його та оголосив таким, що втратив чинність.

4. Причини, періодизація і початок громадянської війни

На відміну від звичайних воєн, громадянська війна не має виразних меж — ні часових, ні просторових. Важко встановити визначену дату її початку, чітко провести лінію фронту.

Громадянська війна в радянській Росії була значно складнішою, ніж збройна форма суперечності між робітниками й капіталістами, селянами й поміщиками, як її намагалась представити пропаганда.

Громадянська війна — збройна боротьба між різними суспільними групами всередині країни.

Учасники громадянської війни в Росії

Умовні позначення:

- Кордон між Німеччиною та Радянською Росією за Брестським миром (3 березня 1918 р.)
- Території, окуповані австро-німецькими і турецькими військами до листопада 1918 р.
- Межа територій, контрольованих більшовицькою владою
  - ... у серпні 1918 р.
  - ... восени 1919 р.
- Головні напрями дій
  - Білогвардійців та інтервентів
  - Червоної армії
- Територія радянських республік на початок 1921 р.

Поняття «громадянська війна» в Росії охоплює власне громадянську війну між групами населення, які обстоювали різні класові інтереси, національно-визвольну боротьбу і збройну інтервенцію 14 держав, селянську війну проти більшовицької політики «воєнного комунізму», а також проти політики білогвардійських урядів.

Громадянська війна несла з собою взаємну жорстокість, терор, непримиренну злобу. Заперечення минулого світу нерідко перетворювалось у заперечення всього минулого, виливаючись у трагедію тих людей, які обстоювали його ідеали.

У першій половині 1918 р. збройна боротьба мала порівняно обмежений характер. З другої половини 1918 р. по 1920 р. війна стала основним сенсом життя країни. Противники більшовиків мали найрізноманітніші цілі — від «єдиної та неділимої» монархічної Росії до Росії радянської, але без комуністів.

Основні етапи громадянської війни

Етап	Період	Характеристика
I	жовтень 1917 р. — травень 1918 р.	Основна боротьба — проти національно-визвольних рухів та окремих груп антибільшовицьких сил (виступ Краснова під Петроградом, Каледіна на Дону, Дутова на Уралі).

Етап	Період	Характеристика
II	травень — листопад 1918 р.	Боротьба за владу між соціалістичними партіями. Остаточне встановлення однопартійної системи та більшовицької диктатури. Повстання Чехословацького корпусу (травень 1918 р.). Початок інтервенції країн Антанти. Консолідація антибільшовицьких сил.
III	листопад 1918 р. — весна 1919 р.	Посилення воєнного протистояння червоних і білих. Наступ білих армій Колчака (з листопада 1918 р.), Денікіна (з серпня 1918 р.), Краснова (з липня 1918 р.), Міллера (з серпня 1918 р.) та ін. Розгортання інтервенції країн Антанти і США.
IV	1919 р. — весна 1920 р.	Наступ головних сил білого руху та їхній розгром: Колчак (березень 1919 – січень 1920 р.), Денікін (травень 1919 р. – березень 1920 р.), Юденич (травень–жовтень 1919 р.). Евакуація основних сил іноземних військ.
V	1920 р.	Війна з Польщею. Розгром Врангеля.
VI	1920–1922 рр.	Інтервенція у Середню Азію, Закавказзя. Перемога на Далекому Сході. Переможне завершення війни більшовиками на окраїнах колишньої Російської імперії. Придушення національно-визвольних рухів і селянських повстань.

Перший спалах громадянської війни був зумовлений прагненням окремих сил відновити владу Тимчасового уряду або перешкодити поширенню влади більшовиків. Цей опір мав локальний характер і був швидко придушений. Він не становив серйозної загрози владі більшовиків. Навесні 1918 р. громадянська війна спалахує з новою силою. Цьому сприяло:

- Укладення більшовиками Брестського миру, який викликав обурення патріотичних сил і особливо офіцераства;
- Почалась збройна інтервенція країн Антанти (Англія, Франція, США, Японія та ін.), які надали підтримку антибільшовицьким силам;
- Виступ проти більшовиків Чехословацького корпусу.

Найбільш небезпечним для більшовиків був виступ Чехословацького корпусу. Його сформували влітку 1917 р. з військовополонених чехів і словаків австро-угорської армії, що мав вступити у Першу світову війну на боці країн Антанти. Після укладення Брестського миру корпус, за домовленістю з країнами Антанти, повинен був через Владивосток переправитися до Франції, щоб продовжити боротьбу проти Німеччини. Спроба місцевих більшовицьких керівників навесні 1918 р. роззброїти окремі частини корпусу спровокувала загальне антибільшовицьке повстання. У результаті всюди, де стояли загони цієї формації, було повалено радянську владу (Поволжя, Урал, Сибір, Далекий Схід).

Водночас Фінляндія, Балтія, Білорусь, Україна, Закавказзя та деякі західні області Росії опинились під контролем Німеччини та її союзників. Північні порти (Мурманськ, Архангельськ) були під контролем десантів країн Антанти.

На Дону, Кубані розгортався антибільшовицький рух козацтва. Формувалась Добровольча армія, яка об'єднала російське офіцераство.

У результаті вже на кінець літа 1918 р. становище більшовиків стало критичним. Вони контролювали лише четверту частину Росії (переважно центральні райони).

5. Політика «воєнного комунізму»

Термін «воєнний комунізм» першим використав Ленін як сукупність, за його твердженням, вимушених соціальних та економічних заходів періоду громадянської війни. Але насправді здійснення такої політики було зумовлене спробою більшовиків негайно розпочати будівництво комунізму, а також втратою основних зернових і промислових районів.

У травні 1918 р. ВЦВК ухвалив ряд декретів, які встановлювали продовольчу диктатуру на селі. Вводилася державна монополія на продаж хліба та його заготівлю. Вона передбачала дозвіл Наркоматові продовольства примусово вилучати збіжжя у селянських господарств. Для цього створювалися спеціальні продовольчі загони.

У січні 1919 р. було введено продрозкладку, за допомогою котрої мали реквізувати увесь запас зерна, а згодом і всіх сільськогосподарських продуктів.

Поряд із цими заходами, в червні 1918 р. було створено комітети бідноти — комбідди, що склалися в основному з сільського люмпен-пролетаріату, які стали провідниками політики «воєнного комунізму» на селі.

Одночасно на селі розпочався процес побудови комунізму. На базі поміщицьких господарств створювалися зразкові сільськогосподарські комуні та радянські господарства.

Така політика викликала масові виступи селянства проти радянської влади. Відповіддю останньої було придушення невдоволення за допомогою військ.

Проведення політики «воєнного комунізму» в промисловості розпочалося з червня 1918 р., коли було прийнято декрет про націоналізацію не тільки великої, а й всієї — середньої та малої промисловості. Також встановлювався повний державний контроль над промисловістю, створювалася вертикальна централізована система органів управління на чолі з главками та Вищою радою народного господарства (ВРНГ).

Характерною рисою політики «воєнного комунізму» було введення безгрошових розрахунків, скасування торгівлі, запровадження прямого продуктообміну, зрівняльного розподілу продуктів серед працюючого населення, введення карткової системи.

Одним із екстремальних проявів цієї політики було здійснення «мілітаризації праці». Вводилася загальна трудова повинність, створювалися трудові армії.

Вилучення хліба

У політичній сфері «воєнний комунізм» проявлявся у безкомпромісній боротьбі проти опозиції. Основним методом боротьби проти неї став терор та організація концентраційних таборів для ізоляції класових ворогів радянської республіки.

Унаслідок політики «воєнного комунізму» сталося катастрофічне падіння виробництва, нестримно зростали ціни, процвітали «чорний ринок» і спекуляція.

Одержавлення економіки обернулося небаченою бюрократизацією державного апарату й домінуванням адміністративно-командних методів управління.

Установлення політичної диктатури — ще один найсуттєвіший наслідок періоду «воєнного комунізму», який означав знищення або підпорядкування більшовиками державних структур та органів, що виникли в роки революції (рад, профспілок, заводських комітетів) і ліквідацію небільшовицьких партій.

6. Терор у роки громадянської війни

! **Терор** — це політика залякування й примусу, розправа з політичними противниками.

Головна мета терору — зламати волю до опору в супротивника. Насильство стало універсальним методом протиборчих сторін у війні. Ні антибільшовицькі сили, ні партія більшовиків не заперечували його, а терор — не що інше, як насильство. Заклики до громадянської війни лунали з обох сторін.

У липні 1918 р. в Єкатеринбурзі більшовики розстріляли Миколу II та членів царської сім'ї, в тому числі дітей.

Влітку 1918 р. есери та народні соціалісти вбили В. Володарського, М. Урицького, вчинили напад на М. Подвойського. 30 серпня було вчинено замах на В. Леніна. Ці події стали приводом до того, що 5 вересня 1918 р. Раднарком ухвалив постанову про червоний терор. У вересні було розстріляно 500 заручників.

Голова ВЧК Східного фронту Лацис давав такі накази: «Не шукайте у справі звинувачувальних доказів: чи повстав він проти Рад зі зброєю, чи на словах. Першим обов'язком ви повинні його запитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка у нього освіта і яка його професія». Це була повсякденна практика. У країні створювалися концтабори. У газетах друкували списки заручників.

Противники більшовиків теж не церемонилися, фізично знищуючи всіх, хто підозрювався у прихильності до більшовизму. На червоний терор вони відповіли білим.

7. Білий рух

Всіх противників більшовиків («червоних») прийнято об'єднувати узагальнюючим поняттям «білі». Хоча власне білий був однією зі складових широкого антибільшовицького руху.

Білий табір відзначався строкатістю. Там були монархісти й ліберали-республіканці, прибічники проницької та проанглійської орієнтації, прихильники Установчих зборів та відкритої військової диктатури, особи без певних політичних поглядів, люди, які прагнули не допустити розколу Росії. У лавах білого руху опинилася значна частина інтелігенції.

Білогвардійці

Більшість білих генералів віддавали перевагу конституційній монархії. Через відчутну різницю в політичних поглядах білі не мали загально визнаного лідера. За всієї різнорідності білого руху його прибічників об'єднувала ненависть до комуністів, які хотіли, на їхню думку, зруйнувати Росію, її державність і культуру.

Програму білого руху було складено в штабі Добровольчої армії Денікіна. Вона містила такі положення:

- знищення більшовицької анархії та наведення в країні правового порядку;
- встановлення могутньої та неподільної Росії;
- скликання Народних зборів на основі загального виборчого права;
- проведення децентралізації влади через установаження обласної автономії та широкого місцевого самоврядування;
- здійснення земельної реформи.

8. Бойові дії на фронтах громадянської війни

Першого серйозного удару більшовики зазнали зі сходу, де згуртувалися антибільшовицькі сили (Омський уряд, Директорія, КОМУЧ, Сибірський уряд) після повстання Чехословацького корпусу. Проте Червона армія, завдавши контрудару, відкинула антибільшовицькі сили за Урал, де їх зумів згуртувати адмірал Колчак.

Колчак створив 130-тисячну армію і влітку 1919 р. перейшов у наступ. Лідери білого руху та країни Антанти визнали його верховним правителем Росії. Однак восени військо Колчака зазнало поразки, тоді як у тилу розгорнувся масовий партизанський рух. У жовтні Червона армія стрімким наступом рушила на схід. У січні 1920 р. вона досягла Іркутська. Колчака заарештували й розстріляли.

Тим часом як на сході розгорталися зазначені події, на півдні Росії формувався новий антибільшовицький фронт. Навесні 1918 р. з Кубані розпочала наступ Добровольча армія, котру очолив Денікін. Вона оволоділа всім Північним Кавказом. Улітку того ж року проти більшовиків повстали донські козаки (отаман Краснов), які розпочали наступ на Царицин (теперішній Волгоград), але невдало.

Навесні 1919 р. бої на Південному фронті розгорілися з новою силою. Денікін, який спромігся об'єднати під своєю владою Північний Кавказ, Кубань, Дон, роз-

Олександр Колчак

почав потужний наступ на Україну і Москву (одночасно відбувався наступ Колчака на сході). На початку осені 1919 р. Добровольча армія оволоділа значною частиною України. У жовтні 1919 р. більшовики перейшли в контрнаступ і завдали поразки Добровольчій армії. На початку 1920 р. її рештки відступили до Криму, де їх очолював барон Врангель.

Коли Червона армія вела тяжкі бої проти Денікіна (травень 1919 р.), з Естонії на Петроград розпочали наступ війська генерала Юденича. Запеклі бої на підступах до мі-

ста точились аж до жовтня 1919 р. Армію Юденича було розбито, а її залишки опинилися інтернованими в Естонії.

У січні 1919 р., після вигнання німецьких військ, радянську владу було встановлено майже на всій території Латвії, де вона проіснувала до початку 1920 р.

29 листопада 1918 р. проголосили радянську республіку Естонію під назвою Естляндська трудова комуна. Влада більшовиків проіснувала тут не більше двох місяців. Естонія, як і Латвія, теж стала незалежною державою.

1 січня 1919 р. було проголошено Білоруську радянську соціалістичну республіку. 27 лютого 1919 р. дві незалежні республіки — Білоруська та Литовська — сформували єдину соціалістичну радянську республіку Литви та Білорусі. Це утворення проіснувало недовго. На території Литви встановилася влада національного уряду, а в Білорусі залишилася радянська.

Незалежність України проголосили 9 січня 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради. Більшовицький Раднарком Росії визнавав лише радянський уряд України і зробив усе для ліквідації самостійної Української держави. Цим задумам відповідало проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки, влада якої остаточно утвердилася в 1920 р.

1 червня 1919 р. ВЦВК ухвалив декрет «Про об'єднання Радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусі для боротьби зі світовим імперіалізмом». Республіки об'єднували свої збройні сили, ресурси, транспорт, фінанси, органи господарського управління.

Після розгрому основних сил білогвардійців проти більшовиків виступила Польща. Конфлікт із радянською Росією був неминучим: Польща прагнула до відновлення кордонів Речі Посполитої 1772 р., а Москва дивилася на цю країну, як на плацдарм світової революції.

У квітні 1920 р., після укладення Варшавської угоди між Українською Народною Республікою і Польщею, почався наступ польських та українських військ на РСФРР і УСРР. Поляки захопили Київ і відтіснили радянські війська на лівий берег Дніпра.

Але вже у травні 1920 р. більшовицькі частини перейшли в контрнаступ. Вони відкинули польські війська аж до Варшави. «Диво на Віслі» врятувало Європу від світової революції. Червона армія зазнала поразки і була змушена з великими втратами відступити з території не тільки Польщі, а й Західної України та Західної Білорусі.

Бої з Польщею збіглися у часі з активізацією армії Врангеля, яка у червні 1920 р. вирвалася із Криму у Північне Причорномор'я. Проти нього негайно утворили Південний фронт (командувач М. Фрунзе). Червона армія перейшла в контрнаступ. У листопаді 1920 р. її війська увірвалися у Крим.

Польський антирадянський плакат, 1920 р. Переклад: «Бий більшовика»

9. Завершення громадянської війни

До весни 1920 р. з інтервенціоністських військ на Далекому Сході залишилися тільки японці. З метою віддалити війну з Японією ухвалили рішення про створення Далекосхідної республіки (ДСР).

Тим часом у тилу японських військ палала партизанська війна. Нею керував комуніст Сергій Лазо. У травні 1921 р. у Примор'ї за підтримки японських військ до влади прийшов новий уряд. Натомість комуністи створили Військову раду ДСР. Головнокомандувачем військ призначили Блюхера. Розпочалися запеклі бої. Наприкінці 1921 р. білогвардійці та японці захопили Хабаровськ. Тоді ДСР спільно з РРФСР почали боротьбу проти японських інтервентів та білогвардійців. У лютому 1922 р. Червона армія заволоділа Хабаровськом і перегодом увійшла до Владивостока. Японія змушена була вивести свої війська з ДСР. Білогвардійці відступили до Маньчжурії. У жовтні 1922 р. ДСР об'єдналася з РСФРР. Громадянська війна закінчилася.

Причини перемоги більшовиків у громадянській війні:

- політичні прорахунки їхніх противників щодо селянства, розкол сил опозиції, терор проти населення;
- прорахунки опозиції в національному питанні, відмова підтримати національні рухи;
- неузгодженість дій сил опозиції, вузькість її соціальної бази;
- стратегічно вигідне розміщення частин Червоної армії в центрі Росії;
- використання більшовиками надзвичайних заходів (політика «воєнного комунізму»), які дали змогу мобілізувати всі ресурси країни;
- інтенсивна більшовицька пропаганда серед населення радикальної програми перетворень у суспільстві (побудова соціалізму (комунізму)).

Документи розповідають

Зі звернення штабу Білої армії

Червоні офіцери!

За що ви боретесь і за що ми підняли зброю?

Ви боретесь за комісародержавіє, за брехливу владу Апфельбаумів (Зинов'єв), Бронштейнів (Троцький), Розенфельдів (Каменєв), Нахамкєсів (Стеклов), Калініних, Петерсонів, яким не дорога наша Батьківщина і потрібна лише одна її ганьба.

Ми боремося за Установчі збори, за всенародний вільний вибір...

Ви боретесь за інтернаціонал, за те, щоб російськими природними багатствами могли розпоряджатися не росіяни, а всілякі пройдисвіти...

Ми відновлюємо національну єдність і національне господарство...

Ви насаджуєте комуні, які дають можливість ледацюгам і неробам користуватися результатами робочих рук.

Ми обстоюємо право власності...

Ви руйнуєте церкви і нищите православну релігію...

Ми відновлюємо сплюндровану релігію і зруйновані храми...

Ви обстоюєте нахабне свавілля та огидне насилля більшовиків, комісарів та їхніх найманців — китайців, латишів, комуністів...

Ви втягнуті в безконечну війну з усім світом...

Ми несемо мир землі російській...

З нами хліб, з нами мир і господар землі російської — Установчі збори.

1. Як аргументували лідери білого руху необхідність боротьби проти більшовизму? Розкрийте мету учасників боротьби.
2. Спробуйте з'ясувати ставлення різних прошарків суспільства до цього звернення.

Запитання і завдання

1. Які органи виконавчої та законодавчої влади були створені після Жовтневого перевороту? Що сприяло встановленню більшовицької диктатури? 2. Дайте характеристику органам, що ставили за мету охорону та захист радянської влади. 3. Коли й чому було розпущено Установчі збори? 4. Чому було розпочато переговори з Німеччиною? 5. Яких поглядів дотримувалися більшовики на можливість та умови підписання миру з Німеччиною? 6. На яких умовах радянська Росія підписала Брест-Литовський договір? 7. Що таке політика «воєнного комунізму»? 8. Які заходи більшовиків означали здійснення політики «воєнного комунізму» в промисловості? 9. Охарактеризуйте політику «воєнного комунізму». З якою метою її було впроваджено? 10. Порівняйте програми та практичні дії білого й червоного рухів у Росії. 11. Назвіть причини громадянської війни в Росії. 12. Які причини перемоги більшовиків у громадянській війні? 13. Поміркуйте, чи була громадянська війна неминучою.

Запам'ятайте дати:

3 березня 1918 р. — укладення в Брест-Литовську мирного договору.

Травень 1918 р. — збройний антибільшовицький виступ Чехословацького корпусу.

Березень 1919 р. — січень 1920 р. — боротьба проти Денікіна.

Квітень–жовтень 1920 р. — радянсько-польська війна.

Листопад 1920 р. — поразка армії Врангеля у Криму. Закінчення громадянської війни в європейській частині.

Березень 1921 р. — укладення Ризького миру між Польщею та радянськими республіками.

§ 14. СРСР. Встановлення сталінського режиму

1. Нова економічна політика більшовиків

Політика «воєнного комунізму» призвела до масових селянських повстань, які охопили територію України, Поволжя, Кубань, Дон, Сибір. Активізувався рух басмачів у Середній Азії.

Найнебезпечнішим став збройний виступ моряків Балтійського флоту в **Кронштадті** навесні 1921 р. Заколотники поряд з економічними вимогами висунули й політичні: «Ради — без комуністів». Проти повсталих кинули регулярну армію.

Криза 1921 р. змусила більшовицьке керівництво терміново переглянути свою політику, особливо щодо селянства. Навесні 1921 р. Ленін спромігся переконати партійне керівництво в необхідності переходу до нової економічної політики.

Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції та масових виступів населення.

Початком здійснення **нової економічної політики** став X з'їзд РКП (б), який у березні **1921 р.** ухвалив резолюцію «Про заміну продрозкладки продподатком». Податок установлювався вдвічі меншим, ніж розмір продрозкладки, передбаченої на 1921 р.

Згодом селянам дозволили продавати надлишок продукції на ринку, організувати кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

Відповідно у промисловості було проведено децентралізацію управління, підприємства об'єднувались у трести і переводилися на господарський розрахунок, деякі підприємства поверталися колишнім власникам, дозволялась оренда, залучався іноземний капітал через створення концесій та спільних підприємств.

Такі заходи сприяли відродженню ринкових відносин, фактично ліквідованих за доби «воєнного комунізму». З метою їх нормального функціонування запрова-

джувалася нова система оподаткування, вводилася нова конвертована грошова одиниця — червінець, забезпечений золотом. 1 червінець дорівнював 10 золотим карбованцям. Але більшість радянського керівництва вважала непотімчасовою політикою, розрахованою на перехід від капіталізму до соціалізму, і не бажала відмовлятися від комуністичних ідей. Основні економічні важелі залишалися в руках

Червінець

більшовицької бюрократії. Зберігався значний державний сектор (важка та більша частина легкої промисловості), зовнішня торгівля була державною монополією, діяв єдиний державний банк, держава формувала ціни на сільськогосподарську і промислову продукцію. У політичній сфері РКП (б) утримувала всю повноту влади.

Таке суперечливе становище спричинило неодноразові кризи хлібозаготівлі у 1925, 1927–1928, 1928–1929 рр. Приводом до їхнього виникнення була відмова селян здавати зерно за заниженими цінами.

Кризи супроводжувалися загостренням політичної боротьби у партійному керівництві між групою Бухаріна, Рикова, Томського (прихильники збереження і розвитку непу) та групою Сталіна, Молотова, Кагановича, Ворошилова. У цій боротьбі перемогла група Сталіна — прибічники військово-комуністичних методів управління економікою, котрі взяли курс на відмову від непу.

Суперечності непу

Монополія більшовиків на владу	↔	Плюралізм форм власності і господарських укладів
Курс на будівництво соціалізму в одній окремо взятій країні	↔	Необхідність активізації зовнішньополітичної діяльності, посилення контактів із зовнішнім світом
Необхідність здійснення індустріалізації, створення могутнього військово-промислового комплексу	↔	Відсутність інвестицій у промисловість з вітчизняних і зарубіжних джерел
Курс на побудову суспільства соціальної рівності та соціальної справедливості	↔	Посилення соціальної диференціації. Формування «нової буржуазії» (непмани) і «нової аристократії» (партійно-радянська номенклатура)

Хоча неп не став довгостроковою політикою, завдяки ньому було відновлене господарство, зруйноване в роки Першої світової та громадянської воєн.

2. Проголошення СРСР

Установлення комуністичних режимів на більшій частині колишньої Російської імперії поставило на порядок денний питання про тісніше об'єднання утворених на цих теренах радянських республік.

На початку 20-х рр. розгорілася дискусія про форму такого об'єднання.

Так, нарком національностей Й. Сталін висунув ідею утворення радянської спільності на засадах автономії. Тобто всі радянські республіки мали увійти до складу РСФРР на правах автономії. Такий варіант інтеграції здобув назву плану «автономізації», проте його розкритикували українські та грузинські більшовики. В умовах наростаючого конфлікту між московським центром та більшовиками на-

ціональних республік у полеміку втрутився Ленін, який запропонував створити радянську спільність на засадах федерації (у федерацію об'єднувалися рівноправні республіки, а не підпорядковані РСФРР). Цю пропозицію схвалили представники всіх республік.

1-й з'їзд рад СРСР відбувся **30 грудня 1922 р.** На ньому **проголосили СРСР**, обрали Центральний виконавчий комітет і Президію Союзу РСР.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив Конституційну комісію, яка підготувала проєкт конституції СРСР. Його затвердили на 2-му з'їзді рад у січні 1924 р. Конституція містила Декларацію та Договір про утворення СРСР, який не мав нічого спільного з проєктом договору 1922 р. З'їзд рекомендував союзним республікам ратифікувати текст конституції, що й було зроблено. Так відбулося конституційне оформлення СРСР.

3. Ленін і Сталін. Тоталітарний характер сталінського режиму

Протягом травня 1922 р. — березня 1923 р. стан здоров'я радянського лідера В. Ульянова (Леніна) значно погіршився. У зв'язку з хворобою його було повністю усунуто від політичної діяльності. Незважаючи на це, в моменти поліпшення стану

Сталін біля мертвого Леніна, 1924 р.

Йосип Сталін

здоров'я Ленін продиктував декілька статей і листів до своїх соратників — лідерів партії більшовиків. Він дав оцінку їхнім особистим якостям, вказавши на небезпеку суперництва між Сталіним і Троцьким для єдності та стабільності у партії. Він пропонував усунути Сталіна від партійного керівництва та реорганізувати державний і партійний апарат у такий спосіб, щоб він забезпечував умови для колегіальних рішень.

В економічній політиці він наполягав на збереженні непу і перейнявся ідеєю створення суспільства «цивілізованих кооператорів». 21 січня 1924 р. Ленін помер. Його смерть стала приводом до посилення боротьби за владу, за лідерство у партії, яка розгорнулася в останні роки його життя.

Основними суперниками в цій боротьбі виступали Сталін і Троцький. Ще 1923 р. у ВКП (б) оформилася «ліва опозиція» на чолі з Троцьким, яка різко критикувала бюрократизацію партійного апарату та спроби Сталіна зосередити всю повноту влади у своїх руках.

Старі соратники Леніна, остерігаючись диктаторських амбіцій і прагнень Троцького узурпувати владу, знехтував-

ши владолюбством самого Сталіна, підтримали його в боротьбі. У результаті Троцького усунули від державних справ, обмежили його вплив у партії, а 1929 р. — вислали з країни.

У 1925 р. оформилась «нова опозиція», яку очолили Каменєв і Зінов'єв. Вона виступила проти монополізації Сталіним права на тлумачення «ленінської спадщини».

Але Сталін на той час уже зосередив у своїх руках усі важелі партійного та державного впливу, особливо в питанні підбору кадрів. Лідерів опозиції усунули від партійного та державного управління, керівництва Комінтерном.

Спроба групи Каменєва–Зінов'єва взяти 1926 р. реванш у боротьбі за владу успіху не мала. Останній виступ опозиціонерів стався 1927 р. — «платформа 83». Основними їхніми вимогами було виконання «політичного заповіту» Леніна. Проте час уже згаяли.

1929 р. став роком остаточної перемоги Сталіна у боротьбі за владу із ленінськими соратниками, а також утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

Причинами встановлення режиму особистої влади Сталіна в СРСР були:

- відсутність традицій політичної демократії в країні та реальних демократичних свобод;
- низький рівень політичної культури населення СРСР;
- зосередження політичної влади в руках однієї партії;
- невисокий інтелектуальний рівень керівництва ВКП (б), обмеженість його політичної культури;
- внутрішня природа радянської влади, яка становила собою диктатуру класу, що переросла в диктатуру партії та не заперечувала можливості диктатури однієї особи;
- наявність численного бюрократичного апарату, добробут якого залежав від збереження командно-адміністративної системи.

Боротьба у керівництві більшовицької партії

Роки	Лідери угруповань (партійних фракцій), що вели боротьбу		Політичні питання, якими маскували боротьбу за владу
1923–1924	Й. Сталін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв	Л. Троцький («Ліва опозиція»)	«Платформа» Троцького: для успіху соціалістичного будівництва у відсталій селянській країні необхідна підтримка з боку світового пролетаріату і світової революції; потрібно розвивати важку промисловість, встановити її «диктатуру» в економіці; не можна допускати підміну диктатури пролетаріату диктатурою партії.
1925	Й. Сталін, М. Бухарін, А. Риков	Г. Зінов'єв, Л. Каменєв («Нова опозиція»)	«Наш генеральний секретар не є тією фігурою, яка може об'єднати навколо себе старий більшовицький штаб» (Каменєв).

1927	Й.Сталін, М. Бухарін, А. Риков	Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Л. Троцький («Об'єднана опозиція»)	Платформа «блоку 83-х»: потрібні високі темпи індустріалізації — «надіндустріалізація», значне підвищення податків на селян; аби не допустити бюрократизації партії, треба відновити внутрішньопартійну демократію. Почалося створення підпільної партії.
1928– 1929	Й. Сталін	М. Бухарін, А. Риков, М. Томський («Правий ухил»)	Опозиція виступає проти згорання непу і застосування надзвичайних методів в економіці, проти теорії «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму».

Основним методом встановлення й підтримки існування такого режиму був тотальний контроль над суспільством і постійний терор проти всіх його верств. Таким чином, в СРСР, як і в ряді європейських держав, установлювався тоталітарний режим. Керівною та спрямовуючою силою політичної системи стала більшовицька партія, яка своєю ідеологією визнавала марксизм-ленінізм.

Запитання і завдання

1. Які причини зумовили перехід радянського керівництва до непу? Назвіть складові нової економічної політики.
2. Які заходи непу було здійснено в промисловості, у сфері торгівлі й фінансів, у сільському господарстві?
3. З'ясуйте результати і наслідки непу.
4. Які реформи в державному управлінні та партійному апараті пропонував здійснити Ленін в останніх своїх працях?
5. Чому і між ким виникла гостра боротьба за лідерство у партії більшовиків після усунення Леніна від активної політичної діяльності?
6. Які опозиційні групи і коли виникали у ВКП (б)?
7. Який рік вважається роком утвердження тоталітарного режиму в СРСР і чому?

Запам'ятайте дати:

1921 р. — повстання в Кронштадті.

Березень 1921 р. — запровадження нової економічної політики (непу).

30 грудня 1922 р. — проголошення СРСР.

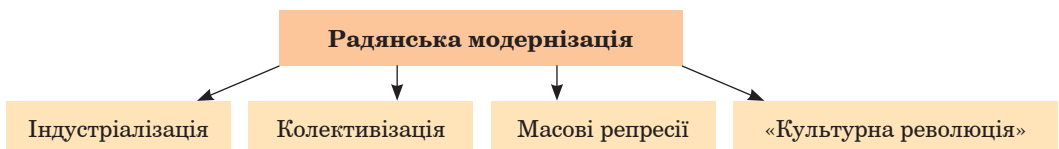
1929 р. — утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

§ 15. СРСР у 1930-х рр.

1. Індустріалізація в СРСР

Відбудова господарства, зруйнованого за роки Першої світової та громадянської воєн, поставила перед більшовиками питання про подальший розвиток країни. Всім було зрозуміло, що держава потребує модернізації, яка вивела б її з економічної відсталості. Питання полягало в тому, як це здійснити.

Складові радянської «модернізації»

На XIV з'їзді ВКП (б) у грудні 1925 р. схвалили стратегію прискореного розвитку промисловості, здійснення імпортозамінної індустріалізації.

Основою дискусії, що розгорілася в партійному керівництві, було питання про темпи й масштаби промислового будівництва в СРСР. Вирішальним у цьому став ідеологічний чинник і зростаючий культ особи Сталіна. У зв'язку з цим у партійному керівництві були дві основні позиції:

- О. Риков, голова Раднаркому, виступав за збалансований розвиток сільського господарства і промисловості;
- Л. Троцький вимагав здійснення надіндустріалізації (високі темпи розвитку промисловості в найкоротші строки).

Документи розповідають

3 резолюції XIV з'їзду ВКП (б). 23 грудня 1925 р.

...Вести економічне будівництво під таким кутом зору, щоб СРСР із країни, що ввозить машини та обладнання, перетворився на країну, що виробляє машини та обладнання, аби таким чином СРСР в умовах капіталістичного оточення не міг перетворитися на економічний придаток капіталістичного світового господарства, а був самостійною економічною організацією...

...поставити завдання повного забезпечення перемоги соціалістичних господарських форм над приватним капіталом, зміцнення монополії зовнішньої торгівлі, зростання соціалістичної держпромисловості та залучення під її керівництво і за допомогою кооперації дедалі більшої маси селянських господарств у русло соціалістичного будівництва...

1. За текстом документа з'ясуйте мету індустріалізації в СРСР. 2. Які ще цілі індустріалізації ви можете назвати? 3. Чи було досягнуто цілей індустріалізації? Відповідь аргументуйте.

Більшість членів ЦК ВКП (б) підтримали Рикова, але з 1928 р. Сталін почав проводити політику надзвичайних заходів щодо селянства та прискорення темпів індустріалізації.

Перша п'ятирічка (1928/29–1932 рр.) виконувалась у складних економічних і політичних умовах. Завищення планових показників розвитку економіки спричинило диспропорції та призвело до зриву виконання завдань. Офіційна пропаганда вирішила не інформувати радянських громадян про такий провал і, повторюючи слова з промов Сталіна, твердила про дострокове виконання завдань першої п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці. Реальні темпи зростання становили близько 16%.

Для реалізації таких грандіозних зрушень потребувалося значних ресурсів. Основними джерелами індустріалізації були: використання доходів державного сектору економіки; націоналізація промисловості; збільшення прямих

Пропагандистський плакат за індустріалізацію

і непрямих податків; використання трудового ентузіазму трудящих і дармової праці політичних в'язнів; примусова колективізація сільського господарства та інше.

«Надіндустріалізація» призвела до падіння продуктивності праці, зменшення кількості споживчих товарів, посилення грошової емісії (червінець перестав бути конвертованим), інфляції, погіршення матеріального становища народу та, як наслідок, — запровадження карткової системи і падіння життєвого рівня населення.

У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) сталінське керівництво перейшло до більш-менш збалансованої політики щодо темпів економічного розвитку господарства країни. І хоча результатом розвитку її економіки стало виконання планових завдань по 10 показниках, в цілому ж завдань п'ятирічного розвитку, попри офіційні заяви, теж не було виконано.

З одного боку, СРСР із країни, що ввозила машини, перетворився на країну, що почала самостійно забезпечувати себе машинами і обладнанням. В економіці створили нові галузі: літакобудування, автомобілебудування, хімічну промисловість, сільськогосподарське машинобудування, енергетичну промисловість та ін., а за обсягами промислового виробництва радянська країна вийшла на друге місце у світі. СРСР перетворився з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну країну. З іншого боку, ціна індустріалізації виявилась занадто високою: в СРСР було підірвано сільськогосподарське виробництво, скоротився випуск товарів у легкій і переробній галузях промисловості у комплексі з різким зниженням їхньої якості, відбулася ізоляція радянської економіки від світової, відбулося загальне одержавлення засобів виробництва, посилилася централізація в управлінні економікою, утвердилися командно-адміністративні методи. Найнегативніший аспект індустріалізації — її проведення не було спрямоване на піднесення життєвого рівня населення. Інтереси й потреби людини цілковито ігнорувалися.

2. Колективізація в СРСР

Одним із джерел індустріалізації була колективізація, яка разом мала забезпечити контроль з боку ВКП (б) над селянством і придушити будь-які спроби селянських виступів. Було взято курс на проведення суцільної колективізації. Вона почала здійснюватись уже в **1929 р.**, названому «**роком великого перелому**».

У відповідь на заходи влади селяни почали масовий забій худоби, аби тільки вона не потрапила до колгоспу. Було багато повідомлень про підпали, терористичні акти, масові селянські виступи.

2 березня 1930 р. у «Правді» з'явилася стаття Сталіна «**Запаморочення від успіхів**», в якій зазначалися серйозні помилки на селі, а саме: порушення принципу добровіль-

Агітація за вступ у колгосп

ності вступу до колгоспів, відмова від урахування різноманітності умов у різних регіонах.

Стаття й опублікована після неї постанова ЦК ВКП (б) були не чим іншим, як тактичним кроком сталінського керівництва, спрямованим на заспокоєння громадської думки. Селянство сприйняло нові настанови як сигнал до виходу з колгоспів. До червня 1930 р., порівнюючи з березнем, рівень колективізації впав із 58 до 24%. Але після XVI з'їзду ВКП (б) почалася її нова хвиля.

Селян-одноосібників обкладали непосильними податками. Головним методом проведення колективізації (колгоспного будівництва на селі) став терор проти селянства.

З осені 1929 р. радянська влада розпочала активний наступ проти «куркульських» господарств. Вона встановила підвищений зерноподаток, заборону оренди землі та вступу до колгоспів. У грудні 1929 р. розпочався відкритий терор.

Поступово політика «розкуркулення» перетворилася на засіб боротьби проти всіх селянських господарств, які чинили опір колективізації. Вона поширилася на господарства середняків, навіть на бідняків. Усього «розкуркулили» до 15% селянських господарств, а адміністративно вислали 20% селянства.

У 1932 р. набрав чинності закон про охорону соціалістичної власності на селі, прозваний у народі законом «про 5 колосків». Згідно із ним найменша крадіжка каралася розстрілом або 10 роками таборів.

Колективізація призвела до повної дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Збір зернових упав до рівня 1921 р. Поголів'я великої рогатої худоби скоротилося вдвічі, свиней — у 2,2 раза. Порушився баланс у розвитку сільського господарства і промисловості, що призвело до хронічного відставання аграрного сектору. Було фізично знищено найбільш кваліфіковану частину сільськогосподарських працівників. Голодомор 1932–1933 рр. у зернових районах тільки в Україні, за оцінками деяких спеціалістів, забрав життя понад 4 млн осіб. У Казахстані голод спричинив смерть 2 млн.

3. Суспільно-політична ситуація. Масові репресії

Завершення громадянської війни не зупинило терору, який був частиною державної політики (конституції 1918 і 1924 рр. проголошували «диктатуру пролетаріату»).

Наприкінці 20 — у першій половині 30-х рр. репресії було спрямовано здебільшого проти «класово ворожих» верств суспільства: «буржуазних спеціалістів», «непманів», «куркулів». Найбільш гучними процесами того періоду були «Шахтинська справа» (1928 р.), процес «Трудової селянської партії» (1929 р.), «Промпартії» (1930 р.), процеси над антипартійними групами.

Поряд із репресіями, вдосконалювалася система тотального контролю над суспільством. Підростає покоління через комсомольську й піонерську організації виховувалось у дусі ненависті до «ворогів народу», необхідності непримиренної бо-

ротьби зі «шпигунами», «шкідниками» на виробництві, «куркулями», заохочувалися навіть доноси на батьків.

У містах 1924 р. ввели паспортну систему. Було прийнято закон, згідно з яким робітника за найменшу провину звільняли з роботи, залишаючи без картки споживача, з подальшим виселенням його сім'ї з квартири.

«Трійка»

З 1930 р. розширювалася мережа в'язничих таборів, об'єднаних у систему ГУТАБу (ГУЛАГу) («Главное управление лагерей»). Кількість ув'язнених у цих таборах за 10 років зростає до 4 млн. Від середини 30-х рр. репресії набули масового характеру і досягли апогею в 1937–1938 рр.

Приводом до їх посилення у партії та країні стали події 1934 р., коли на XVII з'їзді ВКП (б) група делегатів спробувала замінити Сталіна на посаді генерального

секретаря ЦК іншим лідером. Ним би міг стати секретар Ленінградського обкому ВКП (б) С. Кіров. На з'їзді Сталін і його оточення (головно Каганович) сфальсифікували підсумки таємного голосування. Наприкінці 1934 р. сталося політичне вбивство С. Кірова. Це стало поштовхом до масових репресій, зміцнення тоталітарного режиму. Тільки в 1937–1938 рр. репресували до 10 млн осіб, із яких 2–3 млн знищили фізично.

Для спрощення системи винесення вироків створювалися позасудові органи — «**трійки**». Розгляд справ був досить формальним, а виправдовувальних рішень майже не ухвалювали.

Масові репресії 30-х рр. знекровили інтелектуальну силу радянського суспільства в політиці, армії, науці. Це — один із найбільших злочинів сталінського тоталітарного режиму проти власного народу.

Опір режиму існував, але не мав масового характеру. Це були поодинокі виступи тих, хто не змирився. Всі ці акти непокори жорстоко придушувалися. Прийняття нової, «сталінської конституції» **5 грудня 1936 р.** не змінило сутності тоталітарної системи в СРСР, хоча було формально проголошено демократичні права й свободи.

? Запитання і завдання

1. З якою метою проводилась індустріалізація в СРСР?
2. Визначте позитивні й негативні підсумки індустріалізації в СРСР. Якими методами вона проводилась?
3. З'ясуйте мету проведення колективізації в СРСР. Якими методами проводилась колективізація?
4. Охарактеризуйте основні наслідки колективізації.
5. Що сприяло встановленню режиму одноосібної влади в СРСР?
6. Яка мета масових репресій? До яких наслідків призвели масові репресії в СРСР?
7. Поміркуйте, у чому виявлялися суперечності суспільно-політичного розвитку радянського суспільства у 20–30-х рр.?

Запам'ятайте дати:

- 1925 р. — рішення XIV з'їзду ВКП(б) про індустріалізацію.
- 1927 р. — рішення XV з'їзду ВКП(б) про колективізацію.
- 1929 р. — початок суцільної колективізації. «Рік великого перелому».
- 1932–1933 рр. — Голодомор в Україні.
- 5 грудня 1936 р. — прийняття другої конституції СРСР («Сталінська конституція»).

§ 16. Італія

1. Наслідки Першої світової війни

Італія була середньорозвиненою країною Європи. Участь у Першій світовій війні коштувала їй дуже дорого: 700 тис. загиблих, 450 тис. скалічених, 1 млн поранених; країна втратила третину національного багатства.

Надії італійців на те, що мир принесе полегшення, не виправдалися. Великі держави, оцінюючи внесок Італії у війну як занадто низький, не дотримали свого слова (таємна угода про передачу Італії східного узбережжя Адріатичного моря і ще ряду територій), даного напередодні вступу Італії у війну. Вона отримала лише Південний Тіроль і Трієст. Італія стала «переможеною серед переможців».

Важке фінансово-економічне становище країни позбавляло уряд можливості здійснити заходи щодо поліпшення життя населення. Повоєнний спад виробництва, демобілізація армії ще більше загострили соціальні проблеми й призвели до розгортання у 1920–1921 рр. масового робітничого руху, в якому домінували радикальні течії. Робітничі страйки супроводжувалися захопленням заводів і створенням фабрично-заводських рад (ФЗР), які брали на себе функції місцевої влади. Такий рух охопив переважно північні промислово розвинуті райони країни й увійшов в історію під назвою «**червоне дворіччя**».

Складне становище у державі призвело до втрати популярності традиційних партій. Усі прошарки суспільства вимагали змін. Найбільший авторитет мали соціалісти. Але розкол в їхніх рядах на прихильників більшовизму (згодом утворили Комуністичну партію Італії на чолі з Тольятті) і соціал-демократії не дав змоги захопити владу або хоча б закріпити здобутки робітничого руху.

Беніто Муссоліні у Римі

2. Виникнення фашизму

Виклик праву власності налаштував проти робітничого руху дрібних господарів (ремісників, торговців тощо) і селянство, які до того ж не довіряли існуючій владі.

Настрої цих прошарків населення відбилися у фашистському русі, що виник 1919 р. Він поєднував у собі ідеї реваншизму, антикомунізму і соціальної демагогії. Фашисти сповідували ідеї підпорядкування всіх інтересів країни державі та нації.

У 1919–1920 рр. фашисти не становили серйозної небезпеки. На виборах 1919 р. вони не отримали жодного мандата.

Зростанню їхнього впливу сприяли реваншистські настрої, що охопили всі прошарки італійського суспільства. На цій хвилі фашисти вдалися до силових дій, захоплюючи ті території, що їх обіцяла, але не дала Антанта. Так, восени 1919 р. загін чорносорочечників на чолі з поетом Габріеле Д'Аннунціо захопив порт Фіуме. Це сприяло виникненню навколо них ореолу патріотів.

Навесні 1921 р. загони фашистів під гаслами відновлення порядку і збереження «великої нації» почали погроми робітничих організацій. У листопаді 1921 р. фашисти об'єдналися і утворили Національну фашистську партію, на чолі якої став **Б. Муссоліні** (дуче — вождь). На виборах вона здобула 32 депутатських мандати.

3. Прихід фашистів до влади

У таких умовах Муссоліні, підтримуваний великими промисловцями, висунув вимогу передати фашистам владу. Король Віктор-Еммануїл III доручив Муссоліні сформувати уряд.

30 жовтня 1922 р. останній на чолі загонів чорносорочечників вступив до Риму та очолив уряд («**похід на Рим**»). Так в Італії було відкрито шлях до ліквідації ліберальної демократії та встановлення фашистської диктатури.

Спочатку влада Муссоліні була обмеженою. Його уряд передав у приватну власність нерентабельні державні підприємства, придушив страйковий рух. Щоб закріпити успіх фашисти починають створювати напівпартійні-напівдержавні органи, які потроху перебирають на себе державні функції. Так, при голові уряду створили **Велику фашистську раду**, поряд з поліцією (карабінерами) організувалася Добровільна міліція національної безпеки, що складалася з чорносорочечників.

Прихід фашистів до влади збігся з періодом економічного піднесення. Обсяг промислового виробництва зріс з 1920 р. до 1928 р. на 60%. Італія перетворилася в індустріально-аграрну країну.

Документи розповідають

Із заяви Муссоліні після призначення його головою уряду Італії

Те, чого до цього часу не було, є — уряд. Це Я. І всі, слухайте мене добре, всі італійці повинні і будуть коритися. Італійці до цього часу нікому не корилися. Жоден уряд не мав в Італії реальної влади. Італійці повинні бути керовані... завжди, в усіх сферах життя.

1. Як ви оцінюєте заяву Муссоліні? 2. Чим було зумовлено такий зухвалий виступ дуче? На які сили він опирався?

4. Фашизація країни

Перші успіхи фашистів забезпечили їм симпатії більшості населення. Муссоліні поспішив це закріпити на виборах. Ухвалили новий виборчий закон, за яким партія, що набирає 50% + 1 голосів отримує 2/3 місць у парламенті. Та успіх фашистів на виборах 1924 р. було поставлено під сумнів опозиційними партіями (комуністична, соціалістична, частина лібералів), які утворили «**Авентинський блок**», який на знак протесту проти фальсифікацій виборів і вбивств опозиціонерів залишив парламент, сподіваючись на дострокові вибори. Однак цього не сталося. Муссоліні оголосив, що піднімається друга хвиля «фашизму» і висунув гасло: «Вся влада фашистам!». У країні почались погроми опозиції. За відсутності опонентів, Муссоліні провів через парламент низку законів, які обмежували демократичні права. Дуче був звільнений від відповідальності перед парламентом і отримав право одноосібно видавати декрети. Заборонялися всі профспілки і партії, крім фашистських. Почалися масові арешти. 1926 р. в країні була встановлена однопартійна система.

Для управління економікою у 1927 р. створювалася корпоративна структура (у 1934 р. існувало 22 корпорації в усіх галузях господарства). Кожна корпорація об'єднувала представників промисловців, фашистських профспілок і функціонерів фашистської партії. Було ліквідовано безробіття. Уряд замінили Великою фашистською радою, а парламент — палатою корпорацій.

Поза владою дуче залишалась лише церква, на конфлікт з якою той не наважувався, бо більшість італійців були ревними католиками. У **1929 р.** Муссоліні уклав угоду із Папою Римським (*конкордат*), згідно із якою утворювалася держава *Ватикан*; католицька церква отримала ряд привілеїв.

Фашистам здавалось, що вони створили ідеальну модель держави. Та у 1929 р. до Італії докотилась економічна криза. На 1932 р. більшість компаній виявились збитковими. Щоб подолати кризу, Муссоліні вдався до ще жорсткішого одержавлення всіх сторін життя суспільства. Населення мобілізувалось на масові «битви за хліб». Але незважаючи на всі зусилля, відчувалась нестача фінансів, стрімко зростав державний борг, податки збільшувалися, скорочувався золотий запас. Внутрішні резерви країни були вичерпані. Муссоліні залишалось покласти лише на успіхи в зовнішній експансії.

5. Експансіоністські претензії Італії. Створення імперії

Прийшовши до влади, фашисти прагнули відродити Римську імперію і перетворити Середземне море у «*mare nostrum*» («наше море», як його називали давні римляни). Реалізація цих завойовницьких планів — прямий шлях до війни. Фашисти почали процес мілітаризації економіки і всіх аспектів життя суспільства.

Першою жертвою агресивних дій Італії стала **Ефіопія**, яку війська захопили в **1935–1936 рр.** Агресія проти Ефіопії була засуджена провідними країнами світу

(Англія, Франція, США та ін.), проти Італії запровадили економічну блокаду. У відповідь Муссоліні проголосив політику **автаркії** (самозабезпечення). Був обмежений імпорт. Купувати іноземні товари вважалося недостойним. Поступово Італія досягла позитивного сальдо у зовнішній торгівлі.

На хвилі патріотичного піднесення 9 травня 1936 р. Італію проголосили імперією. Дуче вимагав «підняти на імперський рівень все національне життя країни». Аби прищепити молоді фашистські ідеали, створювалися масові молодіжні організації. Насаджувався культ особи Муссоліні. Почалася шалена підготовка до війни: армія збільшувалась чисельно, нарощувався випуск озброєнь. Імперські устремління вкрай виснажили економіку Італії. Стало зрозумілим, що фашистська модернізація країни провалилася. Становище в країні не поліпшувалось. Остаточний крах італійського фашизму відтягнув союз із Німеччиною, яка надавала значної економічної допомоги, і насування Другої світової війни.

6. Союз із Німеччиною

Прагнення до переділу світу швидко привело Італію до зближення з нацистською Німеччиною та Японією, незважаючи на певні суперечки щодо Австрії та Балкан. До того ж, будучи першим фашистом, Муссоліні не хотів поступатися цією роллю «вискочці» Гітлеру.

Але вже перша агресія проти Ефіопії довела, що без Німеччини Італія не здатна здійснити жодної серйозної акції.

У 1937 р. Італія приєдналася до Антикомінтернівського пакту, а 1939 р. Італія та Німеччина уклали між собою «Сталевий пакт».

Першою спільною акцією Німеччини та Італії стала підтримка франкістів в Іспанії в 1936–1939 рр. Італія відправила туди 200-тисячний військовий корпус і велику кількість зброї.

У квітні 1939 р. Італія захопила Албанію, а 1940 р. вступила у Другу світову війну на боці Німеччини. Вступ у війну прискорив крах фашизму в Італії.

Муссоліні і Гітлер

? Запитання і завдання

1. Якими були наслідки Першої світової війни для економічного і соціально-політичного розвитку Італії?
2. Вкажіть території, приєднані до Італії після Першої світової війни.
3. Які причини виникнення фашизму в Італії?
4. З'ясуйте етапи фашизації Італії. Проаналізуйте структуру управління державою, що була створена фашистами.
5. Яку зовнішню політику проводили фашисти?
6. Чому Італія стала молодшим партнером Німеччини?
7. Які особливості італійського фашизму?

Запам'ятайте дати:

- 1922 р. — прихід фашистів до влади в Італії.
- 1929 р. — утворення держави Ватикан.
- 1935–1936 рр. — італійсько-ефіопська війна.
- 9 травня 1936 р. — проголошення Італії імперією.
- 1939 р. — «Сталевий пакт» між Італією та Німеччиною.

§ 17. Німеччина

1. Листопадова революція в Німеччині

Німецька революція почалася з повстання **3 листопада 1918 р.** військових моряків у місті **Кілі**, обурених спробою командування кинути флот в останній бій, щоб, пожертвувавши ним, домогтися вигідніших умов перемир'я. Перехід влади у Кілі до рук моряків та заснування ними першої в Німеччині ради викликав ланцюгову реакцію в усій країні. 9 листопада 1918 р. рейхсканцлер Макс Баденський поспішив передати владу соціал-демократові *Фрідріху Еберту* і заявив про зречення кайзера Вільгельма II, який утік до Нідерландів. Німеччину проголосили республікою. 10 листопада Берлінська рада створила тимчасовий уряд — Раду народних уповноважених, що складалася з представників двох робітничих партій: *Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН)* та *Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (НСДПН)*. Від її імені було підписано Комп'єнське перемир'я; війна скінчилася.

Одночасно в країні набрав сили рух за соціалістичну революцію, за встановлення влади рад і негайне усунування власності. На чолі цього руху стояла група «*Спартак*», члени якої формально перебували в НСДПН. Керували групою Карл Лібкнехт і Роза Люксембург. Почалася поляризація сил з очевидною перевагою в бік уряду. На початку січня 1919 р. утворена спартаківцями Комуністична партія Німеччини разом із частиною «незалежних» намагалася встановити контроль над Берліном та рядом інших міст, давши привід для відкритого збройного виступу їхніх політичних суперників. Соціал-демократи, заручившись підтримкою військових, вдалися до рішучих дій. 12 січня вони придушили виступ комуністів і встановили повний контроль над Берліном.

Повстанці на барикадах у Берліні, 1919 р.

2. Веймарська республіка

Проведені 19 січня вибори в Установчі збори дали перемогу правим і центристським партіям. Комуністи бойкотували ці вибори.

Установчі збори працювали в тихому містечку Веймарі. Розроблена ними конституція і республіка, утворена на її основі, отримали назву Веймарської.

Пауль фон Гінденбург

Конституція ввела у Німеччині загальне виборче право і громадянські свободи. Німеччина проголошувалася федеративною республікою з сильною президентською владою, але відповідальним перед рейхстагом урядом. **Фрідріха Еберга** обрали першим президентом. Другим і останнім президентом Веймарської республіки став 1925 р. генерал-фельдмаршал Гінденбург.

Проте революційні настрої в Німеччині ще довго давалися взнаки. 13 квітня 1919 р. на три тижні встановилася радянська влада у Баварії, у 1920 р. праві сили вчинили заколот («*Каппівський путч*») і на три дні захопили владу в Берліні, однак, наразившись на могутній опір населення, змушені були відступити. У 1923 р. потужні виступи робітників сталися в Саксонії й Тюрінгії, а в Гамбурзі під керівництвом майбутнього лідера Комуністичної партії Німеччини Ернста Тельмана спалахнули збройні повстання, інспіровані СРСР.

3. Зародження фашистського (нацистського) руху

Фашистський (нацистський) рух у Німеччині виник одразу після Першої світової війни.

Причинами його появи були реваншистські настрої після поразки у війні та підписання принизливих умов Версальського договору, соціальна незахищеність більшої частини населення внаслідок зростаючої повоєнної розрухи, реакція на більшовицьку політику експорту світової революції.

Націонал-соціалістську робітничу партію Німеччини (НСДАП), що стала центром тяжіння усіх фашистів (нацистів), було утворено 1919 р. Порівняно швидко лідером цієї партії став **Адольф Гітлер**. У 1923 р. нацисти намагались організувати заколот у Баварії («*пивний путч*»), але зазнали поразки.

Адольф Гітлер

Все керівництво НСДАП опинилось у в'язниці. Тут, у тюрмі, Гітлер написав книгу «*Майн кампф*» («*Моя боротьба*»), в якій виклав основні програмні положення свого руху. У 20-ті рр. нацисти ледь животіли. Швидке зростання їхнього впливу почалося під час економічної кризи 1929–1933 рр.

Німецький нацизм не виріс на голому місці, він мав свої ідеологічні корені. Попередниками нацистської ідеології були французький соціолог Жозеф Артюр де Гобіно й англійський аристократ Г'юстон Стюарт Чемберлен. Гобіно створив «Досвід про нерівність людських рас», в якій стверджував, що біла раса має переваги над іншими, а її

елітою є арійці. До арійців він зараховував населення Скандинавського півострова, Англії, Ірландії, Нідерландів, частини Франції і Німеччини.

Важливу роль у становленні ідеології нацизму відіграло невелике Товариство «Туле». Його члени обґрунтовували расову перевагу німців і необхідність створення Третього рейху. На гербі Товариства красувалася свастика, а девізом його було: «Пам'ятай, що ти німець. Тримай свою кров у чистоті!».

Також нацисти запозичили фразеологію про «надлюдину», яка стане правити на Землі, і культ сильної особи у філософа Фрідріха Ніцше.

Ідеологія нацизму була компіляцією расизму, антисемітизму, шовінізму, націоналізму, консерватизму, соціалізму тощо.

Документи розповідають

Висловлювання Гітлера після поразки «пивного путчу» (1923 р.)

...Якщо я знову вдаюся до політики, то це буде нова політика. На зміну тому, щоб завоювати владу за допомогою зброї, ми, на зло депутатам-католикам і марксистам, сунемо ніс у рейхстаг. Щоправда, потрібно буде більше часу, щоб їх переголосувати, ніж на те, щоб їх перестріляти... Але їхня власна конституція приведе нас до успіху. Кожна легальна процедура триває довго..., але раніше чи пізніше ми завоюємо більшість, а отже, і Німеччину.

1. Чому нацисти зневажали демократичні процедури, а водночас використовували їх для захоплення влади? 2. Які положення Веймарської конституції сприяли здійсненню планів нацистів?

4. Криза Веймарської республіки. Прихід нацистів до влади

Економічна криза 1929–1933 рр. стала і кризою Веймарської республіки. Велике безробіття, масове розорення селян і ремісників вимагали від влади екстремальних заходів для полегшення становища народу. Однак уряди, що змінювалися, перебували у полоні застарілих схем, вони проводили політику економії, урізаючи й без того незначні соціальні витрати.

Така політика не могла не викликати розчарування й давала привід для критики не тільки тих, хто стояв при владі, а й демократії взагалі. На падінні авторитету Веймарської республіки позначилась і широко розповсюджена думка, що її створенню сприяла ганебна Версальська угода. Так чи інакше, в роки кризи почали набирати силу партії, котрі виступали проти демократії, і серед них передовсім нацисти, які обіцяли встановити тверду владу та вивести країну із занепаду.

Масовою базою нацистського руху стали націоналістичні настрої ремісників, селян, ветеранів війни, безробітних. Підтримку нацистам надали впливові кола великого капіталу Німеччини.

Робітничий клас меншою мірою піддавався впливу нацистів, але значна його частина також виступала проти Веймарської республіки, підтримувала комуністів — прибічників соціалістичної революції. Запеклі суперечки й гостра боротьба між ними та соціал-демократами зробили неможливими єдині антифашистські дії лівих сил, як це було у Франції в 1934–1936 рр. Нацисти зуміли залучити на свій бік

зневірену в демократії молодь: 1/3 членів НСДАП становили люди у віці до 30 років. Позначилася на поведінці виборців і тактика боротьби, яку використовували нацисти. Штурмовики та есесівці нападали на мітинги політичних суперників, били активістів інших політичних партій, залякували населення цілих районів.

У квітні 1932 р. відбувалися вибори президента республіки. Хоча на них переміг Гінденбург, Гітлер не набагато відстав від нього. Того ж року відбулися вибори до парламенту, які ще більш зміцнили позиції нацистів. За них проголосували 14 млн виборців, або 37%. Основними суперниками нацистів на виборах були соціал-демократи і комуністи, які в разі об'єднання своїх зусиль могли б перешкодити перемозі НСДАП. Але цього не сталося. Після виборів було сформовано кабінет на чолі з фон Папеном. Проте у листопаді 1932 р. відбулися позачергові парламентські вибори. На цих виборах жодна з партій не набрала більшості. Нацисти навіть втратили частину голосів. За них проголосувало 33% виборців. За комуністів голосувало 17% виборців. Саме в цей момент, коли криза наближалася до кінця і з'явилися ознаки падіння впливу нацистів, вирішальну роль відіграла військово-промислова еліта, яка використала свій вплив на президента Гінденбурга, щоби він вручив мандат на формування уряду Адольфові Гітлеру. **20 січня 1933 р.** той став рейхсканцлером — керівником уряду.

5. Становлення нацистської диктатури

Доступившись до виконавчої влади, нацисти почали послідовну ліквідацію режиму політичної демократії у Німеччині. Використавши як привід підпал рейхстагу, що його самі ж і організували, вони вдалися до відкритого терору проти їхніх політичних противників — соціал-демократів і комуністів. Проти останніх був улаштований відкритий судовий процес. Передусім Гітлер домігся підписання Гінденбургом спеціального указу «Про охорону народу і держави», що ліквідував основні права громадян і надав необмежені повноваження каральним органам. Нацисти, не набравши на виборах у березні 1933 р. достатньої кількості голосів, зовсім відмовилися від парламентаризму.

Важливим етапом зміцнення влади Гітлера стала «**ніч довгих ножів**» (ніч на 30 червня 1934 р.) — розправа над штурмовиками СА і їхнім лідером Ернстом Ремом, які виступали за продовження «націонал-соціалістичної революції».

Після смерті Гінденбурга у 1934 р. Гітлеру ж передали повноваження президента. Так уся повнота влади в Німеччині опинилася в його руках.

У 1933 р. вже формально було заборонено всі політичні партії, крім НСДАП, котра злилася з державою. Партійні функціонери автоматично ставали державними чиновниками відповідного рівня. Така різка зміна державного ладу та суспільного життя супроводжувалась насиллям і спричинилася до наростання потуги каральних органів держави. СА та СС стали частиною цього апарату насилля. Було створено державну таємну поліцію (гестапо), а з 1933 р. по всій країні з'явилися концентраційні табори для утримання в них усіх негодних режимові людей. Також ліквідува-

ли основні політичні громадянська права — свободу слова, зібрань, недоторканність житла, таємницю листування.

6. Економічна політика нацистів

Важливі зміни сталися і в економіці Німеччини. Уряд Гітлера пішов на нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя, спершу — з метою виходу з кризи.

На кошти держави розгорнули будівництво загальнонаціональної мережі швидкісних автострад, що дозволило відразу різко скоротити кількість безробітних і поживавити будівельну індустрію. Перегодом основну увагу було приділено прискореному розвитку військової промисловості. Витрати на ВПК збільшилися з 620 млн до 15,5 млрд рейхсмарок у 1933–1938 рр.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було пряме адміністративне регулювання господарства державою. Для цього всіх підприємців об'єднали в галузеві картелі та підпорядкували імперському міністрові господарства. Держава стала безпосереднім власником багатьох підприємств, що були конфісковані головно у євреїв під час «арізації» промисловості.

До початку Другої світової війни економіка Німеччини змінилася. Разом із збереженням приватної власності було обмежено свободу підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці заступила державна регламентація. Практично перестала функціонувати ринкова економіка. Весь комплекс цих заходів прискорив вихід Німеччини з кризи. У 1935 р. вона досягла докризового рівня виробництва, а до 1939 р. значно перевищувала його. Скоротилося безробіття: 1933 р. воно становило 6 млн осіб, 1934 р. — 3 млн, 1936 р. — було майже ліквідоване. Більш високі темпи відновлення Німеччини були значною мірою зумовлені мілітаризацією її економіки.

7. Масове насильство. Репресії. Антисемітизм

Життя у нацистській Німеччині сильно відрізнялося від тих омріяних картин, що були створені пропагандою. Насилля стало масовим. Тільки до початку 1935 р. було вбито більш як 4200 противників нацизму, заарештовано 515 тис. осіб. До початку 1939 р. в ув'язненні перебувало більш як 300 тис. людей. Сотні тисяч німців емігрували, в тому числі цвіт творчої інтелігенції — фізик Альберт Ейнштейн, письменники Томас і Генріх Манні, Леон Фейхтвангер, Бертольд Брехт.

Антисемітизм став офіційною політикою нацистської держави (на 1933 р. в Німеччині проживало близько 500 тис. євреїв). Уже з весни 1933 р. почався організований владою бойкот усіх установ, що належали євреям. У 1935 р. ухвалили серію законів, що позбавили євреїв німецького громадянства та заборонили їм обіймати посади в державному апараті

Нацистський агітаційний плакат

Показові знущання над євреями

(«**Нюрнберзькі закони**»). З 1939 р. євреїв почали виселяти у спеціально відведені будинки і квартали (гетто). Їм не дозволяли з'являтися у громадських місцях, удаватися до багатьох видів діяльності, вони були зобов'язані постійно носити на одязі нашиту жовту шестикутну зірку. Проти ночі з **9 на 10 листопада 1938 р.** влада організувала єврейський погром («**кришталеву ніч**», коли було розбито й розграбовано єврейські крамниці, аптеки тощо), жертвами якого стали десятки тисяч осіб. Так готувався

грунт для винищення євреїв в окупованих Німеччиною в роки війни країнах. 6 млн євреїв стали жертвою расового безумства нацистів.

Нацизм прагнув установити контроль і над свідомістю людей. Засоби масової інформації — друк, радіо — залежали від міністра пропаганди Й. Геббельса. Його відомство було поставлено на службу нацизмові: художники, поети, композитори мусили прославляти Гітлера, оспівувати переваги арійської раси та нових порядків.

Контроль над масовою свідомістю здійснювався і через тотальне охоплення населення нацистськими організаціями й політичними кампаніями. Німецький трудовий фронт об'єднував 23 млн осіб, до молодіжної організації «Гітлерюгенд» належало понад 8 млн. Членство в них було обов'язковим.

Документи розповідають

Задача з німецького підручника математики для середніх шкіл. 1939 р.

Юнкерс» вилетів з вантажем 12 дюжин бомб, кожна вагою 10 кг. Літак тримає курс на Варшаву, центр світового єврейства. Він бомбардує це місто. В разі вильоту з повним бомбовим навантаженням і повними бензобаками, що містять 1500 кг пального, літак важить 8 т. Із поверненням літака з його хрестового походу він усе ще має 230 кг пального. Яка власна вага літака?

1. З чим пов'язана поява цієї задачі в шкільному підручнику? 2. Які ідеологічні штампи були закладені в задачі?

Запитання і завдання

1. Які причини і наслідки Листопадової революції 1918 р.? 2. Чому комуністи не змогли взяти владу під час революційних подій 1918–1919 рр.? 3. На яких засадах було створено Веймарську республіку? 3'ясуйте слабкі сторони Веймарської республіки. 4. Які причини виникнення нацизму в Німеччині? 5. З'ясуйте етапи приходу нацистів до влади. Які чинники сприяли цьому процесові? 6. Як можна оцінити економічну політику нацистів? 7. Якої мети добивалися нацисти у своїй внутрішній політиці? Дайте морально-правову оцінку методам, що їх використовували нацисти для досягнення своєї мети. 8. Чому расизм став однією з основ нацизму?

Запам'ятайте дати:

3 листопада 1918 р. — початок революції в Німеччині.

9 листопада 1918 р. — повалення монархії та проголошення республіки.

Січень 1919 р. — збройний виступ комуністів у Берліні.

1919–1933 рр. — Веймарська республіка.

Квітень–травень 1919 р. — Баварська радянська республіка.

1923 р. — заколот нацистів у Баварії.

1933 р. — встановлення нацистської диктатури в Німеччині.

§ 18. Іспанія

1. Ситуація в країні після Першої світової війни

Іспанія була однією з відсталих країн Європи. Після поразки в іспано-американській війні 1894 р. вона вступила в смугу гострої кризи. Колишня могутність іспанської монархії відійшла в минуле. Невирішеність земельного і національного питань цю кризу поглиблювала.

Під час Першої світової війни Іспанія залишалася нейтральною. Війна сприяла зростанню попиту на іспанські товари і, відповідно, економічному піднесенню. Але воно не було тривалим. Закінчення війни викликало економічну кризу, загострилися проблеми іспанського суспільства. Активізувалися ліві політичні сили: найбільший вплив мали анархісти, які виступали за ліквідацію держави способом заколотів, страйків, терористичних актів тощо. У 1920 р. було створено ІКП — Іспанську комуністичну партію.

Улітку 1921 р. в Іспанії розпочалася гостра політична криза. Її спричинила поразка іспанських військ у Марокко від повсталих племен (Республіка Ріф). У цих умовах правлячі кола не перешкодили проведенню державного перевороту, що його здійснив **13 вересня 1923 р.** генерал **Мігель Прімо де Рівера**.

Мігель Прімо де Рівера

2. Диктатура Прімо де Рівери

Прімо де Рівера утворив військову директорію (хунту), яка заступила уряд, розпустив кортеси (парламент), увів надзвичайний стан, призупинив дію конституції. Диктатура оголосила своєю метою «оновлення» Іспанії. Але це вилилось у фашизацію суспільства за зразком Італії. Проводилась насильницька іспанізація каталонців і басків. У зовнішній політиці взяли курс на створення «Великої Іспанії».

Стабілізація економічного становища на певний час зміцнила військово-монархічний лад. У 1925 р. Прімо де Рівера змінив військове правління цивільним, але сутність режиму від цього не змінилася. Позитивним же здобутком його стало забезпечення відносного соціального миру і стабільного становища робітників. Це було

досягнуто завдяки співробітництву з профспілками. Однак початок економічної кризи 1929–1933 рр. підірвав опору диктатури. Від неї відвернулася навіть армія, і 28 січня 1930 р. Прімо де Рівера подав у відставку. В країні розгорнувся масовий рух за встановлення республіки.

3. Революція 1931 р.

12 квітня 1931 р. в Іспанії відбулися муніципальні вибори, на яких перемогли прихильники республіки. 14 квітня король Альфонс XIII утік із країни, і того ж дня Іспанію проголосили **республікою**. Це була мирна демократична революція. Владу перейняв тимчасовий уряд на чолі з А. Самора. Перед новим урядом постали старі проблеми: проведення аграрної реформи в країні, де поміщикам належало 67% земель; вирішення національного питання; ліквідація безробіття, що сягнуло 40% працездатного населення. На той час на території Іспанії склалися чотири нації — іспанська, каталонська, баскська, галісійська. Останні три домагались автономії. Їм належало 15,6% території країни з населенням 6 млн осіб. На порядку денному стояли й врегулювання стосунків із католицькою церквою, захист національної іспанської промисловості, проведення реформи армії, вищий офіцерський склад якої становили виключно вихідці із землевласників, а ще — низка соціальних проблем.

Тимчасовий уряд провів вибори до кортесів й ухвалив низку законів, спрямованих на вирішення названих вище проблем.

Президентом обрали А. Самору. Було прийнято нову демократичну конституцію. Церкву відокремили від держави. Каталонія отримала автономію. Оголошено про проведення аграрної реформи (викуп державою у поміщиків землі та розподіл її серед селянства).

Однак нерішучість уряду у проведенні реформ, а також наступ на права католицької церкви, яка мала традиційно сильний вплив на селян, призвели до того, що на виборах 1933 р. перемогли партії правого блоку. Вони згорнули проведення реформ.

Наприкінці 1933 р. син колишнього диктатора Хосе-Антоніо Прімо де Рівера утворив партію Іспанська фаланга (іспанські фашисти). Вона ратувала за ліквідацію республіки, встановлення унітарної держави з сильною владою, за розширення прав католицької церкви.

У 1934 р. проти політики уряду розпочалися масові виступи населення. Каталонія проголосила свою незалежність, в Астурії спалахнуло збройне повстання. Через відсутність єдності лівих сил усі ці виступи було придушено.

Не змирившись із поразкою, ліві у січні 1936 р. утворили Народний фронт, який виступив із широкою програмою реформ. Передбачались амністія всім політв'язням, відновлення демократичних прав і свобод, надання автономії Каталонії, підвищення заробітної плати, зниження податків, проведення аграрної реформи. Програму було підтримано на виборах у лютому 1936 р. Народний фронт прийшов до влади.

Спираючись на армію, праві сили почали готувати заколот. На чолі змовників стояли Хосе-Антоніо Прімо де Рівера, генерал Санхурно, який безпосередньо готував заколот, і генерал Франко.

4. Громадянська війна 1936–1939 рр.

Заколот почався **17 липня 1936 р.** в іспанському Марокко. Наступного дня він поширився на інші райони Іспанії. На бік заколотників перейшло 80% складу іспанської армії, проте авіація і флот залишилися вірними республіці. У країні почалася **громадянська війна**. Проте Франко з марокканськими військами був блокований республіканським флотом у Марокко. Бунтові загрожувала поразка, але на допомогу франкістам прийшли Італія та Німеччина, які на літаках перекинули марокканську армію в Іспанію та надали заколотникам зброю. Згодом 200 тис. італійських і німецьких військ узяли участь у війні на боці франкістів.

Франко, який у вересні 1936 р. очолив бунтарів, проголосив мету повсталих: створити «тоталітарну державу, соціальний мир і загальне процвітання».

Попри оголошене 27 країнами збройне ембарго, франкісти знайшли підтримку в Німеччині та Італії, а республіканцям надавав допомогу СРСР. На захист республіки до Іспанії приїхало, за різними оцінками, від 35 до 42 тис. осіб, які прагнули боротися проти фашизму. З них було утворено інтернаціональні бригади.

У вересні 1936 р. сформували новий республіканський уряд на чолі з Ларго Кабальєро, який провів низку реформ. На контрольованій ним території ліквідували поміщицьке землеволодіння, землю передали селянам, а велику промисловість націоналізували. Каталонці та баски отримали автономію. Однак політичний режим поступово еволюціонував у бік відходу від демократії, захист якої був головною ме-

Франциско Франко

Республіканський плакат проти інтервентів.

- Які країни втрутилися у громадянську війну?

тою війни. Це частково обумовлювалося воєнним часом; головною причиною стало зростання впливу комуністів, які спиралися на підтримку СРСР.

У 1936–1937 рр. основні бойові дії точилися навколо Мадрида, але всі наступи франкістів було відбито. Не допомогла їм і «п'ята колона» (таємні прихильники заколотників) в самій столиці. Після невдалої спроби путчистів захопити столицю Німеччина та Італія відкрито почали інтервенцію, ввівши у країну свої війська (німецький легіон «Кондор», італійський Експедиційний корпус, португальські війська тощо, загалом близько 200 тис.). Спроба італійського корпусу завдати удару з північного заходу по військах республіканців, які обороняли Мадрид, виявилася невдалою.

Після цієї поразки франкісти зосередили основні зусилля в Каталонії, намагаючись скористатися конфліктом між троцькістами й комуністами. 3–6 травня 1937 р. троцькісти, підтримані Ларго Кабальєро, здійснили в Барселоні збройний виступ, протестуючи проти політики комуністів. У квітні 1938 р. армія франкістів відрізала Каталонію від решти території республіки. Спроба військ республіканців розірвати блокаду наступом у липні 1938 р. успіху не мала. На початку 1939 р. Каталонію було захоплено. Територія, контрольована республіканцями, виявилася ізольованою від Франції.

27 лютого 1939 р. Англія і Франція розірвали дипломатичні відносини з республіканським урядом і визнали владу Франко. Опинившись у міжнародній ізоляції, 6 березня 1939 р. командувач оборони Мадрида полковник Касадо здійснив переворот, повалив республіканський уряд і розпочав переговори з Франко. На територію, контрольовану республіканцями, вступили франкістські війська. В Іспанії було встановлено диктатуру генерала Франко (березень

1939 р. — листопад 1975 р.).

Війна дорого обійшлась іспанцям: загинули 1 млн осіб, 500 тис. залишили рідні землі. Країна лежала в руїнах.

? Запитання і завдання

1. Як вплинула Перша світова війна на розвиток Іспанії?
2. Дайте характеристику диктатурі М. Прімо де Рівери.
3. Коли і як було повалено монархію в Іспанії?
4. Охарактеризуйте політику уряду А. Самори.
5. Що зумовило створення Народного фронту? Дайте оцінку його програмі.
6. З'ясуйте причини громадянської війни в Іспанії.
7. Як розвивалися події на фронтах громадянської війни?

8. Яку позицію займали великі держави щодо громадянської війни? 9. Назвіть основні причини поразки республіканців у громадянській війні.

Запам'ятайте дати:

1923–1930 рр. — військово-монархічна диктатура М. Прімо де Рівери.

12 квітня 1931 р. — перемога республіканців на муніципальних виборах.

1936 р. — прихід до влади Народного фронту.

Липень 1936 р. — березень 1939 р. — громадянська війна в Іспанії.

1939–1975 рр. — диктатура генерала Франко в Іспанії.

§ 19. Ідеологічне осмислення нових реалій суспільного життя: консерватизм і лібералізм, неолібералізм, комунізм, соціал-реформізм, інтегральний націоналізм, фашизм

З-поміж різноманітних ідейно-політичних течій, які мали значний вплив на вибір напрямів суспільного розвитку, форм і методів розв'язання соціально-економічних проблем, на початку ХХ ст. помітно вирізнялися консерватизм, лібералізм і соціал-демократія (соціал-реформізм). Після Першої світової війни до них долучились інші течії. Від соціалістичного руху відкололося ліворадикальне крило — комуністичні партії. Праворадикальний напрям утілювали фашисти. Крайні рухи та їхні тоталітарні партії протиставляли свою ідеологію і свій режим ліберально-демократичним ідеям і парламентаризму. Неприйняття диктаторських форм влади, революцій і радикальних реформ, які могли призвести до зміни суспільного устрою, демонстрували представники і ліберальних, і консервативних сил.

1. Консерватизм

Консерватизм (від лат. *conservo* — охороняю, зберігаю) в Європі виник як реакція феодальної верхівки на Велику французьку революцію кінця XVIII ст. Уперше термін ужив письменник Ф. Шатобріан для визначення ідеології французької аристократії. Прихильники старих порядків, консерватори, були проти становлення нових капіталістичних відносин. Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. у зв'язку з наростанням соціал-демократичного руху, поширенням марксизму, який орієнтував пролетарські верстви на повалення існуючого ладу і претендував на одноосібне визначення ідеології робітничого класу, ідеями консерватизму перейнялися найпереконаніші захисники капіталізму.

Схильність до фундаментальності й надійності в усьому, належної перевірки і скрупульозного вивчення нового зумовили запозичення консерваторами ідейних елементів інших політичних течій. У їхньому світогляді це трансформувалося в пе-

реконання необхідності збереження традицій в економіці, політиці, культурі. Для консерватизму були характерними риси: переконаність у доцільності усталених інститутів влади, які повинні дбати про стабільність суспільства загалом, визнання недосконалості людини й одвічної нерівності, що природним чином зумовлюють ієрархію соціальних, економічних і морально-етичних взаємовідносин у державі.

Загальна світова криза 1929–1933 рр. загострила не лише економічні суперечності, а й ідейно-політичну боротьбу довкола питань про роль і функції держави. Консерватори обстоювали свободу ринкових відносин. Їм небезуспішно опонували ліберали, наполягаючи на регулюванні економіки державою, яка, на їхню думку, повинна була перебрати на себе низку соціальних функцій.

2. Лібералізм і неолібералізм

Витоки лібералізму (від лат. *liberalis* — вільний) сягають корінням у XVII–XVIII ст., коли волелюбний дух охопив Європу і став ідейним ореолом боротьби за соціальне й національне визволення. У західноєвропейських країнах термін набув поширення в XIX ст. разом із утворенням ліберальних партій.

До початку XX ст. прихильники економічного лібералізму сповідували свободу приватного підприємництва й торгівлі, незалежність економіки від державного втручання. Однією з найважливіших функцій держави ліберали вважали створення належних умов для приватної ініціативи, підтримки розвитку вільного ринку і захисту приватної власності. З початку XX ст., коли держава почала відігравати більшу роль в економічному житті суспільства, погляди лібералів на соціально-економічну сутність держави змінились. У 30-х рр. XX ст. неолібералізм став альтернативою тоталітарним режимам. Ні соціал-демократичний, ні комуністичний рухи, ні тим паче фашизм не виявилися історичним вибором народів. Гнучко снуючи між консерваторами й соціал-демократією, неолібералізм набрав національних форм і зумів урятувати економіку, не вдаючись до крайнощів політичного правління.

Стати домінуючою течією в суспільстві неолібералізм спромігся завдяки діяльності під гаслами парламентаризму й реформізму. Якщо комуністичний рух мав на меті революційні, негайні докорінні зміни в усіх сферах суспільного життя, то лібералізм передбачав поступові кроки з удосконалення існуючого ладу. Ліберальний напрям мав сильні позиції серед рішуче налаштованої частини буржуазії та реформаторського крила у робітничому русі. Західноєвропейська соціал-демократія допускала існування реформізму в своїх рядах; радикальне крило російських соціал-демократів, очолюване В. Леніним, запекло боролось проти опортунізму (прихильників реформізму) і в міжнародному соціал-демократичному русі.

У 20–30-х рр. і консерватори, і ліберали (неоліберали) виступали за свободу ринкових відносин. Однак ліберали, на відміну від консерваторів, вважали, що механізм ринкового регулювання не може функціонувати довільно, а потребує постійного державного втручання з метою створення оптимальних умов для конкуренції. Внаслідок парламентських виборів консерватори і ліберали, маючи

спільну соціальну базу, заступали одні одних біля державного керма, не міняючи сутності існуючого ладу.

3. Робітничий і соціалістичний рухи

Перша світова війна справила значний вплив на організований робітничий рух. До війни робітничий і соціалістичний рухи були єдиними в національному і міжнародному масштабі. У кожній країні Заходу були соціалістичні або соціал-демократичні партії, які об'єднувались у Робітничому (2-му) інтернаціоналі. Війна розколола робітничий рух за національно-державними ознаками. Соціал-демократи більшості воюючих країн підтримали свої уряди й опинилися по різні боки фронтів. Це призвело до припинення функціонування 2-го інтернаціоналу.

Після закінчення війни соціал-демократи зробили спробу відродити 2-й інтернаціонал. Вони скликали в Берні (Швейцарія) конференцію. На ній підтримала плани перебудови світу на умовах країн Антанти, проголошених на Паризькій мирній конференції. Європейські соціалісти засудили вимогу встановити диктатуру пролетаріату, яку висунули більшовики, і заявили про можливість переходу до соціалізму через реформи й парламентську демократію.

Соціал-демократи поновили свої позиції в робітничому русі. У 1919 р. на міжнародному конгресі професійних спілок в Амстердамі заснували Міжнародне об'єднання профспілок — Амстердамський інтернаціонал. Він об'єднав 23 млн членів.

Головну роль у цій організації відігравали англійські тред-юніони. Керівництво Амстердамського інтернаціоналу намагалось реформами покращити становище робітників. Соціал-демократичні партії багатьох європейських держав у повоєнний період входили до урядів, мали свої фракції в парламентах і в такий спосіб впливали на ухвалення законів, на вироблення внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу своїх країн.

У 1920 р. на конгресі в Женеві було організаційно оформлено Соціалістичний інтернаціонал. Він об'єднав 15 партій. Найбільший вплив у ньому мали англійська лейбористська та німецька соціал-демократична партії. На конгресі ухвалили резолюцію, в якій декларувалася необхідність захищати парламентську демократію.

У 1921 р. на міжнародній конференції у Відні представники 11 центристських партій створили Міжнародне об'єднання соціалістичних партій. Центристи займали проміжну позицію між Комінтерном і Соцінтерном. Провідну роль у цій організації стали відігравати Незалежна соціал-демократична партія Німеччини, Соціал-демократична партія Австрії та Незалежна робітнича партія Великої Британії.

Наступного року ухвалили рішення про об'єднання двох в Соціалістичний робітничий інтернаціонал.

Емблема Соціалістичної партії США. Гасло: «Робітники світу єднайтесь»

У міжнародному робітничому русі 20–30-х рр. існували дві впливові організації: Соціалістичний робітничий інтернаціонал і Комуністичний інтернаціонал. Обидва прагнули прийти до соціалізму, але перший — через реформи, а другий — встановленням так званої диктатури пролетаріату.

4. Комуністичний рух. Комінтерн

Події Першої світової війни призвели до розколу і ліквідації 2-го інтернаціоналу, сприяли поглибленню незгод усередині соціал-демократичних партій.

Внаслідок затягування війни і наростання економічних труднощів зростав авторитет радикально налаштованих діячів партій. Вони виступали за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську обездолених верств проти заможних, проведення соціалістичної революції, викоренення самого джерела війни — капіталізму. Їхні опоненти прагнули збереження громадянського миру, здійснення соціальних і демократичних реформ для досягнення соціальної справедливості. Таке розмежування породило відкритий антагонізм, коли почалися революції та поставало питання про їхню спрямованість. Досвід більшовиків у Росії відлякував одних, а в інших породжував прагнення їх наслідувати. Майже в усіх країнах почали формуватися комуністичні партії. Більшовики на чолі з В. Леніним вирішили створити новий інтернаціонал — комуністичний.

У Петрограді було скликано нараду, на якій обговорювалися принципи відбору учасників, засновників Комінтерну. Найважливішими умовами вважалися ведення партією боротьби проти свого уряду за припинення війни і визнання радянської влади.

У 1919 р. в Кремлі почала роботу міжнародна комуністична конференція. Вона конституювала 1-й (установчий) конгрес 3-го, Комуністичного інтернаціоналу. На ньому, як оголосили, були присутні 52 делегати з 21 країни. Слід зауважити, що всі делегати від інших країн були іноземними представниками лише за національністю, а насправді вони належали до РКП (б) і проживали в Росії. Тільки один делегат прибув із-за кордону. Конгрес прийняв «Маніфест Комінтерну до пролетарів світу», в якому зазначалась мета організації — здійснення світової революції, та створив виконком Комінтерну на чолі з Г. Зінов'євим.

В. Ленін виступає на III конгресі Комуністичного інтернаціоналу

виконком Комінтерну на чолі з Г. Зінов'євим.

На 2-му конгресі затвердили статут і 21 умову вступу до Комінтерну. Першочерговими умовами стали підтримка радянської Росії та визнання необхідності світової соціалістичної революції. Статут й умови вступу до Комінтерну передбачали, що ця організація, власне, буде єдиною всесвітньою комуністичною партією, а національні партії — її секціями.

Концепція світової пролетарської революції стала стрижнем теоретичної та практичної діяльності Комінтерну.

5. Фашизм

Повоєнне загострення соціальної та політичної боротьби, криза інститутів влади породили й нове політичне явище — фашизм.

Фашизм — переважно європейський політичний рух ХХ ст., особлива форма державного правління. Його соціальну базу становили люмпенізовані верстви суспільства, розорені дрібні власники, військові, які прагнули активних дій.

Саме слово «фашизм» — італійського походження (fascismo, від лат. fascis — в'язка хмизу). Спершу воно використовувалося стосовно італійської дійсності 20-х рр. Згодом ним почали називати й аналогічні рухи в інших країнах. Німецькі фашисти називали себе «нацистами», «наці».

Фашизм як політичний рух має низку рис, які визначали його специфіку.

Перша — це націоналізм, що переходив у шовінізм і расизм. Для фашистів інтереси нації були вищими від індивідуальних, групових, класових. Останні безумовно приносили в жертву першим. Фашизм неначе увібрав у себе всю хвилю шовінізму й націоналізму часів Першої світової війни.

Для фашистів демократія була синонімом хаосу, альтернативою якому вони вважали порядок і дисципліну.

Зближувало фашистів із традиційно правими возвеличення держави: і ті, й ті вбачали в ній зосередження національного духу, основу стабільності й порядку. І ті, й ті виступали проти будь-якої модернізації, закликаючи до механічного повернення до джерел, коріння, національних святинь.

Але фашизм увібрав і нові риси, не притаманні старому консерватизмові правих. Його прибічники висунули і прагнули реалізувати на практиці не просто ідею сильної держави, а держави тоталітарної (від франц. totalitaire — повний, цілий), яка поглинає громадянське суспільство.

Потворною рисою фашистів була схильність до насильства, яке вони утверджували, робили з нього культ. Це споріднювало їх з ортодоксальними соціалістами й комуністами.

Фашизм виступав і з антикапіталістичними гаслами. На відміну від соціалістів і комуністів, у вільній конкуренції та індивідуалізмі вбачалася загроза для національної єдності.

Запозичивши в соціалістів низку гасел, фашизм вважав їх та комуністів основними своїми ворогами. Антикомуністичні гасла сприяли об'єднанню італійських фашистів, німецьких нацистів і японських мілітаристів в Антикомінтернівський пакт.

Нацистський плакат

У різних країнах фашистський рух мав свої, специфічні риси. Будучи націоналістами, його прихильники не докладали зусиль, щоб виробити спільну програму.

У німецькому фашизмі націоналізм набрав крайніх форм. В італійському цього не було. На думку німецьких нацистів, історія людства була вічною боротьбою за існування різних рас і народів. У цій боротьбі перемагає сильніший. Переможений повинен загинути або підкоритись. Найбільш життєздатною нацією вони вважали арійську нордичну расу, до якої зараховували себе. Її історична місія — завоювати світове панування. Термін «арійська раса» було впроваджено в XIX ст. для обґрунтування теорії про вищу расу людей. Її підхопили ідеологи нацизму. Вони вважали німців найчистішими представниками цієї раси, яка загартувалась у суворих умовах півночі.

Італійський фашизм зразком для наслідування вважав Римську імперію і прагнув перетворити Середземне море в «італійське озеро». Його соціальною опорою були фронтовики, декласовані елементи, національно налаштована частина інтелігенції.

Іспанський фашизм — реакція на революційні виступи населення і проникнення комунізму. Його підмурками були монархізм, клерикалізм й антикомунізм, а соціальною базою — інтелігенція, підприємці, промисловці, військові. На відміну від Німеччини й Італії, в Іспанії фашизм виник не як наслідок Першої світової війни, а наприкінці 20-х — початку 30-х років під впливом світової економічної кризи.

6. Національно-визвольний рух

Перша світова війна, революції, реформи, Версальсько-Вашингтонська система не усунули причин, які породжували національно-визвольні рухи. Головними причинами національно-визвольної боротьби народів Азії, Африки та Латинської Америки були збереження колоніальної системи, економічна й фінансова залежність навіть за умов політичної незалежності, невідповідність державних кордонів межах етнічного розселення народів, ігнорування прав національних меншин. Ці мотиви визначили характер, спрямованість, ідеологію національно-визвольних рухів.

Учасники курдського визвольного повстання проти Туреччини

В основній масі національно-визвольна боротьба народів Азії, Африки, Латинської Америки була спрямована проти європейського панування.

Боротьба за власну державність неминує робила домінуючою ідеологією націоналізму, а партії, які її сповідували, стали в основному керівниками національно-визвольних рухів. У різних країнах національні рухи прибирали і різних форм — від збройних повстань до відносно мирних акцій протесту.

Найвищою формою національно-визвольної боротьби є національна революція. Вона може відбуватись як мирними засобами, так і збройними.

У національно-визвольних змаганнях можна вирізнити два напрями: демократичний і тоталітарний. Через об'єктивні обставини домінуючим став тоталітарний напрям, носіями якого були комуністичні й націоналістичні партії. Це пояснюється загальною тенденцією у 30-х рр. до авторитаризму, прикладом Німеччини та впливом ідеології фашизму на формування ідеї сильної національної держави.

Важливим чинником національної революції є міжнародне середовище, в якому вона відбувається. За відсутності зацікавленості в існуванні нової (відновленої), незалежної країни з боку великих (зацікавлених, впливових) держав, у більшості випадків національна революція приречена на поразку.

! **Національна революція** — це переважно радикальні дії, спрямовані на здобуття, відновлення, об'єднання, зміну статусу держави чи обстоювання національної незалежності. Очолювати революцію можуть будь-які сили, що захищають національну незалежність і підтримуються більшістю населення.

Національно-визвольний рух мав регіональні особливості. У Латинській Америці він виражався в політиці урядів, спрямованій на завоювання економічної та фінансової незалежності. Основними засобами її досягнення стали ліквідація феодальних пережитків, націоналізація іноземної власності, індустріалізація.

Країни Азії поділялися на колонії та залежні держави. Для них першочерговим було завдання модернізації існуючих політичних, економічних, соціальних структур і залучення до здобутків світової цивілізації. Це породжувало цивілізаційний шок і домінування консервативних сил у національно-визвольному русі.

У 20–30-ті рр. тільки-но почали формуватися нові тенденції у визвольному русі народів Африки. На півдні він набув організованих форм, на півночі виявлялися ті самі тенденції, що й в Азії.

Головні причини національно-визвольних рухів у Європі були пов'язані з несправедливістю Версальської системи. У більшості країн Європи щодо національних меншин проводилась імперська політика.

У складному становищі опинились українці. Їхня територія була розділена між СРСР, ЧСР, Румунією та Польщею. На чолі визвольного руху стали найбільш радикальні націоналістичні сили. Вони виробили теорію інтегрованого націоналізму, згідно з якою національна держава була вищою цінністю.

Схожі ідеї виробили словаки й хорвати, які в роки Другої світової війни під протекторатом Німеччини здобули власну національну державність.

8. Демократичні рухи

Запитання і завдання

1. Коли зародились і на якій соціальній основі розвивались ідейно-політичні течії лібералізму й консерватизму? 2. З'ясуйте ідейні основи консерватизму. 3. Порівняйте економічні й політичні пріоритети лібералів та консерваторів. 4. Чому ліберально-демократичні ідеї заперечували тоталітарні партії? 5. Які зміни в ліберальній доктрині стались у 30-ті рр.? Що таке неолібералізм? Які його основні відмінності? 6. Чому розпався 2-й інтернаціонал? 7. Як утворився Соціалістичний робітничий інтернаціонал? 8. Порівняйте діяльність Комуністичного й Соціалістичного інтернаціоналів. 9. Які основні відмінності між комуністичним і соціалістичним рухами? 10. Що таке фашизм і яка його соціальна база? 11. Які причини виникнення і поширення фашизму? 12. Що спільного й відмінного між фашизмом і правими (консервативними) політичними течіями? 13. Розкрийте особливості німецького фашизму (нацизму). 14. У чому полягала сутність расової теорії нацистів? 15. Деякі дослідники вважають фашизм феноменом ХХ ст. Доведіть або спростуйте такий погляд.

Запам'ятайте дати:

1919 р. — створення Міжнародного об'єднання профспілок (Амстердамського інтернаціоналу).
 1919–1943 рр. — діяльність Комуністичного інтернаціоналу.
 1923 р. — створення Соціалістичного робітничого інтернаціоналу.
 1935 р. — 7-й конгрес Комінтерну.

Практичне заняття

Тоталітарні та диктаторські режими

Узагальнення знань за розділом III «Провідні держави світу у міжвоєнний період»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ IV

Держави Центрально-Східної Європи

§ 20. Польща

1. Відновлення державної незалежності. Ю. Пілсудський

Поляки, втративши незалежність унаслідок трьох поділів кінця XVIII ст., постійно боролися за відновлення їхньої державності. У роки Першої світової війни склалися два політичні табори, які в боротьбі за відновлення польської державності покладали надії на різні ворогуючі сторони. Сили, що гуртувалися навколо Партії народної демократії (ендеки), очолюваної Р. Дмовським, спиралися на підтримку Антанти. У Парижі вони створили Польський національний комітет, що його восени 1917 р. було визнано представником польського народу. На території Франції також сформували польську армію, якою командував генерал Галлер.

Інші політичні сили на чолі з Юзефом Пілсудським виступали за співробітництво з Центральними державами, зокрема з Австро-Угорщиною. Ще на початку війни Пілсудський з допомогою австрійського генштабу створив польський легіон, що взяв участь у боротьбі проти російської армії.

Питання відродження Польської держави стало об'єктом боротьби між ворогуючими сторонами. Про намір відродити Польську державу заявили як країни Антанти, так і Четверного союзу. У 1917 р. Німеччина і Австро-Угорщина на окупованій у Росії частині Польщі створили Регентську раду як орган Польської держави.

Революційні події в Росії, Німеччині та Австро-Угорщині прискорили процес утворення Польської держави. У листопаді 1918 р. представники лівих партій у Любліні створили уряд на чолі з Ігнацієм Дашинським, який проголосив утворення Польської Республіки. Але цей уряд проіснував недовго.

10 листопада до Варшави повернувся Пілсудський. Наступного дня він отримав од Регентської ради владні повноваження та відразу ж сформував уряд на чолі з соціалістом Є. Морачевським, а себе оголосив «тимчасовим вождем держави».

У січні 1919 р. відбулися вибори до Установчого сейму, на яких більшість здобули ендеки. Пілсудський залишився «вождем держави». Його роль обмежувалася конституційними нормами.

*Перше засідання сейму II Речі Посполитої
(10 лютого 1919 р.)*

Установчий сейм ухвалив низку соціально-економічних законів: було закріплено 8-годинний робочий день, розроблялася земельна реформа, що передбачала обмеження землеволодіння 180 га.

2. Визначення кордонів Другої Речі Посполитої

Паризька мирна конференція визначила західний кордон Польщі, а щодо східного кордону — питання залишилося відкритим. Англійський міністр закордонних справ Керзон запропонував визначити його лінією розселення етнічних поляків, що й було затверджено Верховною радою Антанти у грудні 1919 р. Однак непевність становища в Росії дало можливість польському урядові претендувати на землі, які колись входили до складу Речі Посполитої. Претензії на східні території призвели до війни із ЗУНР у листопаді 1918 р. — липні 1919 р., внаслідок якої Польща загарбала Східну Галичину.

До 1920 р. Польща перебувала в стані неоголошеної війни з радянською Росією. Усі спроби країн Антанти спонукати Польщу до більш рішучих дій зазнали поразки. Це було пов'язано з тим, що представники білого руху в Росії не визнавали польської державності, і польський уряд не був зацікавлений в їхній перемозі. Тільки після поразки основних сил білогвардійців Пілсудський зважився на рішучі дії. 21 квітня 1920 р. між урядом УНР і Польщею було укладено *Варшавський договір*. Польща закріплювала за собою західні області України, але визнавала право України на незалежне державне існування. Після укладення договору і військової конвенції польська армія та війська УНР повели наступ проти більшовиків. У травні 1920 р. їхній наступ було зупинено, а в серпні Червона армія стояла вже під стінами Варшави. Радянські лідери розглядали похід на Польщу як спосіб розпалити світову революцію, проте завдяки допомозі країн Антанти сталося «Диво на Віслі».

18 березня 1921 р. у Ризі між Польщею, РСФРР та УСРР було підписано мирний договір, за яким Польща закріплювала за собою територію Волині, Полісся, Холмщини, Галичини та інших земель Північно-Західної України, а також Західної Білорусі. Остаточні кордони Польщі склались у 1923 р. На сході вони включали території Західної України та Західної Білорусі, а також Віленську область, захоплену в Литви 1920 р. У жовтні 1921 р. Польщі передали третину Сілезії. За рішенням Паризької мирної конференції до Польщі було приєднано частини Помор'я і Пруссії та Познань. Завдяки територіальним придбанням близько 35% населення Польщі становили національні меншини, стосовно яких проводилася політика колонізації.

Польський патруль на новому західному кордоні держави

3. Польща у 1921–1926 рр.

У 1921 р. було прийнято конституцію Польської республіки, в якій проголошувалися демократичні права громадян. Згідно із нею Польща стала парламентською республікою. Повноваження президента були обмеженими. Закріплювалося привілейоване становище католицької церкви.

У листопаді 1922 р. відбулися перші парламентські вибори, на яких жодна з партій не набрала більшості голосів. Праві партії на чолі з ендеками намагалися сформувати правоцентристську урядову коаліцію, а також обрати свого президента. Після вбивства новообраного президента Нарutowича у грудні 1922 р. цю посаду обійняв колишній член ПСС *Станіслав Войцеховський*; уряд сформували ендеки.

Новий кабінет у своїй політиці взяв курс на стимулювання економічного зростання через надання дешевих кредитів. Така політика сприяла поживленню економічного життя, проте воно виявилось короткотривалим. Відсутність єдиного внутрішнього ринку, повоєнна розруха, нерегульованість торговельних відносин з сусідами, неповернення кредитів призвело до стрімкої інфляції та знецінення польської валюти. Різко впав життєвий рівень населення. У квітні 1924 р. уряд В. Грабського провів грошову реформу: запроваджено польський злотий, створено Польський банк.

Водночас політичне життя країни залишалось бурхливим. Нестійкість коаліцій призводила до політичних криз і частих змін урядів, що, своєю чергою, негативно відбивалося на економічному житті. Ще однією невирішеною внутрішньою проблемою країни залишалась проблема національних меншин. Активна колонізаторська політика, яку проводили ендеки, викликала опір з боку корінних народів, що жили на території тодішньої Польщі, особливо — українців.

Юзеф Пілсудський

4. Режим «санації»

Недоліки парламентського ладу, застаріла економічна структура, нерівномірність розвитку країни, економічна блокада з боку Німеччини та СРСР, криза в армії, зрештою, призвели до перевороту 1926 р. і встановлення режиму «санації» (оздоровлення).

12 травня 1926 р. військовики під командуванням **Пілсудського**, який вирішив повернутися до політичного життя, почали **наступ на Варшаву**. Переворот значною мірою підтримувався населенням, яке сподівалося на поліпшення життя. Пілсудський, що мав авторитет національного героя, встановив одноосібну владу. Його прихід до керівництва збігся з економічною стабілізацією у країні, що дало можливість закріпитися встановленому режиму.

Економічна криза 1929–1933 рр. зумовила еволюцію режиму вправо. Щоб утриматися при владі, Пілсудський розпочав репресії проти своїх противників та обме-

жив права парламенту. У 1935 р. було прийнято нову конституцію, яка закріпила режим особистої влади. У травні 1935 р. Пілсудський помер.

Період 1935–1939 рр. у внутрішньому стані був відносно стабільним. Основні події, пов'язані з Польщею, розвивалися на зовнішньополітичній арені.

! Режим «санації» — авторитарний режим на чолі з Пілсудським, установлений в умовах кризи парламентської системи і польської державності, базувався на лавіруванні між різними політичними силами, що не дозволяло опозиції чітко організуватися. Влада відверто зневажала сенат і сейм, видаючи тимчасові успіхи в економіці за свої заслуги.

Риси режиму «санації».

1. Домінуючий вплив Ю. Пілсудського у політичному житті, хоча він формально був лише військовим міністром. Формування його «культу особи».
2. Значний вплив у політичному житті суспільства військових.
3. Існування парламентської опозиції.
4. Обмеженість свободи слова й друку.
5. Відносно незначні масштаби політичних репресій.
6. Спроби знайти порозуміння з національними меншинами.

На початку 30-х років Польща пішла на зближення з Німеччиною та уклала з нею 1934 р. пакт про ненапад, а у 1938 р. взяла участь у поділі Чехословаччини. Така недалекоглядна політика призвела до втрати реального союзника. Восени 1938 р. Німеччина запропонувала Польщі дати згоду на приєднання до III рейху міста Данциг, на що отримала відмову. Між двома країнами дуже швидко став наростати конфлікт. **1 вересня 1939 р.** Німеччина здійснила агресію проти Польщі. Почалася **Друга світова війна**.

? Запитання і завдання

1. Як і за яких обставин відбувалося відновлення польської державності? Дайте історичну оцінку цьому явищу.
2. Охарактеризуйте зовнішню політику відновленої Польщі.
3. Яка роль Пілсудського у становленні Польської республіки?
4. З'ясуйте процес формування кордонів Польської республіки.
5. Які негативні риси було закладено під час розбудови Польщі?
6. Охарактеризуйте режим «санації». Назвіть його основні риси. Чи став він «оздоровленням» для країни?

🕒 Запам'ятайте дати:

- Листопад 1918 р. — відновлення незалежної Польської держави.
- Листопад 1918 р. – липень 1919 р. — польсько-українська війна.
- 1920 р. — радянсько-польська війна.
- 18 березня 1921 р. — Ризький мирний договір.
- 1921 р. — прийнято конституцію Польської республіки.
- 1926 р. — встановлення режиму «санації».
- 1934 р. — пакт про ненапад між Німеччиною та Польщею.
- 1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

§ 21. Чехословаччина

1. Утворення Чехословаччини. Т. Масарик

В умовах розпаду Австро-Угорської монархії 6 січня 1918 р. збори чеських депутатів австрійського рейхстагу і земських сеймів прийняли декларацію, в якій, посилаючись на принцип національного самовизначення, зажадали утворення суверенної, демократичної та соціально справедливої держави «у межах історичних чеських земель і своєї словацької парості».

Улітку 1918 р. Чехо-Словацький національний комітет у Парижі (очолював Т. Масарик) був визнаний Францією, а потім Великою Британією і США як «першо-основа майбутнього чехословацького уряду». Тобто уряд держави був визнаний ще до того, як держава була проголошена і створена. Зв'язок із цим комітетом установив Національний комітет у Празі, котрий об'єднав усі чеські політичні партії. Під керівництвом празького Національного комітету діяла створена у вересні Соціалістична рада, в якій об'єдналися соціал-демократи й Чеська соціалістична партія. Наприкінці вересня Національний комітет сформували і в Словаччині. Отже, з'явилися структури, що у сприятливий момент проголосили б утворення Чехословацької республіки.

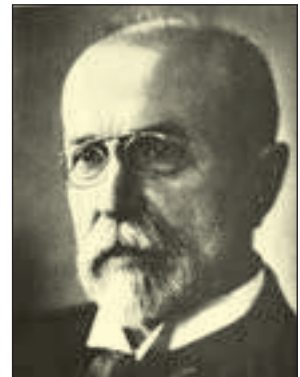
Провідну роль у боротьбі за незалежність Чехословаччини відіграв **Томаш Масарик** (1850–1937). Ще 1907 р. він остаточно переконався, що Австро-Угорщину реформувати неможливо та висунув ідею боротьби за незалежність чехів і словаків.

Своєю активною діяльністю в еміграції він зумів домогтися позитивного ставлення Франції, Англії та США до чеського і словацького національних рухів. Саме ідеї Масарика про самовизначення поневолених народів Європи лягли в основу «14 пунктів» В. Вільсона. Також Масарик переконав провідні чеські політичні сили, що майбутня чеська держава повинна базуватися на демократичних засадах.

28 жовтня 1918 р., коли стало очевидним, що монархія Габсбургів припиняє існування, Національний комітет проголосив **створення Чехословацької республіки**.

Конституція, прийнята Національними зборами 20 лютого 1920 р., закріпила утворення ЧСР як демократичної республіки. В її основу було закладено принцип захисту приватної власності. Вищим законодавчим органом ставали двопалатні Національні збори, вибори до яких здійснювалися на основі загального виборчого права. Вони мали широкі повноваження. Першим президентом обрали Т. Масарика.

Виходячи з тези про єдину «чехословацьку націю», конституція відкидала самотність словаків. Рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. Отже, Че-

Томаш Масарик

хословащина стала унітарною державою, що в подальшому і стало причиною розгортання сепаратистських рухів — адже з 13,5 млн населення чехи становили 7 млн, німці — 3 млн, словаки — 2 млн, угорці — 750 тис., поляки — 100 тис., українці (русини) — 450 тис.

У квітні 1920 р. в Чехословащині відбулися перші парламентські вибори, на яких перемогли соціал-демократи й соціалісти. Кордони республіки було визначено повоєнними (1919–1920 рр.) мирними договорами країн Антанти з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. До складу нової держави за Сен-Жерменським договором було включено й *Закарпатську Україну* (на правах автономії, однак реалізували це право лише 1938 р.). У Чехословащині її називали Підкарпатською Руссю.

2. ЧСР у 20–30-ті рр.

Чехословащина успадкувала 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів і в 20–30-х рр. перетворилася на високорозвинену європейську державу. Вона посіла місце в десятці найбільш промислово розвинених країн світу. Економічну й політичну стабільність країни забезпечував значний прошарок середнього класу — 13% працездатного населення було зайнято підприємницькою діяльністю. Порівняно швидкими темпами тут розвивалися провідні галузі виробництва, особливо важкої промисловості.

Локомотивом була компанія «Шкода», що випускала машини, літаки, верстати, обладнання, зброю тощо. Взутєвий концерн Томаша Баті забезпечував до 80% виробництва взуття в країні. Швидкі темпи розвитку економіки приваблювали іноземний капітал, частка якого становила 20% усіх інвестицій в економіку. Проте словацькі й закарпатські землі були розвинені набагато гірше, ніж чеські та моравські. У них переважав аграрний сектор економіки.

У політичному розвитку Чехословащина була найдемократичнішою державою Європи. Тут діяло близько 20 основних партій. Найбільшу підтримку мали центристські й лівоцентристські партії, які утворювали урядові коаліції. У 30-ті роки впливовою політичною силою в країні стають національні партії (німецькі, словацькі, угорські, українські), котрі виступають за федеративний переустрій унітарної ЧСР.

Едвард Бенеш

На міжнародній арені Чехословащина орієнтувалася на Францію, а в 1920–1921 рр. разом із Румунією та Королівством СХС створила *Малу Антанту*. Незмінним керівником зовнішньої політики ЧСР у 1918–1935 рр. був Е. Бенеш, якого після відставки Т. Масарика обрали президентом.

Т. Масарик мав тісні зв'язки з Україною. Він з розумінням ставився до українських визвольних змагань і підтримував українську еміграцію. В роки між двома світовими війнами у Празі постали та активно діяли Український

вільний університет, Високий український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, українські мистецька студія, гімназія.

Економічна криза 30-х років завдала серйозного удару ЧСР. Вузькість внутрішнього ринку, велика залежність від експорту призвели до значного й тривалого спаду виробництва. Зрештою, становище вдалося стабілізувати жорсткими методами уряду, і з 1936 р. почалося зростання виробництва.

Під час економічної кризи 1929–1933 рр. загострилися соціальні, а ще більше — національні суперечності в країні. Райони, де проживала німецька меншина, найбільше постраждали від кризи. Цим вирішив скористатися Гітлер. У Чехії було створено Судето-німецьку партію на чолі з К. Генлейном, яка домагалась автономії Судетської області, заселеної переважно німцями. На Німеччину орієнтувалася також Словацька національна партія Глинки, що вимагала автономії Словаччини.

На теренах Карпатської України та Словаччини угорські національні партії виступали за приєднання цих земель до Угорщини. Поряд із ними діяли українські політичні партії, які прагнули автономії для Карпатської України.

3. Ліквідація Чехословаччини

У березні 1938 р. Гітлер заявив, що не бажає миритись із гнобленням німців у Чехословаччині. За наказом Берліна судетські німці почали висувати вимоги національно-територіальної перебудови Чехословаччини, а також влаштовувати всілякі провокації, щоби довести світовій громадськості пригноблене становище німців у ЧСР.

У травні 1938 р. III рейх почав концентрувати війська на кордонах Чехословаччини. Чехословацький уряд виявив твердість й оголосив часткову мобілізацію. Гітлер вимушений був відступити. Але конфлікт не вичерпався. Для розв'язання цієї кризи **29–30 вересня 1938 р. у Мюнхені** скликали міжнародну **конференцію**, на яку з'їхалися керівники урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії. На зустрічі фактично прийняли німецькі вимоги, подані Чехословаччині у вигляді ультиматуму. Головною з них була передача Німеччині Судетів.

Документи розповідають

Із заяви міністра закордонних справ Чехословаччини К. Крофта послам Англії, Франції та Італії (вересень 1938 р.)

Для нас це катастрофа... Я не знаю, чи одержать ваші країни вигоди від прийнятого в Мюнхені рішення. В одному ми впевнені — ми, звичайно, не останні, після нас постраждають інші.

1. Аргументуйте позицію чеського міністра закордонних справ.
2. Які наслідки мала Мюнхенська угода для Чехословаччини?
3. Хто був наступною жертвою агресорів?

Чехословаччина, залишившись віч-на-віч із Німеччиною, змушена була поступитися тискові. Виконання договору між СРСР і Чехословаччиною, укладеного в 1935 р., залежало від дій Франції, яка, підписавши Мюнхенську угоду, фактично зрадила Чехословаччину. Додатковий протокол до радянсько-чехословацького до-

говору передбачав, що допомога у разі агресії надаватиметься лише за умови, що Франція підтримає жертву нападу.

У жовтні німецькі війська окупували Судетську область. Польщі ЧСР вимушена була віддати Тешинську Силезію. У листопаді 1938 р., за рішенням І Віденського арбітражу, Угорщині передали частину Словаччини і Карпатської України.

Чехословаччина втратила 1/3 своєї території з населенням 5 млн осіб, а ще прикордонні укріплення і 40% промисловості. ЧСР було перетворено на федеративну республіку чехів, словаків та українців (русинів).

14 березня 1939 р. Словаччину проголосили незалежною державою. Головою уряду став Й. Тісо.

15 березня 1939 р. проголосили незалежність **Карпатської України** на чолі з А. Волошиним, але вона відразу зазнала агресії з боку Угорщини.

15 березня президент ЧСР Е. Гаха підписав акт про ліквідацію республіки, і на територію країни вступили німецькі війська. Чехію та Моравію було оголошено протекторатом Німеччини.

Запитання і завдання

1. Як відбувався процес створення ЧСР?
2. Охарактеризуйте політичний розвиток ЧСР у 1920–1938 рр.
3. З'ясуйте особливості економічного розвитку ЧСР у міжвоєнний період.
4. Дайте оцінку політики чехословацького уряду щодо національних меншин у 20–30-х рр.
5. Чому стала можливою Мюнхенська угода?
6. З'ясуйте причини ліквідації Чехословаччини.

Запам'ятайте дати:

28 жовтня 1918 р. — проголошення Чехословацької республіки.

Червень–липень 1919 р. — Словацька радянська республіка.

15 березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України.

15 березня 1939 р. — загарбання ЧСР Німеччиною.

§ 22. Угорщина

1. Національно-визвольна революція

Поразка у Першій світовій війні призвела до розпаду Австро-Угорщини. В ніч з 30 на 31 жовтня у Будапешті й Відні одночасно спалахнули революції, внаслідок яких було повалено монархію Габсбургів. 12 листопада проголошено утворення Австрійської республіки, а 16 листопада — Угорської.

Перший угорський уряд очолив граф М. Карої, який у дні революції керував Національною радою. Економічне й політичне становище молодій республіки було тяжким.

Уряд Карої оголосив запровадження загального виборчого права; введення 8-годинного робочого дня; намір провести аграрну реформу.

Після підписання перемир'я Угорщина мусила демобілізувати свої збройні сили, залишивши тільки 8 дивізій. Її спроби зберегти за собою території, що входили до складу угорської корони, не увінчалися успіхом. Територіальні претензії до Угорщини висували сусідні держави, підтримувані Антантою. Внутрішнє становище в самій країні станом на весну 1919 р. загострилося: багато підприємств було закрито, зростали інфляція, безробіття. В Угорщині сильний вплив мала комуністична партія (КПУ). Вона складалася в основному з військовополонених угорців, які повернулися з Росії. Очолив її *Бела Кун*. Комуністи закликали до соціалістичної революції та активно працювали на розширення свого впливу в радах, що створювалися по всій країні. Вирішальним у приході комуністів до влади став, як це не парадоксально, ультиматум країн Антанти створити у східній частині країни «нейтральну зону» між Угорщиною та Румунією. Уряд Карої не наважився взяти на себе відповідальність за прийняття цієї вимоги і запропонував соціал-демократам сформувати однопартійний уряд.

Бела Кун

Соціал-демократи звернулися до комуністів із пропозицією об'єднати їхні зусилля. Вранці 21 березня 1919 р. у пересильній тюрмі, де перебували Б. Кун та інші керівники КПУ, почалися переговори. Б. Кун зажадав від соціал-демократів беззастережного прийняття платформи КПУ і створення єдиної партії. Також він запевняв, що за допомогою союзу з радянською Росією буде розгромлено основних противників Угорщини. Соціал-демократи без дискусій погодилися на ці вимоги. Партія, яка почала називатися Соціалістичною партією Угорщини (СПУ), заявила, що від імені пролетаріату вона негайно бере всю повноту влади у свої руки.

Того самого дня робітники Будапешта роззброїли поліцію й жандармерію, зайняли найважливіші стратегічні пункти столиці. Влада перейшла до рук Революційної урядової ради (РУР). Проголошено **Угорську радянську республіку (УРР)**.

На першому засіданні РУР ухвалили постанови про скасування чинів і звань, усунення урядових уповноважених, відокремлення церкви від держави. Було націоналізовано або взято під контроль державні банки та підприємства, що налічували понад 20 робітників. У поміщиків вилучили земельні володіння, розміри яких перевищували 100 гольдів.

Крім цього, новий уряд запровадив 8-годинний робочий день, підвищив заробітну плату, встановив оплачувані відпустки, загальне соціальне страхування у разі хвороби та від нещасних випадків.

Складним залишалось міжнародне становище республіки. З сусідів тільки Австрія визнала нову державу і заявила про свій нейтралітет. Також УРР визнала радянська Росія.

В умовах ворожого оточення УРР (чеські, румунські, сербські, французькі війська) Революційна урядова рада основним своїм завданням вважала організацію захисту територіальної цілісності республіки, і зазначені вище заходи великою мірою були спрямовані на мобілізацію всіх ресурсів країни. 25 березня створили Угорську червону армію (300 тис. вояків).

16 квітня 1919 р. румунські війська розпочали бойові дії з метою захопити територію, що їх обіцяли країни Антанти; 2 травня вони оволоділи Трансильванією, підійшли на 140 км до Будапешта. Розгорнули атаку і чехословацькі війська, які до початку травня встановили контроль над Словаччиною та Закарпаттям.

19 травня УЧА перейшла в контрнаступ проти чехословацьких військ і вступила на територію Словаччини, де було проголошено Словацьку радянську республіку.

Внутрішнє становище Угорської радянської республіки залишалося складним. Не вистачало продовольства і предметів першої необхідності, росла кількість незадоволених новим режимом (селяни, власники, інтелігенція). Нова влада почала застосовувати проти своїх противників *«червоний терор»*.

У будапештському гарнізоні та в інших районах країни спалахнули заколоти, що були придушені відданими уряду військами. На окупованій французькими військами території колишній адмірал австро-угорського флоту **Міклош Горті** почав формувати збройні сили контрреволюції.

13 червня Ж. Клемансо від імені Паризької мирної конференції ультимативно зажадав припинити наступ УЧА і вивести її зі Словаччини, обіцяючи натомість евакуювати румунські війська, що діяли на східному фронті.

Радянський уряд прийняв ультиматум, і 4 липня УЧА відійшла за лінію, встановлену Антантою. Після цього перед РУР поставили нову вимогу — демобілізувати УЧА, до того ж румунські війська відведено не було.

Поразка УЧА, невдала спроба здійснити соціалістичну революцію в Німеччині, неможливість радянської Росії прийти на допомогу Угорщині, на що покладали надії угорські комуністи, призвели до того, що РУР вступила в переговори з країнами Антанти про припинення війни. 1 серпня РУР подала у відставку.

Новий уряд (*«профспілковий»*), де вже не було комуністів, ліквідував революційні трибунали, відновив поліцію і суди. До Будапешта вступили румунські війська, які роззброїли Угорську червону армію. *«Профспілковий»* уряд було повалено.

2. Диктатура Горті

14 листопада 1919 р., після виведення румунських військ з Угорщини, до Будапешта вступила угорська армія адмірала М. Горті, який фактично встановив у країні свою диктатуру.

Міклош Горті

У січні 1920 р. в державі було проведено вибори до Національних зборів, які 1 березня 1920 р. ухвалили рішення про відновлення монархії. Проти такого категорично виступили країни Антанти і наступники Австро-Угорщини (Чехословаччина, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців). М. Горті скористався тодішнім становищем і домогся проголошення себе регентом із широкими повноваженнями.

У червні 1920 р. Угорщина підписала **Тріанонський мирний договір**, згідно з яким вона втрачала 77% території і 59% населення. На неї було покладено обов'язок виплачувати репарації. Чисельність збройних сил обмежувалася 35 тис.

У 1921 р. прихильники монархії двічі намагалися підняти заколот з метою відновити на престолі Карла IV Габсбурга, поки Національні збори не ухвалили закону, що позбавляв його права на престол. Таким чином, у 1921 р. в Угорщині було встановлено *авторитарний режим Горті*, який спирався на цілу систему легальних або таємних союзів і товариств («Союз пробудження угорців», «Екса» та ін.).

Риси режиму М. Горті

1. Консерватизм.
2. Обмеження демократичних прав і свобод.
3. Збереження представницьких, демократичних інститутів влади.
4. Легальне існування опозиції. Обмеження діяльності лівих сил.
5. Панування традиційної еліти (земельної аристократії).
6. Необмежена влада М. Горті.
7. Відсутність масової партії — опори правлячого режиму.
8. Монархічна, націоналістична демагогія.

В економічному розвитку Угорщина в середині 20-х рр. досягла довоєнного рівня. Виникали нові галузі виробництва, але країна залишалася аграрно-індустріальною. Було проведено часткову земельну реформу.

На міжнародній арені Угорщина прагнула до перегляду Тріанонського договору і зменшення репарацій. У 1927 р. країна почала зближення з Італією, а в 1934 р. між Італією, Угорщиною та Австрією підписано Римський протокол, який передбачав взаємну підтримку у перегляді Версальської системи.

Криза сільського господарства, що охопила країни Східної Європи наприкінці 20-х років, економічна криза 1929–1933 рр. завдали сильного удару угорській економіці, а надто сільському господарству. У 1931 р. сталася зміна уряду; новим очільником його став *Д. Гембеш*. У період його правління (1931–1935 рр.) було значно урізано демократичні права, а саме: скорочено кількість виборців; розширено права верхньої палати парламенту; обмежено діяльність опозиційних політичних партій. Активізували діяльність ультраправі сили, зокрема партія угорських фашистів «Схрещені стріли» на чолі з Нілаші. У зовнішній політиці було взято курс на зближення з Німеччиною. Відроджувалися гасла відновлення «Історичної Угорщини» та реваншу.

У 1936 р. прем'єр-міністром став граф П. Телекі, який провадив політику зближення з Німеччиною. У 1938–1939 рр. Угорщина взяла участь у розділі ЧСР і приєдналася до Антиконтинентального пакту. 6 квітня 1941 р. країна вступила у Другу світову війну, здійснивши разом з іншими агресивними державами напад на Югославію. За період 1938–1941 рр. до Угорщини приєднали значні території: частину Словаччини (Верхню Угорщину), Закарпатську Україну, Трансильванію та частину Югославії (Воєводина, Банат).

Документи розповідають

Угорський історик академік М. Ормош про М. Горті

Горті... був старомодним аж до анахронізму. Його контрреволюційний вождизм не мав нічого спільного з формами нацизму або фашизму. Горті не розробляв і навіть не сприймав жодної нової ідеології. Він слідував тим позиціям і поглядам, що їх засвоїв під час монархії в батьківському домі та у військовому училищі... До влади Горті ставився з повагою, але не був одержимий нею. Політичним керівництвом у роки свого правління він поступався урядові та перебирав його головно у кризових ситуаціях.

1. Охарактеризуйте ставлення Горті до влади.
2. Дайте порівняльну характеристику гортизму й фашизму.

Запитання і завдання

1. Як розвивалася національно-визвольна революція в Угорщині?
2. Чим було зумовлено встановлення радянської влади в Угорщині?
3. Які методи своєї діяльності угорські комуністи запозичили в російських більшовиків?
4. Чому радянська влада в Угорщині зазнала поразки?
5. Яку внутрішню і зовнішню політику проводив Горті?
6. З'ясуйте особливості гортистського режиму.

Запам'ятайте дати:

- 16 листопада 1918 р.** — проголошення Угорської республіки.
21 березня — 1 серпня 1919 р. — Угорська радянська республіка.
1920–1944 рр. — режим М. Горті в Угорщині.

§ 23. Румунія

1. Перша світова війна і Румунія

Участь Румунії у Першій світовій війні не можна назвати успішною. Країна була окупована німецькими та австро-угорськими військами. Збитки становили 31 млрд золотих лей.

Людські втрати становили 800 тис. осіб (10% населення). Проте революційні події на теренах Російської імперії, поразка країн Четверного союзу дали змогу певною мірою скористатися ситуацією для значного збільшення території Румунії. Так, у січні 1918 р. румунські війська взяли під контроль Бессарабію.

Щоб приборкати революційні настрої уряд оголосив про проведення земельної реформи.

Після поразки Центральних держав Румунія анулювала Бухарестський мир і знову оголосила війну Німеччині 10 листопада 1918 р. Ця «одноденна війна» і прихильність лідерів Антанти дали змогу Румунії претендувати на свою частку в розподілі Східної Європи.

Розпад Австро-Угорщини привів до розгортання руху за об'єднання всіх земель, заселених румунами. Цей рух правлячий режим використав для зміцнення своєї влади. У листопаді 1918 р. до Румунії приєднали Буковину, хоча населення Північної Буковини на народному віче висловилося за возз'єднання з Україною. 1 грудня 1918 р. проголошено об'єднання Трансильванії з Румунією. На Паризькій мирній конференції румунська делегація, посилаючись на таємну угоду 1916 р. з країнами Антанти, домоглася визнання приєднання цих територій.

Територіальні придбання Румунії були закріплені Сен-Жерменським, Нейїським і Тріанонським договорами. Відтак територія країни збільшилася зі 138 тис. до 295 тис. км², а населення — з 8 до 16 млн осіб.

На приєднаних територіях проживало чимало угорців та українців, які зазнавали національного гноблення. Анексія земель не привела до зміни характеру Румунії як аграрної держави: 80% населення було зайняте в сільському господарстві. У власності іноземного капіталу перебувало 80% промислових підприємств. 50% землі належало поміщикам (боярм).

2. Румунія у міжвоєнні роки. «Причорноморська міні-імперія»

У 1919–1920 рр. становище в країні було нестабільним: робітники виступали за 8-годинний робочий день, введення мінімуму заробітної плати; селяни вимагали аграрної реформи. Під тиском виступів населення прагнення робітників задовільнили, а в 1920–1921 рр. ухвалили закон про аграрну реформу, за яким максимум землеволодіння встановлювався в розмірі 100 га для Бессарабії та 200–500 га для інших районів країни. Надлишки землі передавали селянам за викуп (20% від її вартості).

У зовнішній політиці Румунія підтримувала існування Версальсько-Вашингтонської системи, і з цією метою в 1920–1921 рр. із Чехословаччиною та Югославією було укладено військово-політичний союз — *Мала Антанта*, який орієнтувався на Францію.

Початок 20-х рр. став початком стабілізації становища в країні. Неабияким чинником цього були позики Англії та Франції румунському урядові. Ці країни також вкладали значні інвестиції в розвиток румунської промисловості.

До 1927 р. було завершено аграрну реформу, в результаті якої селяни отримали 3 млн га.

У період з 1922 р. до 1928 р. при владі у країні була національно-ліберальна партія (у 1922–1926 рр. прем'єр-міністр — Й. Братіану, а в 1927–1928 рр. — В. Братіану). Значним здобутком під час її правління було прийняття конституції у 1923 р., яка закріпила всі демократичні свободи, але на практиці вони не реалізовувались.

У 1924 р. в Південній Бессарабії спалахнуло кероване комуністами Татарбунарське повстання, метою якого було встановлення радянської влади і від'єднання Бессарабії. Але воно мало локальний характер і зазнало поразки.

Основними політичними противниками лібералів були партії націоналістів і цараністів (селянська партія). У середині 20-х рр. розгорілася боротьба за наступника румунського престолу (1927 р. помер король Фердинанд I). Новим монархом став шістнадцятирічний *Михай*, а регентську раду при ньому очолив В. Братіану.

Націоналісти й цараністи об'єдналися в партію та розпочали боротьбу з лібералами й перемогли на виборах 1928 р.

Націонал-цараністська партія прийшла до влади в несприятливий момент: у країні вибухнула економічна криза, яка охопила всі галузі виробництва, крім нафтодобувної. Налічувалось 600 тис. безробітних. За період з 1929 р. до 1933 р. змінилося 10 урядів. На початок 1934 р. національний дохід країни становив 49,4% проти 1929 р. Скориставшись нестабільністю, принц Кароль проголосив себе королем під тронним іменем *Кароль II*.

У роки кризи виросла популярність правоекстремістських організацій, таких як «*Залізна гвардія*», котрі використовували націоналістичні гасла, поєднані з соціальною демагогією. Активізувала свою діяльність і Комуністична партія Румунії, яка стала організатором ряду страйків, що іноді виливались у криваві сутички.

У 1934 р. Румунія поступово почала виходити з кризи. Неспроможність запобігти подібним явищам у суспільстві парламентськими методами штовхала правителів до встановлення «правління твердої руки». 10 лютого 1938 р. Кароль II здійснює переворот. Було прийнято нову конституцію, за якою король отримав усю повноту влади, а парламент перетворився в дорадчий орган. Конституцією також закріплювалися привілеї для румунів. Ліквідувалась багатопартійність, створювалась єдина офіційна партія «Фронт національного відродження» (Партія нації). Взавши за зразок Італію, Кароль II здійснив корпоратизацію промисловості. Головними опорами короля в його політиці були армія та «Залізна гвардія». У листопаді 1938 р. Кароль II розправляє з очільниками цієї профашистської організації та зосереджує в своїх руках всю повноту влади.

У зовнішній політиці Румунія дотримувалася союзу з Англією та Францією, але після Мюнхенської угоди вона почала схилитися до співробітництва з Німеччиною, зрозумівши, що саме вона є домінуючою силою в Європі.

3. Диктатура Антонеску

З кожним роком королівській диктатурі наростав спротив. Вирішальним для її падіння стали поразки Румунії на зовнішньополітичному фронті. У червні 1940 р. до СРСР відійшли Бессарабія та Північна Буковина. Згідно з II Віденським арбітражем

Кароль Кароль II

(серпень 1940 р.) Румунія також втрачала Трансильванію на користь Угорщини, а згодом і Добруджу на користь Болгарії. Це остаточно підірвало віру населення в короля, відбулися масові виступи. У цих умовах Кароль дає право сформувати уряд генералу Й. Антонеску, який славився своєю жорсткістю.

6 вересня 1940 р. під тиском Й. Антонеску Кароль II був змушений зректися трону на користь Михая. Останній же майже був усунутий від влади. У Румунії встановилася **диктатура Антонеску**. В країні відразу розпочалася антисемітська кампанія, проводилася «румунізація» власності й бізнесу. Встановлювався поліцейський режим. Державу проголосили легіонерською, а Антонеску став «кондукторолом» — провідником (вождем) держави. У країну ввели німецькі війська, які розмістилися в районах нафтових промислів. III рейх встановив контроль над румунською промисловістю.

6 квітня 1941 р. Румунія вступила у Другу світову війну на боці Німеччини, а 22 червня підтримала напад на СРСР і захопила Бессарабію та Одесу. У серпні 1944 р. режим Антонеску було повалено в результаті повстання.

Йон Антонеску

? Запитання і завдання

1. Які територіальні зміни в Румунії сталися після Першої світової війни? 2. Яке значення Бухарестського миру для Румунії? 3. Вкажіть особливості аграрної реформи в Румунії. 4. Охарактеризуйте економічний розвиток Румунії в міжвоєнний період. 5. Дайте характеристику політичного розвитку Румунії в міжвоєнні роки. 6. Вкажіть особливості правління Кароля II. 7. Які риси були притаманні режимові Антонеску? 8. Чи скористалася Румунія сприятливим історичним шансом для модернізації? Свою думку обґрунтуйте.

🕒 Запам'ятайте дати:

1918 р. — приєднання Румунією Бессарабії та Північної Буковини.

1924 р. — Татарбунарське повстання.

10 лютого 1938 р. — встановлення королівської диктатури Кароля II.

1940 р. — приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини; до Угорщини — Північної частини Трансильванії; до Болгарії — Південної Добруджі.

1940–1944 рр. — диктатура Й. Антонеску в Румунії.

§ 24. Болгарія

1. Владайське повстання (Радомирський бунт). Наслідки Першої світової війни

Перша світова війна привела країну до гострої політичної та економічної кризи. Масового характеру набрали виступи проти продовження війни («жіночі бунти»).

У вересні 1918 р. війська Антанти прорвали фронт болгарської армії в районі Доброполе. У її відступаючих частинах почалися стихійні бунти проти армійського команду-

Цар Борис III

вання та уряду. Солдати захопили Головну квартиру болгарської армії (генеральний штаб) і рушили на Софію. У таких складних умовах уряд, не маючи сил, вступив у переговори з повстанцями, увівши до складу делегації популярних діячів Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) *А. Стамболійського* і *Р. Даскалова*. Водночас було розпочато переговори з Антантою про укладення перемир'я.

Делегація Даскалова і Стамболійського не виправдала сподівань уряду. **27 вересня 1918 р.** Даскалов у місті Радомір **проголосив повалення монархії та встановлення Болгарської республіки** на чолі зі Стамболійським. Повстанці підійшли до столиці та в ультимативній формі зажадали здати Софію. Скориставшись нерішучістю бунтівників, уряд стягнув віддані частини, 29 вересня уклав перемир'я з Антантою і з допомогою німецьких військ завдав поразки повсталим у битві під Владайськом.

Повстання та перемир'я з Антантою змусили царя Фердинанда зректися престолу на користь його сина Бориса III.

Попри придушення виступів, становище в країні залишалося складним. Щоб якось збити хвилю народного невдоволення, цар пішов на певні поступки: було введено 8-годинний робочий день, оплачувану відпустку, скасовано податок на прибутки в умовах воєнного часу тощо.

Війна дорого обійшлася країні. Загинула п'ята частина чоловічого населення віком від 20 до 50 років. Загальні втрати становили: 155 тис. загиблих, 400 тис. поранених на фронтах і 150 тис. померлих від тифу, холери й грипу.

2. Політика уряду А. Стамболійського

Після Першої світової війни політичне життя країни було надзвичайно бурхливим, незважаючи на те, що болгарське суспільство (порівнюючи з країнами Східної Європи) було досить прогресивним, відкритим і найдемократичнішим. Воно не мало дворянства, а система освіти була найбільш передовою і доступною. В етнічному, мовному і релігійному аспектах Болгарія була найбільш однорідною серед країн Східної Європи. Болгарська еліта формувалася переважно з числа селян і ремісників. Система соціального захисту і страхування була найпередовішою на Балканах й охоплювала всі верстви суспільства. Додатковою гарантією соціальної стабільності було те, що селяни і частина мешканців міст забезпечувалися землею, котра їм і належала на правах приватної власності.

У серпні 1919 р. відбулися перші повоєнні вибори в Народні збори. Більшість голосів набрали представники лівих сил БЗНС і Болгарської комуністичної партії («тісних» соціалістів, або «тісняків»), соціал-демократи («помірні»). Лідер БЗНС **А. Стамболійський** сформувавав коаліційний уряд з представників БЗНС і правих партій. БКП («тісняки») та соціал-демократи відмовились увійти до його складу.

Стамболійський став унікальним лідером аграріїв серед країн Східної Європи. Він був сповнений рішучості запровадити диктатуру села і селянства в Болгарії, та й в усій Східній Європі, знищити домінуючу роль міст, з їх, як говорив, «виродженим, паразитуючим населенням». Стамболійський виступав за створення «Зеленого Інтернаціоналу» аграрних партій, який повинен протиставити селянську ідеологію впливу Заходу й комуністичному Сходу. У міжнародних відносинах він закликав до створення болгарсько-югославського союзу. Втілення селянської концепції Стамболійського в країні вилилось у низку соціальних і політичних експериментів.

Александр
Стамболійський

У 1920 р. в Болгарії запровадили загальну трудову повинність. За цим законом кожен чоловік віком від 20 до 40 років мусив протягом 8 місяців виконувати фізичну роботу на користь держави. До будівництва загальнонаціональних об'єктів (доріг, залізниць, мостів, каналів тощо) залучалась додаткова робоча сила.

У 1921 р. ухвалили закон про максимум землеволодіння (встановлювався в розмірі 30 га + по 4 га на кожного члена сім'ї, в якій було більш ніж 4 особи).

Бідні люди переселялись у помешкання «багатих», тих, хто підпадав під дію закону 1919 р. про покарання воєнних злочинців. Банківська кредитна система орієнтувалася на потреби села. Впроваджувалися прогресивно-прибутковий податок і податок на прибутки банків, промислових і торговельних підприємств.

У листопаді 1919 р. Болгарія підписала Нейїський мирний договір, згідно з яким вона втрачала 1/10 території. Скорочувалася чисельність збройних сил, ліквідовувалася загальна військова повинність. Болгарія мала сплачувати репарації, передавала країнам-переможцям велику кількість худоби, а також мусила утримувати окупаційні війська.

У зовнішній політиці уряд не спромігся пом'якшити умови Нейїського договору, а це підривало його авторитет.

Документи розповідають

А. Стамболійський про перспективи суспільного розвитку Болгарії

Ми не бажаємо поховати цей устрій, але ми й не бажаємо залишати його з тими виразами, з тими хибами, з якими ми бачимо його тепер... Ми за приватну власність, але ми не за паразитичну приватну власність. Ми хочемо знищити те, що становить ваду цієї власності... Цей соціальний лад треба перевлаштувати, не знищуючи його. Ми його перевлаштуємо, ми прагнемо його змінити.

- ▶ Як можна охарактеризувати основні цілі БЗНС?

Наприкінці 1920 р. почався процес консолідації опозиційних сил, які намагалися скинути уряд. З 1922 р. реформи і експерименти починають давати збої. Зростає

Александр Цанков

кількість невдоволених, особливо мешканців міст. Улітку 1922 р. праві та центристські партії утворили Демократичну згаду, котра об'єднала свої зусилля з «*Військовою лігою*» (організація звільнених з армії за Нейїським договором офіцерів). Також до них приєдналась таємна організація македонських болгар ВМРО (Внутрішня македонсько-одринська революційна організація), що мала багатий досвід проведення терористичних актів. Ці сили спиралися на підтримку царя, який був майстром політичних інтриг.

Скориставшись сприятливими умовами, проти ночі з 8 на 9 червня 1923 р. «Народна змова» і «Військова ліга» вчинили переворот. Уряд Стамболійського було заарештовано, а його самого жорстоко вбито. Новий уряд очолив лідер «Народної змови» Александр Цанков. До його кабінету ввійшли представники майже всіх правих і центристських партій. Новий уряд влаштував справжнє полювання на лідерів селянської і комуністичної партій.

3. Комуністичне повстання 1923 р.

Лідери Комінтерну оцінили становище в Болгарії як сприятливе для проведення повстання і встановлення радянської влади. Болгарія повинна була стати плацдармом для поширення світової революції. БКП, об'єднавшись з лівим крилом БЗНС, почала підготовку до збройного повстання, призначеного на 22–23 вересня 1923 р. Було створено військово-революційний комітет на чолі з Г. Димитровим, В. Коларовим і Г. Генювим. Але про ці плани стало відомо уряду. 12 вересня відбулись масові арешти (заарештовано 2 тис. осіб). Це спровокувало передчасний початок повстання. Перші збройні виступи спалахнули вже 13 вересня і тривали до 27 вересня 1923 р. Урядові війська змогли придушити розрізнені виступи. Загибло 20 тис. осіб, тисячі було віддано під суд. Після цього комуністи зазнали нових гонінь. 4 квітня 1924 р. вони були оголошені поза законом. Спроба комуністів перейти до терористичних методів боротьби тільки посилила репресії проти них. Найгучнішим терористичним актом комуністів став вибух бомби в Софійському соборі (16 квітня 1925 р.), де перебував цар. Тоді загинуло 128 осіб.

4. Болгарія в міжвоєнний період

Уряд Цанкова, придушивши повстання, домогся відносного зміцнення режиму, чому сприяла й економічна стабілізація. Було підвищено заробітну плату військовим і службовцям, надано податкові пільги ремісникам, введено соціальне страхування робітників тощо. Але репресивний характер режиму, що посилювався після невдалого замаху на царя Бориса III, нівелював усі позитивні зрушення.

У січні 1926 р. сталася зміна уряду. Його очолив Андрей Ляпчев, представник «Демократичної згади». Новий уряд пом'якшив репресії, оголосив амністію. Було

дозволено діяльність політичних партій та організацій. З послаблення режиму скористалися комуністи, які заснували легальну Трудову партію.

Економічна криза охопила Болгарію в 1928-му і тривала до 1934 р., охопивши всі галузі болгарської економіки. Кількість безробітних сягнула 200 тис. Різко погіршилося матеріальне становище населення. На початок 1934 р. національний дохід країни становив 61,4% проти 1929 р. (хоча порівняно із сусідніми державами глибина падіння виробництва була значно меншою).

Криза призвела до перегрупування політичних сил і посилення боротьби за владу. Після виборів 1931 р. «Демократична злагода» втратила владу. Урядову коаліцію утворили демократичні партії і БЗНС. Уряд очолив Александер Малинов, який через певний час передав владу своєму колезі Ніколі Мушанову. Цанков утворив фашистський *Народний соціальний рух (НСР)*, який орієнтувався на Італію та Німеччину. Його конкурентом стала група «Звено», котра складалася з цивільних, що прагнули здійснити модернізацію країни.

У травні 1934 р. виникла урядова криза, з якої вирішили скористатися НСР і «Звено». Цанков планував почати похід на Софію на кшталт «походу на Рим» Муссоліні. Його випередила група «Звено», яка **19 травня 1934 р.** здійснила **державний переворот**. На чолі уряду став Кімон Георгієв. Переворот був ретельно підготовлений, бездоганно виконаний, але заколотники не мали чіткої подальшої мети. Їхні прагнення «відродження» країни способом «очищення» і «раціоналізації» всіх інституцій і життєвого укладу були не зрозумілі для народу. Відповідно, уряд Георгієва не мав соціальної опори. Цим скористався цар Борис III, який був хитрим і спритним політиком. Він поступово усунув молодих і недосвідчених функціонерів, відкинув їхні соціально-економічні починання, проте залишив їхні авторитарні методи управління. В країні скасували конституцію, розпустили Народні збори, заборонили партії (особливо ВМРО) та профспілки. У зовнішній політиці Георгієв пішов на зближення з Англією та Францією, нормалізував стосунки з Югославією.

Георгієв прагнув обмежити владу царя. Проте наприкінці 1935 р. останній домігся усунення прем'єра від влади і встановив особисту монархічну диктатуру. У 1938 р. цар дозволив провести вибори на безпартійній основі до Національних зборів. З 158 обраних депутатів 56 мали опозиційні погляди (11 з них були комуністами). Така розстановка забезпечувала слухняність парламенту й одночасно знімала звинувачення, що цар душить опозицію.

У зовнішній політиці Борис III пішов на зближення з Німеччиною. За її підтримки Болгарія домоглася скасування статей Нейїського договору (Солонінська угода 1938 р.). У 1940 р. Румунія повернула Болгарії Південну Добруджу. Але за це Болгарія розплатилася вступом

Кімон Георгієв

у Другу світову війну на боці Німеччини. Щоправда, вона категорично відмовилася взяти участь у війні проти СРСР, обмежившись окупацією Македонії та Фракії (захоплені в Югославії та Греції в 1941 р.).

Запитання і завдання

1. Який вплив мала Перша світова війна на розвиток Болгарії? Проаналізуйте міжнародне і внутрішнє становище країни. 2. Чому реформи, започатковані урядом А. Стамболійського, не набули розвитку? Яку основну мету мав перед собою Стамболійський? 3. Дайте оцінку подіям 1923 р. 4. Порівняйте державні перевороти 1923 р. і 1934 р. 5. Які основні політичні сили вели боротьбу за владу в 30-ті рр.? 6. Що зумовило встановлення монархічної диктатури в 1935 р.? 7. Чому Болгарія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини?

Запам'ятайте дати:

27–29 вересня 1918 р. — Владайське повстання (Радомирський бунт).

Червень 1923 р. — державний переворот і встановлення диктатури. Усунення Стамболійського від влади.

Вересень 1923 р. — комуністичне повстання.

1935–1944 рр. — монархічна диктатура в Болгарії.

§ 25. Югославія

1. Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців

Восени 1918 р. південнослов'янські землі Австро-Угорщини були охоплені селянським рухом, а в армії та на фронті відбувалися революційні виступи. За такої ситуації 5–6 жовтня 1918 р. у Загребі (Хорватія) на нараді представників різних партій з усіх південнослов'янських земель Австро-Угорщини було утворено Народне віче словенців, хорватів і сербів. Воно проголосило своєю метою «об'єднання всіх словенців, хорватів і сербів у народну, вільну й незалежну державу». Було оголошено про розрив усіх відносин із Габсбурзькою монархією і про створення суверенної Держави словенців, хорватів і сербів (Держава СХС). Народне віче стало верховним органом влади.

Нова держава була в скрутному становищі. Під гаслами розподілу поміщицької землі посилювався селянський рух, тривали воєнні дії проти військ Антанти. Італія прагнула захопити не тільки південнослов'янські землі на узбережжі Адріатичного моря, обіцяні їй державами Антанти, а й значно більшу територію.

У цій ситуації реальну допомогу Державі СХС могла надати Сербія, яка спрямувала свої війська на узбережжя Адріатики, що нейтралізувало дії італійської армії. Сербія претендувала на об'єднання всіх південнослов'янських земель під скіпетром династії Карагеоргієвичів. Хорватські та словенські лідери побоювалися гегемонії Сербії в єдиній державі. Не маючи власних збройних сил, Держава СХС не могла захистити свого суверенітету, через що і була змушена піти на угоду з Сербією. У результаті переговорів між делегацією Народного віча та урядом Сербії **1 грудня**

1918 р. було підписано угоду про створення єдиної південнослов'янської держави — **Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівства СХС)**. До його складу згодом увійшла Чорногорія.

2. Видовданська конституція

Королівство СХС конституювалось як парламентська монархія. **28 червня 1921 р.**, в день святого Вида (Видовдан) — день пам'яті битви на Косовому полі, Установча скупщина ухвалила **конституцію**. Королю надавалися значні права, в тому числі право разом із скупщиною (парламентом) здійснювати законодавчу владу. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав прем'єр-міністра, міг ввести в країні надзвичайний стан, зупинити дію конституції. Король був непідзвітним ні перед скупщиною, ні перед народом. Всупереч поділові на національні області, що склався історично, було закріплено унітарний устрій Королівства СХС. Домінуюче становище в країні здобула сербська еліта, яка зайняла майже всі адміністративні посади держави.

Король Александр в оточенні родини

3. Національна проблема

У 20-ті рр. в Королівстві провели аграрну реформу, котра на деякий час послабила гостроту земельного питання. Почала розвиватися промисловість, але країна залишалась аграрною, хоча деякі райони Словенії та Хорватії були економічно розвиненими.

Найбільш гострим питанням для Королівства стала національна великосербська політика, котру проводили король і уряд. Вона призвела до розгортання сепаратистських рухів хорватів, словенців і мусульман, які вимагали зрівняння в правах усіх народів і надання автономії. На чолі сепаратистського руху стояла Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП) з лідером С. Радичем. Надання Хорватії прав обмеженого самоврядування лише на деякий час послабило суперечності. У 1927–1928 рр. національний конфлікт досяг найбільшої гостроти. 20 червня 1928 р. під час бурхливої дискусії у скупщині лідера опозиції С. Радича було поранено, а двох інших парламентаріїв від опозиції вбито. Загострення національних відносин спонукало короля Александра до встановлення особистої влади.

6 січня 1929 р. Александр опублікував маніфест, згідно з яким у країні ліквідувалася парламентська монархія, скасовувалася Видовданська конституція, розпущалися Народна скупщина і всі партії та організації, які проводили антидержавну

політику. Король перебрав на себе всю повноту влади. У **жовтні 1929 р.** держава дістала назву **Королівство Югославія**.

У 1930 р. Югославію охопила економічна криза. Промислове виробництво скоротилося наполовину, а ціни на сільськогосподарську продукцію — вдвічі. Крім того, загострилися національні, соціальні та інші суперечності у суспільстві. Боротьба за права хорватів, мусульман, словенців набула інтернаціонального характеру. Хорватські усташі (націоналісти) на чолі з Анте Павеличем, яких підтримувала Італія, а згодом і Німеччина, почали вдаватися до терористичних актів.

Уряд, намагаючись хоч якось послабити кризу, встановив контроль над цінами на сільськогосподарську продукцію. Не бажаючи виглядати в очах світової громадськості диктатором, король погодився на конституцію, яка відновила деякі демократичні права й свободи.

У жовтні 1934 р. в Марселі усташі, діючи згідно з розробленим у Німеччині планом «Тевтонський меч», убили короля *Александра* і французького міністра закордонних справ Барту.

У зовнішній політиці Югославія дотримувалася союзу з Францією, входила до Малої Антанти й Балканської Антанти (Югославія, Греція, Румунія, Туреччина). Найбільш напружені відносини склалися в неї з Італією та Болгарією.

Після смерті *Александра* королем став його син Петар II (11 років), а регентом — принц Павел.

У 1935 р. уряд очолив М. Стоядинович. Він намагався подолати кризу в національних відносинах. У 1937 р. Стоядинович уклав договір із Болгарією та Італією. За договором Італія припиняла підтримку усташів, Югославія визнавала окупацію Ефіопії та аншлюс Австрії, а після розчленування Чехословаччини заявила про припинення існування Малої Антанти. Однак вирішити хорватське питання уряд не зміг. Тоді король надав право формувати уряд Д. Цветковичу (лютий 1939 р.).

26 серпня 1939 р. новий керівник уряду підписав угоду з лідером хорватського руху В. Мачеком про створення Хорватської самостійної адміністративної одиниці.

*Вбивство короля Югославії *Александра* і міністра закордонних справ Франції *Барту**

Пронімецька політика Цветковича мала наслідком приєднання Югославії до Троїстого пакту фашистських держав — Німеччини, Італії та Японії.

27 березня 1941 р. стався переворот. Було усунуто регента принца Павела та уряд Цветковича, а Петара II короновано. Створювався уряд національної єдності на чолі з Д. Симовичем. Це був проанглійський державний військовий переворот, підтриманий демократичною опозицією. Заколотники уклали союзницький договір з СРСР. Це докорінно ламало плани А. Гітлера.

Роздратований фюрер вирішив розпочати агресію проти Югославії, навіть якби довелося відкласти напад на СРСР. 6 квітня 1941 р. німецькі війська вдерлися на територію Югославії та Греції. 10 квітня Хорватія проголосила незалежність. З частини території Сербії створили маріонеткову Сербську державу. Решту території Югославії було поділено між Болгарією, Угорщиною, Німеччиною та Італією. Але південнослов'янські народи не змирилися з поневоленням, розпочавши партизанську боротьбу, домінуючою силою в якій були комуністи на чолі з Й. Броз Тіто.

Запитання і завдання

1. Коли і яким чином була утворена Югославія? **2.** Охарактеризуйте міжнаціональні стосунки в Югославії. **3.** Дайте оцінку внутрішній політиці урядів Югославії у 20-ті рр. **4.** Які причини встановлення королівської диктатури в 1929 р.? Які її риси? **5.** Охарактеризуйте розвиток Югославії в 30-ті роки. **6.** Як склалася доля Югославії після агресії фашистських держав?

Запам'ятайте дати:

1 грудня 1918 р. — створення Королівства сербів, хорватів і словенців.
1921 р. — Видовданська конституція.
1929 р. — проголошення Королівства Югославія.
5 квітня 1941 р. — Договір про дружбу і співробітництво між Югославією та СРСР.

Практичне заняття

Міжнаціональні відносини у державах Центрально-Східної Європи

Узагальнення знань за розділом IV. «Держави Центрально-Східної Європи»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ V Держави Азії та Латинської Америки

§ 26. Японія

1. Японія після Першої світової війни

У роки Першої світової війни Японія, виступивши на боці країн Антанти, обмежилась окупацією німецьких колоній на Далекому Сході та в басейні Тихого океану. Японія максимально використала ситуацію, що склалася, для нарощування свого військового потенціалу, особливо флоту. Проте посилення військової могутності відбувалося за рахунок добробуту населення. У серпні–вересні 1918 р. країною прокотилася хвиля «рисових бунтів» — виступів населення проти зростання цін на основні продукти харчування. Не встиг уряд придушити ці заворушення, як 1919 р. країну охопив страйковий робітничий рух, а в головній колонії — Кореї вибухнуло антияпонське повстання.

Повоєнна нестабільність вилилась у гостру політичну боротьбу. Праві сили вбачали вихід із ситуації в територіальній експансії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, ліві — в революції, демократичних реформах. До цих негараздів додалися економічна криза 1920–1921 рр. і землетрус 1923 р., який вщент зруйнував столицю Токіо.

2. Суперництво зі США та Великою Британією. Вашингтонська конференція

Після Першої світової війни загострилася боротьба великих держав за вплив у районі Тихого океану. Ні США, ні Велика Британія не хотіли миритися з тим, що Японія під час війни зміцнила свої позиції на Далекому Сході. Японія контролювала половину зовнішньої торгівлі Китаю, захопила німецькі колонії та залежні території в цьому регіоні, претендувала на далекосхідні райони Росії. На початку 1920-х рр. відносини країни з Великою Британією і США загострилися, особливо щодо контролю над Китаєм. З метою подолання назріваючого конфлікту у **Вашингтоні 12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р.** провели **конференцію**. На ній Японії та Великій Британії довелося піти на серйозні поступки США. Так, англійці відмовилися від союзу з Японією, укладеного в 1902 р. Японія підписала «*договір дев'яти держав*», за яким визнавалася територіальна цілісність Китаю і проголошувався принцип «*рівних можливостей*» та «*відкритих дверей*» стосовно Китаю. Отже, Японія на певний час відмовилася від її прагнення домінувати в Китаї.

Вашингтонські домовленості не могли закласти стабільності в регіоні Тихого океану через нерівноправність сторін та різні їхні можливості. Японія була економічно значно слабшою і на кінець 1920-х рр. стала втрачати вплив на китайському ринку.

Вона неодноразово вдавалася до обмежених воєнних акцій і, зрештою, перейшла до відкритої агресії у 1931 р.

3. Демократичний рух

На початку міжвоєнного періоду японська політична арена являла собою поєднання декількох угруповань: стара родова аристократія, молода промислова буржуазія, цивільна бюрократія та військові. Ці сили формували складну комбінацію взаємопереплетених інтересів та взаємовпливів, що визначали хитку рівновагу політичних сил.

Повоєнна нестабільність і гостра політична боротьба стали підґрунтям для розгортання могутнього демократичного руху і появи цілого спектру лівих політичних партій та організацій.

Серйозною причиною демократичного піднесення були зміни в економіці й соціальній структурі країни. В Японії зростає частка кваліфікованого робітництва, що розгорнуло боротьбу за поліпшення свого становища. Також зміцнів прошарок підприємців.

Реагуючи на такі зміни, імператор у вересні 1918 р. доручив сформувати новий уряд лідерів партії «Сейюкай» (Партії друзів політики) Такасі Харі Кею (1856–1921). Цей кабінет започаткував у історії держави період «партійних» урядів (1918–1932), що прийшли на зміну правлінню старих лідерів — ставлеників чотирьох основних монополістичних об'єднань країни. Протягом чотирнадцяти років при владі чергувалися представники двох головних японських партій «Сейюкай» та «Кенсейкай» (Конституційної партії), яку у 1927 р. перейменували в «Мінсейто» (Партію народної політики). Хоча обидві партії були консервативними, вони мусили робити кроки в бік демократизації політичного життя суспільства.

У 1925 р. було ухвалено закон про загальне виборче право для чоловіків старших 25 років та закон про захист громадського спокою, що передбачав покарання не лише за антиурядову діяльність, а й за «небезпечні думки». Виборчий закон, який вступав у дію з 1928 р., одразу ж збільшив кількість виборців з 3 до 14 млн осіб. Для збалансування бюджету уряд майже на чверть скоротив армію.

Проте зростання агресивності Японії та домінування у правлячих колах шовіністичних настроїв не дали змоги розвинутися демократичним процесам, які повністю припинилися наприкінці 1930-х рр.

4. Повернення до агресивної зовнішньої політики. Зростання впливу «мілітаристів»

Відмову Японії під тиском великих держав від домінування у Китаї і поразку її агресії проти радянської Росії на початку 1920-х рр. шовіністично налаштовані вер-

Демонстрація з вимогами демократизації політичного життя країни, 1925 р.

Танака Гіімі

стви японського суспільства сприйняли як приниження національної гідності. Найрадикальнішими виразниками шовіністичних ідей було угруповання «молодих офіцерів». Вони вимагали скасування багатопартійності й відповідальності уряду перед парламентом, встановлення військової диктатури та повернення до традиційної експансіоністської політики. Під їхнім впливом на тлі нової економічної кризи, зумовленої падінням світових цін на основний експортний товар країни — шовк-сирець (30–50% експорту), у квітні 1927 р. до влади прийшов уряд генерала

Танаки, одного з організаторів японської інтервенції проти радянської Росії на Далекому Сході. Новий уряд одразу перейнявся розробленням планів війни проти Китаю та Радянського Союзу, сподіваючись, що саме таким шляхом можна повернути позиції Японії в регіоні й подолати економічні негаразди. 27 червня — 7 липня 1927 р. в Токіо під головуванням Танаки відбулася *Східна конференція*. На цьому зібранні розглядалася запропонована урядом програма «позитивних», себто відверто агресивних, дій у Китаї — «основи» японської політики в цій країні. Як найближче завдання, пропонувалося захопити Північно-Східний і Північний Китай, а також Монголію. Рішення конференції визначили сутність таємного меморандуму Танаки, що мав розгорнутий план агресії та встановлення панування Японії в Південно-Східній Азії і в басейні Тихого океану.

Документи розповідають

З меморандуму Танаки Гііті «Позитивна політика в Маньчурії та Монголії». 25 липня 1927 р.

До Маньчурії та Монголії входять провінції Финтянь, Грін, Хейлунцзян, а також Зовнішня Монголія та Внутрішня Монголія. Три східні провінції були недосконалим у політичному аспекті районом на Далекому Сході. З метою самозахисту і заради захисту інших Японія не зможе усунути утруднення у Східній Азії, якщо не буде провадити політику «крові та заліза». Але, здійснюючи цю політику, ми опинимося віч-на-віч з Америкою, яка нацьковує на нас Китай, здійснюючи політику боротьби проти отрути з допомогою отрути. Якщо ми в майбутньому схочемо перебрати контроль над Китаєм, ми повинні будемо розтратитьи Сполучені Штати. Але заради того, щоб завоювати Китай, ми повинні спершу завоювати Маньчжурію та Монголію. Заради того, щоб завоювати світ, ми повинні спочатку завоювати Китай. Заради того, щоб здобути справжні права у Маньчжурії та Монголії, ми повинні використати цей район як базу для проникнення до Китаю під приводом розвитку нашої торгівлі. Оволодівши всіма ресурсами Китаю, ми перейдемо до завоювання Індії, країн південних морів, а після цього до захоплення Малої Азії, Центральної Азії та, нарешті, Європи. Що ж до прав Маньчжурії, то ми повинні здійснити рішучі кроки на основі 21-ї вимоги й домогтися для забезпечення прав, що ми здобули, такого:

1) Після закінчення строку договору про торговельну оренду ми повинні отримати можливість продовжити термін його дії за нашим бажанням.

2) Японські громадяни повинні мати право роз'їжджати й жити у східній частині Внутрішньої Монголії та проводити там комерційну і промислову діяльність.

3) Ми повинні отримати право на експлуатацію 19 вугільних шахт і залізних копалень у Фінтяні та Гіріні, а також право на експлуатацію лісових багатств.

4) Ми повинні отримати переважне право на будівництво залізниць у Південній Маньчжурії і Східній Монголії та на розміщення позик для таких цілей.

1. Яка причина появи такого документа?
2. Як цей документ характеризує агресивні плани правлячих кіл Японії?

Ще раніше, наприкінці травня 1927 р., Японія, скориставшись громадянською війною в Китаї, спрямувала свої війська до провінції Шаньдун, захопила Циндао і Цзінань. Мета цієї збройної інтервенції полягала в тому, щоб затримати наступ гомінданівських військ на північ і в такий спосіб перешкодити об'єднанню країни. Внаслідок широкого антияпонського руху та бойкоту японських товарів у Китаї Японія змушена була відкликати свої війська. У квітні 1928 р. японська армія під приводом «захисту життєвих інтересів і власності японських резидентів» знову увійшла до провінції Шаньдун. Рух бойкоту японських товарів, що відновився в Китаї, рішучий виступ світової спільноти проти нового акту агресії змусили Японію знову відступити.

У 1929 р. Японію охопила глибока економічна криза. На 30% зменшився обсяг виробництва у ключових галузях — металургійній, машинобудівній, ткацькій. Значних утрат зазнало сільське господарство, особливо шовківництво. У 1931 р. кількість безробітних сягнула 3 млн осіб.

Головним політичним наслідком кризи було ослаблення позицій лібералів, які виступали проти завойовницької політики. Імператорське ж оточення, правлячі кола, а також найбільші японські корпорації бачили вихід лише у посиленні милітаризації країни, згортанні демократичних свобод і створенні колоніальної імперії. «Молоді офіцери» починають готувати державний переворот, щоб кардинально змінити політику країни. Перша їхня така змова була викрита у 1931 р.

На початку травня 1932 р. учасники «Національної федерації молодих офіцерів» удерлись до резиденції прем'єра Імукаї та вбили його.

Ця спроба встановити військову диктатуру успіху теж не мала. Уряд ужив заходів проти змовників: їх роззброїли, а частину заарештували. Проте за реалізацію гасел молодих шовіністів узялась правляча верхівка. З цього часу і до 1945 р. в Японії при владі перебували тільки офіцери.

5. Зростання агресивності Японії

Незважаючи на укладення Вашингтонських угод, де закріплювався суверенітет Китаю, а великі держави зобов'язувалися не ділити його на сфери впливу, пограбування країни тривало.

Під час економічної кризи 30-х рр. Японія, США та Англія прагнули якомога ширше забезпечити собі присутність на китайському ринку. Політика «відкритих дверей» і «рівних можливостей» давала перевагу США у боротьбі за цей ринок.

Японія не бажала миритися з тим, що найважливіші позиції в Китаї, якого вона вирішила перетворити на свою колонію, переходять до рук американців. Зазнавши поразки в економічній конкуренції, вона почала шукати вихід у зовнішньополітичних авантюрах. Японія вирішила напасти на Північно-Східний Китай, економічні багатства і стратегічне розташування якого приваблювали її мілітаристів. Після цього планувались агресія в Центральному Китаї і проти Монгольської Народної Республіки.

Виступаючи з планом створення «Великої Японії» — могутньої колоніальної імперії, японські правлячі кола розраховували використати у своїх інтересах антирадянські настрої урядів Сполучених Штатів, Англії, Франції та інших держав і подавали свою агресію як боротьбу проти «комуністичної загрози».

Скориставшись проблемами, зумовленими світовою економічною кризою і громадянською війною в Китаї, японські війська **18 вересня 1931 р.** почали вторгнення на північний схід країни. Протягом п'яти днів Японія захопила всі важливі населені пункти і до лютого 1932 р. підкорила весь Північно-Східний Китай. На загарбаній території японці утворили маріонеткову державу **Маньчжоу-Го** на чолі з останнім представником маньчжурської династії в Китаї *Пу І*. Проте намагання Японії у 1932 р. захопити Шанхай провалилися через запеклий опір китайської армії. У 1933 р. Японія вийшла з Ліги Націй.

Продовження реалізації своїх агресивних планів у басейні Тихого океану було неможливим без могутнього океанського флоту, проте його побудову стримували домовленості Вашингтонської конференції (1922). У 1934 р. Японія заявила, що відмовляється від обмежень Договору п'яти. На 1936 р. вона вже мала 200 авіаносців, лінкорів, крейсерів і розгорнула будівництво нових, ще могутніших кораблів.

Незважаючи на відверто агресивну політику, найрадикальніші кола були невдоволені повільними темпами її здійснення. 26 лютого 1936 р. у Токіо знову стався путч, організований «молодими офіцерами». Хоча він був придушений, вимоги бунтарів не залишилися поза увагою. Влітку відбулась таємна нарада правлячих кіл, на якій обговорювалося питання про перспективи «колоніального розширення» у Східній Азії. *27 листопада 1936 р.* між Японією і Німеччиною було підписано *Антикомінтернівський пакт*.

Під час заколоту «молодих офіцерів»

6. Напад на Китай у 1937 р. Мілітаризація економіки Японії

У **липні 1937 р.** почалось японське збройне вторгнення до Північного і Центрального Китаю. Приводом до війни став конфлікт між японськими і китайськими солдатами на мості Марко Поло, що був на нейтральній смузі. Згодом воєнні дії поши-

рилися на всю територію цієї країни. Активні наступальні операції японської армії проти Китаю тривали до 1939 р. Японці спромоглися оволодіти найбільш розвиненими районами і, отримавши значні сировинні та людські ресурси, частково вирішити власні економічні проблеми.

Економіка Японії була поставлена на службу війни. Воєнні витрати поглинали 70–80 % бюджетних коштів. Це стало причиною падіння у 1937–1941 рр. життєвого рівня населення.

Підготовка економіки до широкомасштабної війни йшла під гаслом створення «нової економічної структури». Вона передбачала концентрацію виробництва, активний розвиток важкої, особливо військової, промисловості на шкоду галузям, що працювали на внутрішній ринок для підвищення життєвого рівня населення.

Ріст військової промисловості, мобілізації в армію дещо скоротили безробіття. В умовах військового режиму власники підприємств тримали їх під страхом звільнення. Для шаленої експлуатації промисловці використовували й безправ'я робітництва. Офіційно встановлений робочий день тривалістю 12–14 годин зазвичай продовжувався до 14–16 годин, зросла інтенсивність праці.

Розпочавши війну в Китаї, кабінет принца Конос посилив боротьбу проти антифашистських й антивоєнних настроїв у країні. Офіційно це називалося «рухом за мобілізацію національного духу». Всі демократичні організації, які напередодні японсько-китайської війни виступали з антифашистськими гаслами, було розгромлено.

Метою Японії проголошувалося «створення Великої східно-азійської сфери спільного процвітання», тобто встановлення японського панування в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні через колоніальні загарбання.

Документи розповідають

Американський журналіст, який перебував у Японії, про існуючий режим у країні

Що більше я знайомлюся зі становищем, то більше розумію, що для завоювання світу японські милітаристи та ультранаціоналісти намагаються перетворити Японію в тоталітарну державу такого ж типу, яку побудував Гітлер у Німеччині... У країні вживаються ті самі заходи проти лібералізму й демократії, проти капіталізму, матеріалізму та індивідуалізму, які, кажучи словами Гітлера, становили сукупність «небезпечних думок» і подавались японському народові як шкідливий вплив Заходу.

1. Про які процеси свідчать наведені в документі факти? 2. Що було спільне і відмінне у режимах, встановлених у Німеччині та Японії?

*Японські війська вступають до
Шанхая, 1937 р.*

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте наслідки Першої світової війни для Японії. 2. Як розвивався демократичний рух у Японії? Чому демократичні процеси початку 20-х років не мали свого продовження? 3. Які причини агресивної зовнішньої політики Японії? 4. У чому полягали основні ідеї меморандуму Танакі? Визначте послідовність загарбницьких планів Японії? 5. З'ясуйте основні етапи агресії Японії в Китаї. 6. Доведіть, що в 30-ті рр. посилилася роль армії в політичному житті Японії. Які наслідки цього процесу? 7. Чому змови «молодих офіцерів» зазнавали поразки? 8. Порівняйте процес встановлення тоталітарних режимів в Японії, Німеччині, Італії та СРСР. Відповідь оформіть у вигляді таблиці.

Запам'ятайте дати:

- 1925 р. — введення загального виборчого права.
- 1927 р. — Меморандум генерала Танакі.
- 1931 р. — вторгнення японських військ до Північно-Східного Китаю.
- 1932, 1936 рр. — заклоти «молодих офіцерів».
- 1937 р. — початок японсько-китайської війни.

§ 27. Китай

1. Національно-визвольна боротьба. «Рух 4 травня»

У 1912 р. після Синьхайської революції Китай було проголошено республікою. У країні створено Національно-народну партію Гоміндан, яка поставила собі за мету перетворення Китаю на сильну національну державу у вигляді парламентської республіки. Ідейним керівником партії був *Сунь Ятсен*, який висловив плани своєї організації: добитися процвітання країни, керуючись принципами націоналізму й демократії.

Реальна влада після ліквідації імператорського правління перейшла до місцевих військових угруповань («мілітаристів»), що не підкорялися центральному уряду. Пекінський уряд на чолі з Дуань Цижунем контролював незначний клапоть території на півночі. Тибет і Синьцзян фактично стали незалежними.

Сунь Ятсен

У 1919 р. на Паризькій мирній конференції вирішили передати Шаньдунський півострів Японії, війська якої захопили цю територію під час Першої світової війни. Це рішення викликало хвилю невдоволення в Китаї. Боротьбу розпочало студентство Пекіна. **4 травня 1919 р.** вони вийшли на демонстрації та мітинги з вимогами до уряду повернути півострів, звільнити прояпонськи налаштованих чиновників та оголосити бойкот японських товарів.

До студентства приєдналися учні гімназій, ліцеїв, а згодом робітництво й ремісництво Шанхая. Рух підтримали

китайські підприємці та промисловці. Після двох місяців протестів уряд пішов на певні поступки: було знято з посад прояпонських чиновників, звільнено заарештованих студентів, китайська делегація не підписала Версальського миру.

У роки війни Китай дозволив наймати робітників для робіт у Європі та Росії. Всього до кінця 1918 р. до Франції привезли 40 тисяч робітників, до Англії — 100 тисяч, Росії — понад 160 тисяч. 10 тисяч китайців французи передали американському експедиційному корпусу. Як правило, китайські робітники працювали на будівництві казарм, укріплень, залізниць, аеродромів, розвантажених пароплавів, вагонів тощо. Незначна частина робітників була залучена до праці на заводах, фабриках, шахтах, майстернях, лісорозробках.

Рух, який отримав назву «**Рух 4 травня**», сприяв зростанню національної самосвідомості, утворенню політичних партій та організацій лівого спрямування, що виступали за об'єднання країни, звільнення від іноземного засилля і проведення соціальних реформ.

У 1921 р. створили *Комуністичну партію Китаю (КПК)*, яка вбачала в революції єдиний засіб відродження країни. Її засновником був пекінський професор Лі Дачжао. Дуже швидко КПК стала впливовою силою у містах Китаю.

Студентська демонстрація під час «Руху 4 травня»

Документи розповідають

Листівка, що розповсюджувалася студентами під час демонстрації 4 травня 1919 р. в Пекіні

Нині Японія зажадала на мирній конференції відторгнення Циндао й права контролю над Шаньдунем і досягла в цьому успіху. Її перемога — це наша поразка. Передача Японії прав у Шаньдуні підриває суверенітет Китаю, що веде країну до загибелі. Тому ми, студенти, організовано прямуємо до іноземних посольств, щоб зажадати від усіх країн підтримки, справедливості. Ми сподіваємося, що робітники, торговці та інші верстви населення піднімуться і вживатимуть заходів до скликання Національних зборів, захисту національного суверенітету й покарання національних зрадників, бо від цього залежить існування Китаю або його загибель. Усі співвітчизники нині повинні засвоїти ту істину, що не можна припустити, аби народ схилив голову. Країна в небезпеці! Співвітчизники, піднімайтеся!

1. Що спонукало студентів Пекінського університету до радикальних дій?
2. Які вимоги висували студенти?

2. Національна революція 1925–1927 рр. Об'єднання Китаю

Визначною подією на шляху до відновлення національної єдності й суверенітету Китаю стали події 1925–1927 рр., значною мірою інспіровані (організовані, спровоковані) СРСР.

У цей час у Китаї були три впливові політичні сили, що виборювали владу: офіційний уряд у Пекіні, Гоміндан на чолі з Сунь Ятсеном і КПК. До того ж їм довелося вести боротьбу з мілітаристськими угрупованнями (місцевими правителями, що узурпували владу), а також з колонізаторами.

У 1921 р. Червона армія радянської Росії, протидіючи японській агресії на Далекому Сході і борючись проти антибільшовицьких сил, оволоділа територією Зовнішньої Монголії. Тут було проголошено Монгольську Народну Республіку. Розгорівся конфлікт із китайським урядом, який вважав цю територію своєю.

У 1922 р. до Китаю відбула радянська дипломатична місія. Вона мала узгодити питання взаємовідносин з офіційним урядом у Пекіні, а також одночасно підтримати Гоміндан у боротьбі за владу, центр якого був у Кантоні. Радянське керівництво вважало Гоміндан саме тією силою, спираючись на яку, можливо реалізувати ідеї світової революції в Азії.

Після провалу переговорів у Пекіні радянська місія вирушила до Кантона, де й підписала з Сунь Ятсеном угоду. Вона передбачала створення незалежного, але орієнтованого на Радянський Союз, за керівництва Гоміндану, Китаю. Радянська Росія зобов'язувалася надавати фінансову та військову підтримку Гомінданові в боротьбі за владу.

Тим часом СРСР, граючи подвійну гру, підписав угоду і з пекінським урядом про взаємовизнання та про збереження контролю з боку СРСР над Китайсько-Східною залізницею (КВЗ) та Зовнішньою Монголією.

За рекомендацією Комінтерну, 1923 р. у Гуанчжоу (Південь Китаю) було утворено уряд із представників Гоміндану і КПК. Також сформували спільну армію. Комуністи діяли спільно з Гомінданом. Очолив уряд Сунь Ятсен. Але напередодні революційних подій 1925 р. він помер.

Поштовхом до революційних подій став розстріл англійськими поліцейськими мирної демонстрації текстильників у Шанхаї, яка проходила під гаслом вигнання з країни колонізаторів. *30 травня 1925 р.* на знак протесту в Шанхаї спалахнуло повстання, підтримане всіма верствами суспільства («*Рух 30 травня*»). Могутній страйковий рух, що охопив 500 тис. осіб міста, розгортався під гаслом: «Проженемо заморських чортів!».

Це було стихійне патріотичне піднесення, яке дало поштовх початковій національній революції.

Мета революції: відновлення суверенітету Китаю; ліквідація мілітаристських угруповань; об'єднання країни; проведення соціально-економічних перетворень із метою модернізації Китаю.

Чан Кайші

Уряд у Гуанчжоу оголосив себе національним і почав боротьбу за об'єднання Китаю. Головнокомандувачем армії Гоміндану став **Чан Кайші**. У жовтні–грудні 1925 р. його війська оволоділи провінцією Гуандун, а в липні 1926 р. розпочали Північний похід.

Унаслідок бойових дій армія Чан Кайші восени 1926 р. взяла Ухань, у лютому 1927 р. — Нанкін, у березні того ж року — Шанхай. Після захоплення Нанкіна Чан Кайші переніс туди столицю і створив національний уряд. Він і його прихильники вважали, що мети досягнуто і слід узятися до реформаторської діяльності. Проте КПК наполягала на тому, що революцію треба продовжити і стати на

шлях соціалістичного будівництва. У революційному таборі стався розкол.

Чан Кайші, який мав авторитет, але був обтяжений союзом із КПК, що робив його маріонеткою СРСР, вдався до рішучих дій. У квітні 1927 р. він влаштував масові розстріли комуністів у Шанхаї, тобто здійснив переворот, установивши особисту владу.

Завдяки таким діям Чан Кайші зміг об'єднати Китай під своєю рукою. Спроба комуністів підняти повстання в Наньгуні зазнала невдачі. КПК стала на шлях партизанської боротьби проти Гоміндану. Спалахнула громадянська війна, яка з перервами тривала до початку 50-х років ХХ ст.

3. Внутрішня і зовнішня політика Гоміндану

Наприкінці 1928 р. Центральний виконавчий комітет Гоміндану ухвалив офіційне рішення про завершення воєнного етапу революції та про початок політичних перетворень. Доступившись до влади, Гоміндан центром своєї соціально-економічної політики зробив подальше зміцнення державного сектору економіки. Уряд перебрав під свій контроль фінансову систему країни — банки, страхові товариства, податкові та митні надходження, створив механізм державного контролю над структурою планування економічного розвитку. Водночас держава сприяла і приватним інвестиціям. Економічна політика, за обмеження привілеїв іноземного, сприяла розвитку місцевого капіталу і, відповідно, зменшенню залежності Китаю.

Підготовка армії Чан Кайші американськими інструкторами

Гомінданівські керівники ухвалили закони про працю, створили систему офіційних державних профспілок, установили мінімальний рівень заробітної плати. У 1930 р. було прийнято аграрний закон. Він обмежував розміри орендної плати, встановлював межі земельних володінь, захищав права орендарів. Цей закон був покликаний загасити соціальні конфлікти на селі.

Головною метою зовнішньої політики Гоміндан вважав скасування нерівноправних угод з великими державами. Завдяки переговорам Китаю передали 20 із 33 концесій. Але всі спроби отримати закордонні позики для реконструкції країни закінчилися крахом. Почався навіть відплив іноземного капіталу з держави.

Зовнішньополітичне становище Китаю ще більше погіршилося після японської агресії в Маньчжурії. Всі зусилля китайського керівництва домогтися допомоги держав Заходу в боротьбі проти Японії успіху не мали. Тоді Чан Кайші у 1935–1936 рр. знову звернувся по допомогу до СРСР.

4. Протистояння між КПК і Гомінданом

Після розколу єдиного революційного фронту в 1927 р. у країні розпочалася **громадянська війна**. КПК, щоби вижити, стала на шлях збройної боротьби.

Під час протистоянь між Гомінданом і КПК було сформовано провідні ідеї китайських комуністів: революція в Китаї буде переважно селянською і матиме форму партизанської боротьби.

У 1930–1934 рр. армія Чан Кайші здійснила п'ять походів проти радянських районів, утворених комуністами. У результаті було розгромлено основні сили Червоної армії та ліквідовано радянські осередки. Рух за встановлення радянської влади в Китаї зазнав поразки, але не був знищеним.

У 1931 р. КПК очолив **Мао Цзедун**. Його, звичайного селянського сина, більше розумів простий народ. Під керівництвом Мао у 1934–1935 рр. 100 тис. партизанська армія, здійснивши «**Великий похід**» (пройшла з боями 12 тис. км), перебазувалася до Північного Китаю — ближче до СРСР і фронту, який утворився після окупації Японією Маньчжурії. Тут, на стику трьох провінцій — Шеньсі, Ганьсу і Нінся, утворили Особливий прикордонний район, який став базою подальшого відновлення та розгортання комуністичного руху.

Мао Цзедун

Японська агресія й тиск СРСР змусили КПК і Гоміндан у квітні 1937 р. знову об'єднати сили. Вони домовилися про припинення бойових дій один проти одного. КПК зобов'язувалася перетворити ради в органи демократичної влади, а Червону армію — у військові з'єднання Народно-революційної армії, припинити конфіскацію земель у землевласників і передачу її селянам.

Основний тягар боротьби проти японських агресорів взяла на себе тримільйонна армія Чан Кайші. Його уряд став основним, хто отримував американську й радянську військову та економічну допомогу.

Дії китайської армії не можна було назвати успішними. До 1939 р. увесь Східний Китай — від Маньчжурії до в'єтнамського кордону — окупувала Японія. Невдачі Гоміндану автоматично піднімали авторитет комуністів, які досить послідовно та успішно вели боротьбу проти японців у контрольованих ними районах Північного Китаю. До того ж ці території стали своєрідним полігоном для проведення перетворень, спрямованих на поліпшення життя селян, які були основною соціальною базою КПК. Рівночасно в регіонах, контрольованих Гомінданом, селяни зазнавали всіляких утисків від землевласників.

Під кінець війни КПК стала масовою селянською партією, котра мала значні військові сили (8 армія НРА і 4 нова армія НРА). Це дало їй змогу вступити у вирішальну фазу боротьби за владу, що завершилась її перемогою.

Японські звірства у Китаї

? Запитання і завдання

1. З'ясуйте становище Китаю після закінчення Першої світової війни.
2. Дайте характеристику «Рухові 4 травня». Які його результати?
3. Який вплив мав Радянський Союз на розвиток подій у Китаї?
4. Як можна оцінити події в Китаї 1925–1927 рр.? Чому саме так?
5. Охарактеризуйте політику стосовно комуністів, яку проводив Чан Кайші в період свого правління.
6. Які особливості економічної політики Гоміндану?
7. Визначіть основні напрямки зовнішньої політики Чан Кайші.
8. Як вплинула японська агресія на взаємини між КПК і Гомінданом?

🕒 Запам'ятайте дати:

- 4 травня 1919 р. — виникнення «Руху 4 травня».
- 1925 р. — початок боротьби за об'єднання Китаю.
- 1927 р. — переворот Чан Кайші.
- 1934–1935 рр. — «Великий похід» комуністів.
- 1937 р. — угода про співробітництво між КПК і Гомінданом.

§ 28. Індія

1. Наслідки Першої світової війни

Перша світова війна призвела до соціально-економічних зрушень, які зумовили нове загострення суперечностей між індійським народом та англійськими колоніза-

торами. Колоніальна влада обіцяла надати Індії самоврядування. Проте сподівання індійців не виправдалися. Це дало новий поштовх до антиколоніальної боротьби. На чолі цієї боротьби стали інтелігенція та національна буржуазія.

Індійська буржуазія в роки війни отримала можливість швидкого збагачення. Зросли, зокрема, прибутки в галузі бавовняної промисловості, чому сприяли військові замовлення та скорочення імпорту англійських тканин.

Індійські промисловці в період війни вкладали свої капітали в подальше виробництво. Імперська політика гальмування промислового розвитку Індії завдяки збільшенню цін на устаткування обмежувала підприємницьку діяльність. Внаслідок цього зростали суперечності між індійською національною буржуазією та англійськими колонізаторами у сфері економіки.

Загострилися суперечності і в політичній сфері. Так, індійська еліта підтримала військові зусилля Англії, сподіваючись після війни розширити свою участь в управлінні країною. *Індійський національний конгрес (ІНК)* допомагав вербувати солдатів до англійської армії та сприяв поширенню військових позик. Надії на поступки не виправдалися. Індія й далі потерпала від політичного безправ'я. Усі невдоволені існуючим ладом стали в опозицію до англійських властей. Британська колоніальна адміністрація уміло грала на релігійних та кастових суперечностях суспільства.

2. Національно-визвольний рух. Кампанії громадянської непокорі

Революційний рух у Європі мав величезний вплив на індійське суспільство. Безпосереднім поштовхом до розгортання загальнонародного руху 1918–1921 рр. були реформи, які закріплювали колоніальне становище Індії.

На чолі національно-визвольного руху залишався ІНК, визнаним лідером якого був **Могандас Ганді**. Ідеологією цього руху став *гандизм*. Він поєднував у собі політичні, морально-етичні та філософські концепції, закорінені в індійську культуру.

Гандизм, завдяки його соціальним ідеям про створення суспільства на засадах справедливості (сарвадайя), знаходив підтримку серед широкого загалу індійського селянства і міських низів. Заслугою Ганді було те, що ідеї боротьби за незалежність і перетворення суспільства він виклав у доступних і прийнятних для більшості населення образах. У народі його називали Магатмою, що означає «велика душа». Широку підтримку мали методи боротьби, що їх запропонував Ганді. Вони базувалися на принципі ненасилля (бойкот, мирні демонстрації, відмова від співробітництва та ін.). Важливим було те, що Ганді поєднував протест із терпимістю до колонізаторів (сат'яграха).

Отже, гандизм об'єднав індійське суспільство у спільній боротьбі та, зрештою, змусив колонізаторів без кровопролитного збройного протистояння надати країні незалежність. Ганді та його вчення піддавалися критиці з боку радикально налаштованих діячів за те, що він ішов на компроміс із колонізаторами й не реалізовував сповна усі революційні можливості.

У 1918 р. ІНК перетворився на масову загальноіндійську партію. Організовані ним акції мали широку підтримку в населення. Крім ІНК, розгорнула свою діяльність і Мусульманська ліга, яка іноді вдавалася до збройних акцій.

Репресії колоніальних властей посилювали національно-визвольну боротьбу. Повоєнне піднесення такої боротьби розпочалося з масових страйків у великих промислових центрах — Бомбеї, Мадрасі, Канपुरі, Ахмадабаді.

Англійська колоніальна адміністрація, щоби хоч якось вгамувати стихійний рух, вдалася, за пропозицією міністра у справах Індії *Монтег'ю*, до реформи управління країною. У 1919 р. англійський парламент ухвалив відповідний закон. Він підтверджував колоніальний статус Індії. Реформа передбачала розширення індійського представництва в раді при віце-королі Індії та губернаторах провінцій, а також збільшення числа виборців з 1 до 3%. Водночас було прийнято закон *Роулетта*, який визначав покарання за антиурядові акції.

Дії колоніальної адміністрації, а надто закон Роулетта, дали могутній поштовх до розгортання масового руху громадянської непокори.

6 квітня 1919 р. Ганді закликав до згортання будь-якої ділової активності й закриття магазинів на знак протесту проти закону Роулетта.

М. Ганді, Д. Неру,
А.К. Азам — лідери ІНК

Бійня в Амрітсарі. Картина сучасника

Відповіддю колонізаторів стало насилля. 13 квітня 1919 р. в Амрітсарі, провінція Пенджаб, англійці розстріляли мирну демонстрацію. Загинуло понад 1 тис. осіб, 2 тис. було поранено. Ця акція насилля могла спровокувати стихійний бунт, але завдяки Ганді його пощастило уникнути.

Восени 1919 р. на з'їзді ІНК ухвалили рішення про бойкот виборів за законом Монтег'ю. Кампанія досягла своєї мети.

Події 1919 р. привели Ганді до думки про необхідність чіткого плану подальшої

боротьби. Він виробив тактику ненасильницького опору британським колонізаторам. На першому етапі передбачалася кампанія бойкоту колоніальних установ і товарів. На другому — ухилення від сплати податків. Це вже означало відкритий конфлікт із колоніальною адміністрацією.

Кампанія ненасильницького опору розпочалася 1 серпня 1920 р. Її очолили ІНК, який на той час налічував 10 млн членів, і Мусульманська ліга.

На початку 1922 р. сталися події, що змусили припинити кампанію. В одному селищі селянський натовп спалив живцем кількох поліцейських. У мусульманських районах спалахнуло повстання. Колонізатори кинули проти повсталих війська. Ганді засудив такі дії та оголосив про припинення акції.

Документи розповідають

Ганді про неспівробітництво і насилля

Коріння мого неспівробітництва — не в ненависті, а в любові... Метою неспівробітництва не є покарання противника або завдання йому шкоди. За моїм неспівробітництвом — завжди непоборне бажання співробітничати навіть з найгіршими з моїх недругів...

Істинна ахінса (безумовне непротивлення насильству. — Ред.) повинна означати повну свободу від злої волі, гніву й ненависті та безмежну любов до всього створеного.

Я не вірю у швидке поступування насилля до успіху. Справжнє добро ніколи не може стати результатом неправди й насилля... Я твердо вірю в те, що свобода, завойована кровопролиттям та обманом, — це не свобода.

1. Чому Ганді засуджував насилля? 2. Як ідеї Ганді вплинули на національно-визвольний рух в Індії?

Період стабілізації (1922–1929 рр.) Індія пережила без значних потрясінь, хоча саме в той час один із лідерів ІНК Джавахарлал Неру висунув програмне гасло «пура на сварадж» — *повна незалежність*.

3. Проблеми деколонізації та майбутнього країни

Світова економічна криза тяжко вразила економіку Індії. Впали ціни на її головні експортні товари. Розорення й зубожіння значної частини селян і підприємців спо-

нукали до розгортання чергової хвилі національно-визвольного руху. Новий період антиколоніальної боротьби відзначався більшою організованістю і чіткістю мети — незалежність і конституція.

Поштовхом до боротьби став приїзд комісії британських політичних діячів на чолі з Саймоном, які мали виробити нову конституцію для Індії. Громадськість Індії була обурена тим, що від розроблення конституції усунули найвідоміших індійських діячів. Усі індійські організації бойкотували роботу комісії Саймона.

За рішенням ІНК розпочалося проведення нової кампанії громадянської непокори. Вона відбувалася за тією самою схемою, що й у 20-ті рр. 26 січня 1930 р. проголосили Днем незалежності Індії. Сигналом до початку другого етапу мало стати демонстративне порушення існуючої в Індії монополії колоніальних властей на видобування і продаж солі.

У березні 1930 р. Ганді в супроводі своїх послідовників вирушив у трижневий похід до узбережжя Аравійського моря, щоби випарити сіль із морської води. Ця акція мала величезний вплив на індійську громадськість. У деяких містах почалися стихійні повстання. Колоніальна влада оголосила ІНК поза законом і вдалася до репресій. Але рух не припинявся та набув іще більшого розмаху. По всій країні населення протестувало проти арешту свого лідера. Учасники масових демонстрацій, що були віддані заповітам Ганді, не застосовували сили, навіть коли їх жорстоко били.

І все ж багато хто з них відходив від принципів сатьяграхи, вступаючи в сутички з поліцією, піднімаючи справжні повстання. Хвиля насилля змусила колонізаторів та лідерів ІНК піти на переговори.

У 1931 р. лідери ІНК та британська адміністрація уклали угоду, за якою колонізатори припиняли репресії та звільняли ув'язнених, соляна монополія ліквідовувалась, а ІНК припиняв кампанію громадянської непокори. Віце-король Індії Едвард Ірвін (лорд Галіфакс) висловив туманну обіцянку в майбутньому надати Індії незалежність.

Ганді під час «Соляного походу», 1930 р.

Війська на вулицях індійського міста, 1930 р.

Ганді погодився на участь у конференції «круглого столу», скликану в Лондоні для обговорення проблем Індії. Відтак боротьбу було перенесено за стіл переговорів. На конференції ІНК подав проект конституції під назвою «Про основні права та обов'язки громадян Індії». Там були такі пункти:

- введення в Індії демократичних свобод;
- визнання кастової та релігійної рівності;
- адміністративно-територіальна перебудова країни з урахуванням релігійного чинника;
- обмеження орендної плати за землю;
- зменшення податків.

Конференція завершилася повним провалом. Тоді ІНК у 1932 р. оголосила нову кампанію громадянської непокори. У відповідь колонізатори заборонили ІНК та кинули до в'язниці Ганді.

Проте англійський уряд розумів, що з Індією треба щось робити, бо з часом індієці самі вирішать проблему незалежності на свою користь. У **1935 р.** британський парламент затвердив **Акт про управління Індією**, за яким Індійська імперія мала перетворитися на федеральний домініон, що складався з окремих штатів. Проте колоніальний стан зберігався.

У 1937 р. було проведено вибори, котрі засвідчили авторитет ІНК. Він здобув більшість у 8 з 11 провінцій і сформував місцеві уряди. Це був великий крок вперед у здобутті влади і в накопиченні демократичного, парламентського досвіду. Незважаючи на такий успіх, ІНК не зміг об'єднати людей усіх релігійних конфесій Індії. Мусульманська ліга закликала своїх прихильників боротися за створення окремої мусульманської провінції — країни Пакистан («Країни чистих»).

Запитання і завдання

1. Які заходи англійських колонізаторів сприяли розгортанню масового національно-визвольного руху в Індії після Першої світової війни? 2. Які методи застосовував ІНК у боротьбі за незалежність Індії? 3. Яка мета «соляного походу»? 4. З'ясуйте основні етапи національно-визвольної боротьби індійського народу у 20–30-х рр. 5. Хто очолював національно-визвольний рух в Індії? 6. Охарактеризуйте ідеологічну основу боротьби індійського народу за незалежність. 7. Чому Дж.Неру назвав конституцію 1935 р. рабською?

Запам'ятайте дати:

1919 р. — закон про управління Індією.

26 січня 1930 р. — проголошення Дня незалежності Індії.

Березень 1930 р. — «Соляний похід» Ганді.

1935 р. — Акт про управління Індією.

§ 29. Країни Середнього та Близького Сходу

Перша світова війна, розвал Російської та Османської імперій призвели до значних змін у співвідношенні сил на Близькому й Середньому Сході. Цією ситуацією вирішила скористатися Англія, що залишилась єдиною впливовою силою в регіоні. Здавалось, що вона зуміє реалізувати давні свої прагнення: створити безперервні колоніальні володіння від Близького до Далекого Сходу. Досягнути цього планувалося шляхом підпорядкування арабських володінь Османської імперії, повної колонізації Ірану, встановлення контролю над колишнім Російським Закавказзям і Середньою Азією та ліквідацією незалежності Афганістану. Однак таким планам не судилося збутися. Англії довелося зіткнутися з могутнім національно-визвольним рухом, протидією радянської Росії та прагненням США проникнути в цей регіон.

1. Створення національної турецької держави

Поразка у Першій світовій війні призвела до краху Османської імперії. Країни Антанти прагнули до поділу її спадку. Англія та Франція, розчленувавши арабські володіння Османської імперії, хотіли це зробити і з областями з власне турецьким населенням. Країни Антанти встановили контроль над Чорноморськими протоками, французи окупували Кілікію, англійці — Стамбул, Італія та Греція висадили свої війська у Малій Азії (Ізмір та Анталія).

У відповідь на це в Туреччині виник рух за збереження цілісності країни як національної держави. Його очолив генерал **Мустафа Кемаль**. На неокупованій частині Туреччини у місті Анкарі було скликано меджліс — великі національні збори. Меджліс утворив уряд і почав формування армії.

Маріонетковий султанський уряд підписав **10 серпня 1920 р.** з країнами Антанти **Севрський мирний договір**, який закріпив поділ країни. Туреччина втрачала всі володіння на Близькому Сході. Греції переходила частина європейських володінь і місто Ізмір у Малій Азії. На східних кордонах Туреччини утворювалася Вірменська держава. На території самої Туреччини вводився режим капітуляції, що фактично перетворювало її в напівколонію. Уряд Кемалю відкинув такий договір. Тоді грецькі війська за підтримки Англії почали наступ у глибоку країну, що призвело до *греко-турецької війни* (1919–1922 рр.).

В особі радянської Росії Туреччина знайшла союзника в боротьбі проти країн Антанти. Причиною зближення двох держав стало неприйняття ними Версальської системи. У березні 1921 р. обидві країни підписали договір про дружбу й братерство. Згідно з договором було визначено російсько-турецький кордон: до Туреччини

Грецькі війська марширують окупованим Стамбулом, 1919 р.

відійшли території в Закавказзі, котрі раніше належали Росії (Карська область), а потім Вірменії, яку в такий спосіб розділили й знищили. Туреччина отримала фінансову й військову допомогу від РРФСР.

У жовтні того ж року аналогічний договір було укладено з радянськими республіками Закавказзя, а в січні 1922 р. підписано договір з УСРР, делегацію якої очолював М. Фрунзе. Останній допоміг М. Кемалю розробити план розгрому грецьких військ.

У 1922 р. турецькі війська здобули перемогу у війні. Антанта змушена була підписати з урядом Кемалю перемир'я і цим визнати його. Положення Севрського договору переглянули. У 1923 р. підписано Лозаннський мирний договір, згідно з яким зберігалася територіальна цілісність країни як національної держави.

Кемаль Ататюрк із соратниками

Зовнішньополітична стабілізація створила умови для проведення внутрішніх реформ. Туреччину було проголошено республікою (1923 р.). Церкву відділили від держави, а школу — від церкви. Скасовано халіфат (1924 р.). Введено латинський алфавіт. Усіх турків зобов'язали взяти собі прізвища. Мустафа Кемаль узяв прізвище **Ататюрк** — батько турків. У країні було заборонено багатоженство, громадський шлюб став обов'язковим.

Уряд почав підтримувати національну промисловість, концентруючи увагу на розвитку імпортозамінних галузей. Після кризи 30-х рр. у країні вводилися елементи планування економіки і створювався державний сектор.

Аж до смерті Ататюрка в 1938 р. Туреччина була досить сильною державою в європейському розумінні, а Ататюрк став прикладом для націоналістів Близького Сходу та Середньої Азії.

2. Арабський світ

Наприкінці XIX ст. Османська імперія, Іран та Афганістан потрапили в економічну залежність від європейських держав. Османська імперія втратила всі свої північноафриканські володіння, що стали колоніями країн Європи.

Першою реакцією на посилення залежності від Європи була поява панісламізму.

! **Панісламізм** — політична течія, спрямована на створення єдиної ісламської держави як протиположності європейській експансії.

Деяким молодим ісламським політикам вихід із відсталості та іноземної залежності вбачався у створенні сильної національної держави. Такі ідеї заходили в суперечність із традиційними політичними засадами, коли держава вважалася не наці-

ональною, а ісламською, що давало можливість співіснувати в рамках однієї країни цілому конгломератові народів.

Ідеї націоналізму підривали стабільне становище в країнах ісламського світу. Цим уміло скористалися англійці, підтримавши повстання арабів проти Османської імперії під час Першої світової війни. Велику роль в його організації відіграв один з найвідоміших англійських шпигунів **Томас Едвард Лоуренс** («Лоуренс Аравійський»). Араби виступали за створення власної держави. Але реалізувати це прагнення не пощастило. Після закінчення війни арабські землі, які входили до складу Османської імперії, було поділено між Францією та Англією. Франція захопила Ліван і Сирію, Англія встановила контроль над Іраком, Палестиною і Трансйорданією. Частина арабів на Аравійському півострові на чолі з королем Ібн Саудом здобули незалежність і створили державу Неджд і Хіджаз, яка згодом отримала назву *Саудівська Аравія* (1932 р.).

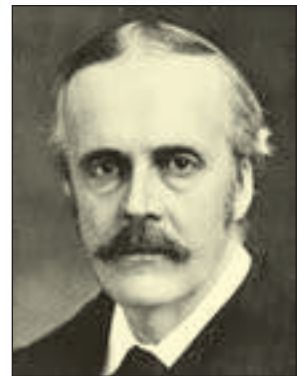
В арабських володіннях Велика Британія створила два формально незалежні королівства — Ірак (1930 р.) та Йорданію (1932 р.). Вона дозволила переселення євреїв на територію Палестини для створення їхнього національного осередку, що призвело до конфронтації переселенців із місцевими арабами.

Перша невдала спроба створити арабську державу надала арабському націоналізмові антианглійської та антифранцузької спрямованості. У зв'язку з цим у 30-ті рр., а надто під час Другої світової війни, у згаданому регіоні посилився вплив Німеччини та Італії.

3. Палестинська проблема

Ідею створення національного осередку євреїв запропонував австрійський журналіст Теодор Герцль у середині XIX ст. На конгресі сіоністського руху в Базелі (Швейцарія, 1897 р.) ця ідея дістала обґрунтування. Вирішено було створити єврейську державу на території Палестини. Сюди передбачалося переселити 10 млн євреїв з усього світу. Попервах сіоністи запропонували турецькому султанові, під владою якого перебувала Палестина, продати ці землі, але він відмовився. Незважаючи на це, єврейське населення почало таємне переселення до Палестини, де створювало замкнуті громади, котрі вели натуральне господарство (*кібуци*).

Під час Першої світової війни султан удався до виселення єврейського населення, звинувативши його у прихильності до Антанти. На завершальному етапі війни у 1917 р. Англія і Франція проголосили **декларацію Бальфура**, в якій йшлося про повернення частини євреїв на їхню історичну батьківщину і право створити національний осередок у Палестині. Ця декларація започаткувала нову хвилю переселення.

Артур Бальфур

Розгін англійськими військами демонстрації арабів

У Палестині почали створюватися єврейські політичні та військові організації. У 1922 р. Англія отримала від Ліги Націй мандат на управління Палестиною. Це відразу викликало повстання арабів проти англійців і євреїв. На той час євреї становили 18% населення Палестини. Хоча заворушення придушили, напруження у стосунках між арабською і єврейською громадами та колоніальною адміністрацією збереглося.

До кінця 30-х рр. Англія сприяла переселенню євреїв. Коли співвідношення єврейського та арабського населення стало загрозливим для стабільності англійської колоніальної імперії, Англія заборонила імміграцію. Проте в єврейських політичних колах уже міцно утвердилась ідея заснування своєї держави. Араби категорично виступили проти такої програми, що посилювало міжнаціональну боротьбу в Палестині.

4. Іран у міжвоєнний період

Перша світова війна та революція в Росії зачепили Іран. Намагаючись не допустити піднесення національно-визвольного руху та поширення його на Індію, а також остаточно закабалити Іран і перетворити його на плацдарм для збройної інтервенції проти радянської Росії, у 1918 р. англійці розпочали окупацію всього Ірану, вдерлись у Баку (Азербайджан) та Середню Азію.

У Тегерані було створено проанглійський уряд на чолі з Восугом ед-Доуме. Порушивши конституцію, без відома меджлису, він підписав англо-іранську угоду, яка віддавала під контроль англійських радників та інструкторів іранську армію, фінанси, шляхове будівництво, зовнішню торгівлю й інші сфери суспільно-економічного життя Ірану.

Англо-іранська митна конвенція передбачала низькі тарифи для англійських товарів і забороняла торгівлю з радянською Росією. З країни вивозилося зерно, що призвело до зростання цін на продовольство.

Окупація викликала антианглійський рух. Особливо широко він розгорнувся на півночі. 7 квітня 1920 р. в Тебризі (Іранський Азербайджан) спалахнуло повстання проти шахської влади й англійців, котре очолив лідер азербайджанських автономістів шейх Хіабані. Він виступав проти кабальної англо-іранської угоди, вимагав зміцнення національної незалежності, проголошення Ірану республікою, проведення демократичних реформ й автономії для Азербайджану. Повсталі захопили владу в Тебризі та в інших містах й районах Іранського Азербайджану. У вересні 1920 р.

повстання було придушене англійськими і шахськими військами.

В іншій північній провінції Ірану — Гілян — 5 червня 1920 р. проголосили Гілянську республіку й тимчасовий революційний уряд на чолі з *Кучек-ханом*. До нього увійшли представники різних політичних течій і соціальних груп — поміщики, націоналісти, демократи, комуністи. Суперечності між членами уряду і, відповідно, між політичними силами, які вони репрезентували, зумовили внутрішню слабкість республіки. Голова уряду Кучек-хан відкидав аграрну реформу, на якій наполягали комуністи й представники національних меншин, зокрема курди.

Проанглійська політика зазнала поразки, й уряд Восуга ед-Доуме пішов у відставку.

У країні панувало безладдя. Шах ніяк не міг навести в ній елементарний лад: на півночі країни до влади прагнули прийти комуністи, на півдні хазайнували англійці, населення потерпало від банд грабіжників та озброєних загонів кочівників.

За такої ситуації, коли на карту було поставлено існування держави, офіцер перських козаків **Реза-хан** очолив похід на столицю Ірану Тегеран. Фактично це був державний переворот. У лютому 1921 р. на вимогу заколотників було створено новий уряд, в якому Реза-хан отримав посаду військового міністра. Через три місяці вся влада опинилася в його руках. Шах у цій ситуації перетворився на символічну фігуру. Реза-хан жорстоко розправився з повстанським рухом і навів лад у країні. У 1922 р. він домігся призначення його прем'єр-міністром. А 12 грудня 1925 р. Установчі збори проголосили його спадкоємним шахом Ірану під іменем Реза-шаха Пехлеві. В Ірані утвердилася нова династія.

Новий правитель ліквідував політичну залежність від Великої Британії, змусивши її вивести свої війська з Ірану. Одночасно налагодив відносини з радянською Росією (угода 1921 р.).

Події в Ірані 1919–1922 рр. можна оцінити як національну революцію, основним завданням котрої були ліквідація напівколоніальної залежності, збереження єдності країни та проведення в ній модернізації.

У 20–30-х рр. в Ірані було здійснено деякі реформи в царині культури й побуту; запроваджено світські школи, невелике число жіночих шкіл, відкрито університети в Тегерані. У 1935 р. було видано декрет про обов'язкове зняття чадри, запроваджено європейську форму одягу, пишні феодальні титули замінено прізвищами. Вплив духовенства в суспільно-політичному житті країни обмежувався.

У зовнішній політиці у 30-ті рр. Реза-шах пішов на зближення з Німеччиною, прагнучи знайти в ній противагу СРСР і Великій Британії.

Реза-шах Пехлеві

5. Здобуття незалежності Афганістаном

Просування англійців у Ірані та Середній Азії (1918 р.) створило, на їхню думку, умови для ліквідації незалежності Афганістану (дві попередні війни з цією країною у другій половині XIX ст. британці програли).

Англійці використовували пануючий в Афганістані режим еміра Хабібুলли для придушення антиколоніальних виступів. Проанглійська політика цього правителя викликала глибоке невдоволення в країні. В опозиції перебували діячі, які підтримували молодоафганські ідеї (модернізація країни), та деякі впливові представники консервативної орієнтації. З настроями останніх були солідарні й так звані староафганці, котрі виступали за обмеження іноземного впливу під гаслами «захисту мусульманської старовини», недопущення будь-яких змін.

У лютому 1919 р. еміра Хабібуллу вбили змовники. Після короткої сутички претендентів на владу трон дістався одному з синів Хабібулли — *Аманулла-ханові*, тісно пов'язаному з рухом молодоафганців і підтриманому населенням Кабула та армією. Сівши на троні, Аманулла намагався досягти незалежності країни й провести певні внутрішні реформи.

Англійські війська в Афганістані

Аманулла-хан

28 лютого 1919 р. Аманулла-хан проголосив **незалежність Афганістану**. Було підвищено платню солдатам, заборонено відкупи на збір державних податків, ліквідовано внутрішні митниці. Владу нового еміра в країні визнали повсюди.

Уряд Афганістану звернувся до британських властей в Індії з пропозицією переглянути англо-афганські стосунки на основі рівноправності сторін. Відповідь, яка надійшла лише через півтора місяця, зобов'язувала фактично виконувати умови старих кабальних договорів. Діяльність колоніальної влади в Індії вказувала на те, що Англія готує війну проти Афганістану.

У травні 1919 р. Британія розв'язала збройну агресію проти країни. Завдяки чисельній перевазі та кращій технічній забезпеченості загарбники вдерлися на територію Афганістану, намагаючись здійснити наступ на Кабул.

Через запеклий опір афганських збройних сил Англія змушена була піти на перемир'я. 8 серпня 1919 р. англійці підписали в Равалпінді англо-афганський попередній, а в 1921 р. остаточний *мирний договір*. Афганістан визнано незалежною державою. Договори про дружбу було під-

писано між Афганістаном і сусіднім Іраном (1921 і 1927 рр.), Туреччиною (1921 та 1928 рр.). У 1926 р. Аманулла прийняв титул падишаха (короля).

Король Аманулла розпочав здійснення реформ, спрямованих на модернізацію країни. Це викликало сильний опір з боку духовенства й племінних вождів. Загони опозиції захопили Кабул і примусили Аманулла зректися трону. Але в жовтні 1929 р. їхнього лідера було скинуто: королем обрали Надір-шаха, двоюрідного брата Аманулли. У 1931 р. Надір-шах прийняв конституцію, яка закріплювала в країні пачуючий режим. У 1933 р. влада перейшла до *Захір-шаха*. Він продовжив поміркову зовнішню та внутрішню політику

Запитання і завдання

1. Як відбувався процес створення національної турецької держави? 2. Дайте оцінку діяльності К. Ататюрка. 3. Коли зародилась ідея створення єврейської держави і як вона втілювалась у життя? 4. Яке значення для створення єврейської держави мала декларація Бальфура? 5. У чому полягає сутність палестинської проблеми? 6. Яким чином пов'язані арабський націоналізм і необхідність модернізації всіх галузей життя в арабських країнах? 7. Охарактеризуйте події в Ірані в 1919–1922 рр. Яким чином Реза-хан установив свою владу? 8. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику Ірану до і після приходу Реза-хана до влади. 9. Чим було зумовлено розгортання боротьби афганського народу за незалежність? 10. Які причини й наслідки англо-афганської війни 1919 р.? 11. Який вплив мали події в Росії на розвиток національно-визвольного руху в Афганістані?

Запам'ятайте дати:

- 1917 р. — декларація Бальфура.
- 1919 р. — проголошення незалежності Афганістану.
- 1922 р. — надання мандатів Англії та Франції на арабські володіння Османської імперії.
- 1924 р. — проголошення Туреччини республікою.
- 1925–1941 рр. — правління в Ірані шаха Реза Пехлеві.
- 1930 р. — проголошення незалежності Іраку.
- 1932 р. — перейменування Королівства Неджд і Хіджаз в Саудівську Аравію. Проголошення незалежності Йорданії.

§ 30. Країни Латинської Америки

1. Вплив Першої світової війни на розвиток Латинської Америки

Перша світова війна безпосередньо не зачепила країни Латинської Америки, проте мала для їхнього розвитку суттєві наслідки. Ріст споживання сільськогосподарської продукції та сировини у воюючих державах привів до зростання ціни на цю продукцію. Це збільшило прибутки латиноамериканських країн, що були використані для розвитку промисловості. У країнах формувалися національний капітал і робітничий клас, які на повен голос заявили про свої права. Відтак до невирішеного аграрного питання долучилися проблеми, притаманні промислово розвиненим країнам.

Війна також призвела до згортання капіталовкладень європейських держав, із чого негайно скористалися США. Після відкриття в 1914 р. Панамського каналу, який став власністю США, вирости політична вага і вплив Сполучених Штатів.

2. Ліберальний реформізм

У 1920-ті рр. у країнах Латинської Америки стало популярним гасло зміцнення національної незалежності та усунення впливу інших держав. Це спонукало уряди деяких країн до проведення реформ. Ліберальний реформізм в Латинській Америці формувався під впливом європейського і північноамериканського ліберального реформізму, але він вирішував дещо ширше коло завдань. Так, поряд з реформами, які мали місце в європейських державах у XIX ст., розв'язувалися завдання й національного характеру (націонал-реформізм): розвиток національних економік та послаблення залежності від провідних країн світу і транснаціональних корпорацій. Найбільш радикальні реформи у першій чверті XX ст. провели в Аргентині, Чилі, Уругваї та Мексиці.

Так, в Аргентині президент *Інполіто Ірігоєн* (1916–1922, 1928–1930 рр.) підвищив заробітну плату, дозволив діяльність профспілок, увів 8-годинний робочий день і двотижневу оплачувану відпустку, пенсійне забезпечення.

Інполіто Ірігоєн

Крім того, уряд наважився на проведення земельної реформи, згідно з якою селянам передавалось із державного фонду 7,6 млн га землі та захищалися права орендарів.

У Чилі схожу політику у 20-ті роки проводив президент Артуро Алессандрі. Особливо це стосувалося робітничого законодавства.

В Уругваї, який у XIX ст. пережив низку громадянських війн і втручань з боку сусідніх держав, основи ліберального реформізму були закладені ще на початку XX ст. президентом Х. Батльє-і-Ордоньєсом. За нього та його наступників було створено значний державний сектор економіки. Приватні підприємці мали відраховувати частину прибутків для соціальних потреб. Держава стала проводити протекціоністську політику. На виробництві ввели 8-годинний робочий день, встановили офіційний мінімум заробітної плати, запроваджувалося пенсійне забезпечення, допомога по безробіттю, безкоштовна освіта на всіх рівнях. Крім того, була проведена демократична реформа виборчої системи, обмежено права президента, забезпечено права опозиції. Церкву відокремили від держави.

У Мексиці після революції 1910–1917 рр. до влади доступилася нова політична еліта. В умовах формального збереження демократичних свобод у країні встановився режим «революційного кауділізму» (каудільйо — вождь).

У 1920 р. до влади в країні в результаті повстання і наступних президентських виборів прийшов Альваро Обрегон — колишній революційний генерал. Президента Карранса було вбито. Обрегон пообіцяв реалізувати всі ті завоювання революції, що були закріплені у конституції країни. В умовах відсутності сформованої партійної структури та інститутів демократії новий президент опирався на широкі верстви населення, яке стало реально отримувати плоди революції. Так, селянам передали 700 тис. га поміщицьких земель. Була підвищена заробітна плата.

3. Латинська Америка у період «стабілізації». Антиолігархічні революції 20-х років

Ліберальний реформізм початку 1920-х рр. наштовхнувся на сильний опір правих сил, які були представлені традиційною земельною аристократією. Під їхнім тиском відбувається деякий відхід від здобутих позицій.

В Аргентині президент М. Альверас (1922–1928) пішов на компроміс з правими силами, згорнувши проведення подальших реформ. Повернення на президентську посаду Ірігоєна і нова хвиля реформаторської діяльності була перервана переворотом генерала *Хосе Урібуру*, що правив з 1930 по 1932 р.

У Чилі діяльність президента Алессандрі була перервана у 1924 р. військовим переворотом. Заколотники, виступаючи під гаслом створення сильної національної держави, припинили демократичні реформи й жорстко розправилися з робітничими організаціями. Але натомість запровадили 8-годинний робочий день, пенсійне забезпечення, укладення колективних договорів.

У 1925 р. в Чилі знову відбувся переворот, у результаті якого було відновлено конституційний порядок. Незважаючи на повернення демократичного правління, лідер заколотників Ібаньєс домігся перемоги на президентських виборах і в 1927–1931 рр. установив свою особисту диктатуру. Він у своїх діях наслідував політику Муссоліні в Італії.

У Мексиці наступником Обрегона став генерал П.Е. Кальєс (1924–1928). Він виступав під гаслом «продовження революції». За час його президентства між селянами було додатково розподілено 3,2 млн га землі. Держава під гаслом захисту власного товаровиробника і боротьби з імперіалізмом пішла на конфлікт з американськими корпораціями, особливо з нафтодобувними. Щоб показати «революційність» свого уряду, Кальєс відважився на конфлікт з католицькою церквою. Внаслідок цього у 1926–1927 рр. у країні почали діяти збройні загони *крістерос* — прихильників церкви, які активно підтримувалися земельною аристократією.

Зрозумівши, що подальша «революційність» може завести до нового внутрішнього конфлікту і втрати усіх здобутків революції, уряд Кальєса поступово згортає свою реформаторську активність і повертається до «нормального»

Генерал Хосе Урібуру

управління країною. Таким чином, «революційний кауділізм» вичерпав свою історичну місію, забезпечивши поступовий перехід від революції до стабільного життя.

Але не всі країни Латинської Америки пережили період ліберального реформізму. Так, у Бразилії кавові плантатори не бажали поступатися владою і що-небудь змінювати. У таких умовах ініціативу в боротьбі за демократизацію життя країни взяли на себе молоді офіцери — тенентисти (від порт. *tenente* — лейтенант). У 1922 р. вони здійснили заколот у Ріо-де-Жанейро, котрий був жорстоко придушений. Не змирившись із поразкою, тенентисти 1924 р. рушили в рейд країною. У цей час відбулися повстання у військових гарнізонах на півдні Бразилії, яке очолив Л.К. Престес. Об'єднавшись з повстанцями з Сан-Паулу, Престес повів «непереможну колону» країною. За два роки вона пройшла 25 тис. км, але зрештою, під тиском урядових військ, мусила відступити у Болівію, де була інтернована. Незважаючи на поразку, рух тенентистів розхитав олігархічний режим і створив умови для його демократизації.

Ще одним прикладом проти засилля олігархів й американських компаній стала збройна боротьба у Нікарагуа, яку очолював А. Сандіно. У події повстання проти земельних олігархів втрутилися США, які окупували країну. Однак Сандіно відмовився скласти зброю і з 30-ма прихильниками розпочав боротьбу проти інтервентів. Повсталі проголосили своєю метою вигнання окупантів, відновлення справжнього суверенітету держави, встановлення демократичної влади.

Августо Сандіно

Заколотники, підтримані народом, оточили столицю. Проамериканський уряд був змушений піти на переговори. У 1933 р. з країни вивели американські війська, а Сандіно розпустив свою армію. Однак плантатори не бажали поступатися владою. Сандіно було підступно вбито, владу у країні захопила родина *Анастасіо Самоси*, який встановив одіозний диктаторський режим, що проіснував до 1979 р., коли був повалений народною революцією. Збройні виступи в Бразилії та Нікарагуа можна характеризувати, як антиолігархічні революції.

4. Реформи 1930-х рр. Боротьба за економічну незалежність

Ще одним поштовхом до зміцнення курсу на позбавлення залежності від європейських держав і США стала економічна криза 1929–1933 рр. Вона сильно вдарила по економіці латиноамериканських країн. Зменшилися надходження від експорту. На складах накопичилася значна кількість сільськогосподарської продукції, яку доводилося знищувати, щоб хоч якось утримати ціни від різкого падіння. Почалося нове піднесення антиімперіалістичного руху (значною мірою антиамериканського та антианглійського), що призвело до зближення країн Латинської Америки з Ні-

меччиною та Італією, які суперничали зі США та Англією. Але головною метою урядів Латинської Америки був пошук виходів із скрутного становища.

Країни Латинської Америки взялися до індустріалізації, яка мала, на їхню думку, компенсувати неможливість імпорту машин та обладнання з промислово розвинутих країн. Для розбудови власної промисловості місцевому капіталові надавалися всілякі пільги. Держава також почала вкладати кошти у розвиток стрижневих галузей народного господарства, що призвело до виникнення державного сектору економіки. Робилися спроби змінити структуру експорту, щоби зменшити його залежність тільки від одного виду продукції.

Отже, у Латинській Америці, як і в країнах Заходу, криза призвела до посилення державного регулювання економіки. Але форми проведення перетворень були різними. У Бразилії з ініціативою проведення реформ виступив президент **Жетуліо Варгас** (1930–1945 і 1951–1954 рр.). Він прийшов до влади на хвилі боротьби з традиційною олігархією, користуючись значною підтримкою населення. У боротьбі за владу й утриманні її використовував будь-які засоби: від встановлення особистої диктатури до відновлення демократичного правління. Головною своєю метою Варгас проголосив створення могутньої і сильної Бразилії. Всі його дії були підпорядковані цій меті.

За роки правління Ж. Варгаса у Бразилії було здійснено індустріалізацію, введено протекціоністські митні збори. У соціальній сфері запроваджено страхування і трудове законодавство, введено 8-годинний робочий день, визначено розмір мінімальної заробітної плати, пенсій і відпусток тощо. У зовнішній політиці лавірував між США та фашистськими країнами. Зрештою, Бразилія вступила у Другу світову війну на боці антигітлерівської коаліції.

В Аргентині курс на імпортозамінну індустріалізацію здійснювався в умовах воєнної диктатури. Проте економічної незалежності країні не вдалося досягнути, хоча Аргентина й стала аграрно-індустріальною державою.

У Чилі схожі реформи провів уряд Народного фронту на чолі з президентом *Агірре Серда*.

Найбільш ґрунтовні перетворення здійснив у Мексиці президент *Ласаро Карденас* (1934–1940 рр.). За часи його правління було покинчено з пануванням латифундій, націоналізовано залізницю та нафтову промисловість, утвердився демократичний устрій.

Жетуліо Варгас

Агірре Серда

Важливою політичною подією 1930-х рр. стала революція на Кубі (1933–1934 рр.), в результаті якої було повалено диктатуру Мачадо й проведено цілий ряд демократичних та соціальних реформ, обмежено вплив іноземного капіталу. Ініціатором таких змін був Антоніо Гітерас. Але перетворення не були доведені до кінця. Внаслідок перевороту сержанта Ф. Батісти до влади у країні прийшли праві сили.

5. Міждержавні конфлікти

Період 1920–1930 рр. позначився і декількома міждержавними конфліктами, які були зумовлені невизначеністю кордонів у важкодоступних регіонах. Такі зіткнення мали місце між Перу й Еквадором, Перу й Колумбією, Перу й Чилі, Чилі й Болівією, Парагваєм і Болівією. Найсерйознішими стали збройні конфлікти між Перу й Колумбією — *Летісійська війна (1932–1934 рр.)*, в якій Перу зазнала поразки, та між Болівією і Парагваєм — *війна Чако (1928–1929, 1932–1935 рр.)* Своєю назву війна бере від пустельного району на кордоні двох держав, де були знайдені поклади нафти. Болівія, яка ретельно підготувалася до війни, так і не змогла здолати Парагвай, втратила нафтоносний район і не отримала річкового шляху для виходу до Атлантичного океану.

6. США і Латинська Америка

З кінця XIX ст., особливо після американсько-іспанської війни 1898 р., щодо країн Латинської Америки США застосовували політику «великого кийка», «дипломатію канонерок» та «дипломатію долара». Американські війська неодноразово здійснювали збройні інтервенції у країни регіону. У 1915 р. американські збройні сили вторглися на Гаїті, 1916 р. — Домініканську республіку, 1916–1917 р. — Мексику, 1917 р. — на Кубу, 1918 р. — Панаму, 1919 р. — Гондурас і Коста-Ріку, 1920 р. — Гватемалу, у 1924 р. — повторно в Гондурас, а 1927 р. — Нікарагуа.

Американські монополії експлуатували природні ресурси (нафта, мідь, олово, деревина тощо). У деяких країнах політичне життя цілковито оберталось навколо представництва якоїсь могутньої американської компанії. Так, «Юнайт фрутс» повністю панувала в Центральній Америці.

Американські військові в Нікарагуа із захопленим прапором Сандіно

Посилення антизахідних, особливо антиамериканських, настроїв у країнах регіону змусило США скоригувати їхню політику в Латинській Америці. Президент Рузвельт заявив, що США проводитимуть *політику «доброго сусіда»* і не здійснюватимуть інтервенції (у 1933 р. США вивели свої війська з Нікарагуа). США стали покладатися на розвиток міжамериканського співробітництва на основі рівності. Така політика сприяла послабленню впливу Німеччини та Італії в Латин-

ській Америці, створила умови для участі країн цього регіону в Другій світовій війні на боці антигітлерівської коаліції (19 латиноамериканських країн оголосили війну Японії, Італії, Німеччині та стали членами Організації Об'єднаних Націй). Реально ж взяли участь у війні Бразилія та Мексика.

Запитання і завдання

1. З'ясуйте особливості розвитку країн Латинської Америки у 20–30-х рр. XX ст.
2. Якими були наслідки Першої світової війни для країн цього регіону?
3. Які реформи було проведено у 30-ті рр. у Мексиці, Бразилії та Аргентині?
4. У чому полягає сутність реформ, проведених у країнах Латинської Америки в той період?
5. Назвіть причини економічної відсталості країн Латинської Америки.
6. Як склалися відносини між США і країнами Латинської Америки? Чому США скоригували свою політику щодо країн регіону в 30-ті рр.?

Запам'ятайте дати:

- 1922–1924 рр. — рух тенентистів.
- 1920-ті рр. — антиолігархічні революції.
- 1928–1929, 1932–1935 рр. — війна Чако.
- 1933 р. — започаткування США політики «доброго сусіда».
- 1933–1934 рр. — революція на Кубі.

Практичне заняття

*Азія та Латинська Америка:
протиборство демократичних сил і диктаторських режимів*

Узагальнення знань за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ VI

Передумови Другої світової війни

§ 31–32. Утворення вогнищ війни.

Створення блоку Берлін–Рим–Токіо

1. Вплив світової економічної кризи на міжнародні відносини

Світова економічна криза загострила міжнародні відносини і призвела до появи вогнищ нової війни. На відміну від передодня Першої світової, у 30-ті роки лише незначна кількість держав прагнула знову війни. Таке становище робило реальною можливість усунути загрозу масштабного конфлікту за умов спільних дій усього співтовариства. Звичайно, розвиток міжнародних відносин 30-х років не слід розглядати як єдину тенденцію, спрямовану на підготовку нової війни, проте загальний напрям розвитку Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин був саме таким. В міру посилення та поглиблення конфліктів, які щоразу спалахували у 30-ті роки, зростало прагнення учасників вирішувати їх не способом компромісів, а нав'язуванням силою своєї волі.

Першим випробуванням здатності світового співтовариства діяти спільно стала економічна криза. Вона була глобальною і поставила перед всіма країнами завдання скоординувати свої зусилля для її подолання.

Реальними кроками на цьому шляху тогочасні провідні політики вбачали зменшення воєнних витрат (це планувалося через скорочення озброєнь і армій або створення такої системи міжнародної безпеки, яка б зробила непотрібними значні воєнні витрати) і полегшення фінансового тягаря репарацій та боргів.

У січні 1930 р. в Лондоні відкрилась міжнародна конференція з обмеження морських озброєнь. На ній була здійснена спроба поширити умови «Договору п'яти» на інші класи бойових кораблів: крейсери, есмінці, підводні човни. У повному обсязі це питання розв'язати не вдалося: Франція та Італія відмовилися підписати угоду. США, Англія, Японія — домовилися щодо крейсерів та есмінців дотримувати співвідношення 5 : 5 : 3. Стосовно підводних човнів, то запроваджувався принцип рівності флотів.

У лютому 1932 р. після тривалої підготовчої роботи у Женеві нарешті відкрилась конференція із роззброєння. З самого початку з'ясувалося, що між провідними дер-

Німецький плакат, який мав довести беззахисність Німеччини

жавами існували серйозні розбіжності у підходах до цієї проблеми. Так, Франція вважала, що вирішенню питання про роззброєння повинно передувати створення міжнародної армії під зверхністю Ліги Націй. Її основний опонент Німеччина вимагала ліквідації всіх обмежень Версальського договору. Англію насамперед цікавили проблеми знищення підводних човнів і хімічної зброї. США виступали за скорочення сухопутних сил. СРСР вимагав поставити на порядок денний конференції питання про загальне роззброєння або пропорційно поступове. Італія пропонувала, для початку, на рік ввести мораторій на нарощування озброєння. Японія ставила попередню умову — визнання її особливої ролі на Далекому Сході та в басейні Тихого океану. Таким чином, конференція закінчилась нічим.

Здійснювались і спроби впорядкувати справи у сфері міжнародних фінансів.

Окрім того, великі держави прагнули вирішувати економічні проблеми не спільно, а поодино, коли кожна країна намагалася перекласти тягар кризи на сусіда. Як наслідок, зросло економічне суперництво та зменшилась можливість чинити спільний опір перед загрозою війни.

Тим часом як ішли жваві дискусії на різноманітних міжнародних форумах, з'явилися держави, котрі були готові йти на злам існуючої системи міжнародних відносин і встановлення своєї гегемонії у світі.

2. Вогнище війни на Далекому Сході

Перше вогнище війни виникло на Далекому Сході. У 1927 р. прем'єр-міністр Японії *Танака* у меморандумі імператору виклав програму територіальних завоювань на Далекому Сході і знищення могутності США у Тихому океані.

Восени 1931 р. японські війська окупували територію *Маньчжурії* — важливу в стратегічному й економічному аспектах частину Китаю.

Японські війська в Маньчжурії, 1931 р.

Напад на Маньчжурію стався після провакаційного вибуху на залізниці неподалік Мукдена, влаштованого японцями 18 вересня 1931 р.

На загарбаній території Північно-Східного Китаю японці у 1932 р. створили маріонеткову державу *Маньчжоу-Го*.

Виправдовуючи агресію, Японія заявляла про загрозу проникнення СРСР в цей регіон і як приклад наводила китайсько-радянський конфлікт 1929 р. і підтримку Радянським Союзом китайських комуністів.

Такі дії Японії спонукали світове співтовариство вжити відповідних заходів. Ліга Націй, на прохання Китаю, створила спеціальну комісію для вивчення проблеми. Та рекомендувала вивести японські війська і передати Маньчжурію під міжнародний контроль. Але Японія не була засуджена як агресор. Ліга Націй заявила, що Маньчжурія є невід'ємною частиною Китаю і не визнала Маньчжоу-Го. У відповідь Японія в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Передбачені на цей випадок санкції проти Японії так і не були запроваджені. З'явився перший прецедент безкарності агресії.

3. Агресія Італії проти Ефіопії

У 1935 р. цим прецедентом скористалась Італія. Вона вважала себе обділеною внаслідок післявоєнних домовленостей після Першої світової і не приховувала загарбницьких планів, до яких входили й наміри завоювання Ефіопії.

3 жовтня 1935 р. 250-тисячна італійська армія, озброєна авіацією і танками, вдерлася на територію **Ефіопії**. Ефіопське військо чинило впертий опір. Але сили були нерівними. Рада Ліги Націй оголосила Італію агресором і зобов'язала всіх членів організації застосувати проти неї економічні санкції. Ці заходи виявилися малоефективними. США і Велика Британія оголосили нейтралітет і відмовилися постачати Ефіопії сучасну військову техніку. Тим самим жертва й агресор були поставлені на один щабель.

Італійські війська перетинають ефіопський кордон, 1935 р.

У травні 1936 р. Італія оголосила про завоювання всієї Ефіопії. Вона була об'єднана з Еритреєю та Італійським Сомалі в Італійську Східну Африку. Ефіопський народ розгорнув партизанську боротьбу проти агресорів, яка завершилася звільненням країни з допомогою англійців у 1941 р.

4. Агресивність Німеччини. Ліквідація Версальської системи

Після приходу до влади Гітлера Німеччина приєдналася до групи агресивних держав. До 1933 р. становище Німеччини у межах Версальської системи було значно полегшено. Вона перестала сплачувати репарації.

Для Гітлера перегляд умов Версальського договору був лише першим кроком на шляху світового панування. Другим кроком повинно було стати об'єднання всіх німців в одній державі, а це передбачало приєднання Австрії, населених німцями районів Франції, Бельгії, Чехословаччини, Польщі й Литви. Третім кроком мало бути завоювання «життєвого простору» на Сході. Заволодівши сировинними й аграрними ресурсами Східної Європи, Німеччина, на думку Гітлера, зможе перемогти у боротьбі за світове панування.

Таким чином, кожний з визначених Гітлером кроків означав вже не просто перегляд Версальської системи, а шлях до її повної ліквідації та докорінної зміни міжнародних відносин, що склалися. Це була пряма дорога до війни.

Свідченням рішучих намірів Гітлера став вихід Німеччини з Ліги Націй у жовтні 1933 р.

1935 рік став переломним. Після виплати Франції компенсації за вугільні шахти земля Саар внаслідок плебісциту відійшла до Німеччини. Країна відмовилась від статей Версальського договору, які забороняли їй мати військову авіацію, оголосила про запровадження загальної військової повинності й формування армії з 36 дивізій.

Між Великою Британією і Німеччиною у 1935 р. уклали військово-морську угоду. За нею Німеччині дозволялося збільшити тоннаж свого флоту у 5,5 разів і будувати підводні човни. Угода була вже двостороннім порушенням Версальської системи.

Такий поворот подій став турбувати найближчих сусідів III рейху. Європейська дипломатія почала активно обговорювати ідею створення системи колективної безпеки. У 1934 р. СРСР прийняли до Ліги На-

Населення Саару радіє з приводу приєднання до Німеччини, 1935 р.

Німецькі війська переходять річку Рейн, 1936 р.

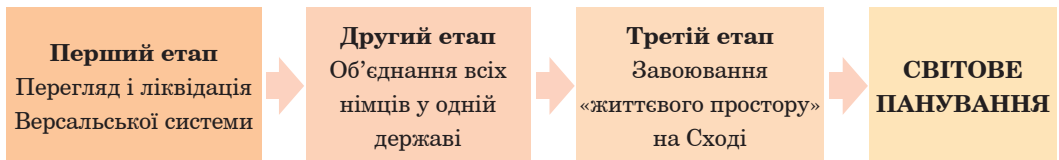

цій. У травні 1935 р. Радянський Союз і Франція уклали угоду про взаємодопомогу. Аналогічний договір був підписаний між СРСР та ЧСР. За договорами сторони зобов'язані надавати взаємну допомогу. На Заході ще були досить стійкі антирадянські настрої. Зрозумівши це, Гітлер відважився на рішучі дії: у березні 1936 р. німецькі війська зайшли у *Рейнську демілітаризовану зону*. Ні Англія, ні Франція не застосували передбачені в цьому випадку заходи.

У Німеччині тривало нарощування виробництва озброєнь, здійснювались програми створення синтетичного бензину й каучуку, що зменшило б залежність країни від імпорту. Почалася відкрита підготовка до війни.

Таким чином, створена після Першої світової війни недосконала система європейської безпеки була ліквідована.

Шлях Гітлера до світового панування

5. Створення «осі» Берлін–Рим–Токіо

Спільні інтереси Японії, Італії, Німеччини швидко привели їх до зближення. 25 листопада 1936 р. Німеччина і Японія підписали **Антикомінтернівський пакт**, а 6 листопада 1937 р. до нього приєдналась Італія. Утворилась «вісь» *Берлін–Рим–Токіо*. Сторони зобов'язувались інформувати одна одну про діяльність Комінтерну й вести проти нього спільну боротьбу. На додаток до договору дали обіцянку в разі війни однієї зі сторін з СРСР не робити нічого, що могло б полегшити становище останнього.

Цей блок агресорів не був монолітним. Німеччина та Італія суперничали в Австрії й обидві претендували на гегемонію на Балканах, перш ніж їм вдалося домовитись про розмежування сфер впливу в цьому регіоні. Тоді ж Німеччина визнала завоювання Італією Ефіопії. Після цього два агресори активно координували свою політику і спільно провели ряд міжнародних акцій.

Непросто склалися відносини Німеччини та Японії. Вони ускладнювались тим, що Японія захопила німецькі колонії у Тихому океані та Китаї і не збиралась їх повертати. Німеччина та Італія під час японської агресії

Підписання Антикомінтернівського пакту, 1936 р.

1937 р. проти Китаю продавали зброю китайському уряду. Обидві країни були далеко одна від одної і прагнули зберегти свободу дій у своїй сфері інтересів.

До середини 30-х років Німеччина, Італія та Японія стали на шлях прямого порушення умов повоєнного врегулювання. Над всією Версальсько-Вашингтонською системою нависла загроза. Альтернативою їй був запропонований Німеччиною, Італією та Японією, заснований на пануванні сили «новий порядок», який зводився до розподілу світу між цими державами. Шлях до такого «порядку» йшов через війну.

6. Ліга Націй в умовах наростання воєнної небезпеки

Тон у діяльності Ліги Націй задавали Англія і Франція, тому її діяльність була в руслі зовнішньополітичних пріоритетів цих держав.

За час свого існування організація не скористалася широкими повноваженнями, наданими їй Статутом. У ньому передбачались обмеження озброєнь, взаємні гарантії територіальної цілісності й незалежності, заходи з боротьби проти агресора, у тому числі й колективні санкції. На практиці Ліга Націй не стала інструментом захисту миру й приборкання агресорів. Так, коли Китай звернувся зі скаргою на агресію Японії в Маньчжурії, то Рада Ліги Націй лише висловила надію на нормалізацію японсько-китайських відносин. Спершу Японія, а потім Німеччина вийшли з Ліги Націй, щоби продовжити здійснення їхніх зовнішньополітичних планів. Проти Італії застосували економічні санкції, але не в повному обсязі, і вона не припинила агресії проти Ефіопії. Не порахувався з Лігою Націй і Радянський Союз, здійснивши у 1939 р. напад на Фінляндію.

Документи розповідають

Додатковий протокол Анतिकомінтернівського пакту

(Витяг)

Підписуючи Угоду проти комуністичного «Інтернаціоналу», повноважні представники стосовно цієї угоди домовилися про таке:

1) відповідні влади обох Високих Сторін, що домовляються, підтримуватимуть тісне співробітництво у справі обміну інформацією про діяльність комуністичного «Інтернаціоналу», а також з приводу прийняття роз'яснювальних та оборонних заходів у зв'язку з діяльністю комуністичного «Інтернаціоналу»;

2) відповідні влади Високих Сторін, що домовляються, вживатимуть у межах чинного законодавства суворі заходи проти осіб, які прямо чи опосередковано, всередині країни або за кордоном перебувають на службі комуністичного «Інтернаціоналу» чи служб його підривної діяльності;

3) з метою полегшення означеного в пункті 1 співробітництва між відповідними владами обох Високих Сторін, що домовляються, буде засновано постійну комісію, в якій вивчатимуться та обговорюватимуться подальші оборонні заходи, необхідні для запобігання підривній діяльності комуністичного «Інтернаціоналу».

1. Чим було зумовлено підписання цього пакту?
2. Що стало основою створення блоку агресивних держав?

Запитання і завдання

1. Як вплинула економічна криза 1929–1932 рр. на розвиток міжнародних відносин? 2. Які головні відмінності між передоднем Першої та Другої світових війн? 3. Яку позицію займали США в умовах наростаючої загрози війни? 4. Доведіть суперечливість зовнішньополітичних інтересів європейських країн і США. 5. Де виникло перше вогнище війни і чому саме там? 6. Що дало змогу Німеччині відмовитися від дотримання статей Версальського договору? 7. Який план розробив Гітлер для досягнення світового панування? 8. Чому СРСР був прийнятий до Ліги Націй? 9. Що зближувало Німеччину, Італію, Японію? 10. Охарактеризуйте роль Ліги Націй у міжнародних відносинах 30-х років.

Запам'ятайте дати:

1931–1932 рр. — окупація Японією Маньчжурії.

1933 р. — вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй.

1933 р. — встановлення дипломатичних відносин між США та СРСР.

1934 р. — прийняття СРСР до Ліги Націй.

1935 р. — англо-німецька морська угода.

1935 р. — укладення французько-радянського і радянсько-чехословацького договорів.

1935–1936 рр. — агресія Італії проти Ефіопії.

Березень 1936 р. — введення німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону.

1936–1939 рр. — громадянська війна в Іспанії.

25 листопада 1936 р. — укладення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту.

6 листопада 1937 р. — приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту. Створення «осі» «Берлін–Рим–Токіо».

§ 33. Політика «умиротворення» агресора та її крах

1. Причини виникнення політики «умиротворення»

У тих умовах мир означав збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка, незважаючи на її недоліки, забезпечувала відносну стабільність і визнавала силу права. Ця система містила принцип запобігання міжнародним кризам. Він передбачав колективні дії проти агресора через Лігу Націй. Колективної відсічі не вийшло, механізм не спрацював. Насамперед тому, що здатність країн Заходу до згуртованих дій проти агресора знизилась через загострення взаємного суперництва у пошуках шляхів подолання економічної кризи.

Колективний опір агресорам потребував застосування різноманітних, в тому числі і силових методів. Однак сама думка про це для людей, які щойно пережили війну, здавалася зловісною. Громадськість в Англії і Франції була налаштована категорично проти використання сили. Китай, Ефіопія здавались занадто далекими, щоб вбачати у них загрозу європейській безпеці. Такі настрої знайшли своє відображення у політиці «умиротворення», яка вела країни до пасивності й зайвої обережності.

Прихід Гітлера до влади не відразу був сприйнятий поворотним у політиці Німеччини. Тривалий час у ньому вбачали лише сильного національного лідера, який прагне відновити для Німеччини справедливість. Плани нацистів про переділ світу

спочатку не сприймалися серйозно. Лідери Англії і Франції не бачили причин для зміни політичного курсу, який активно впроваджувався у 20-х роках і був націлений на поступове послаблення тягара Версальської системи.

Нацизм у Німеччині ще не встиг показати своє хижацьке обличчя. Країни Європи не зазнали жахів окупації. Гітлер здавався політиком, з яким можна домовитись.

Особливо слід сказати про позицію США. Криза там прикувала увагу суспільства до внутрішніх проблем. Наростання напруги у світі породило у США прагнення відгородитися від усього в своїй «американській фортеці». Після ухвалення у 1935 р. закону про нейтралітет найбагатша країна світу, із значними ресурсами й здатністю впливати на міжнародну політику, неначе випала з неї. Це різко підвищило шанси агресорів.

Найактивнішим прихильником політики «умиротворення» був прем'єр-міністр Великобританії у 1937–1940 рр. Н. Чемберлен. На його думку, небезпека полягала не в агресивних намірах Німеччини, а в недооцінці міжнародної кризи. Він вважав, що Перша світова війна виникла тому, що великі держави на певний час втратили контроль над розвитком подій і внаслідок цього місцевий конфлікт переріс у світову війну. Для того, аби відвернути таку небезпеку, потрібно зберегти контакти з усіма учасниками міжнародного конфлікту та вирішувати проблеми на основі взаємних поступок.

На ділі Гітлер висував нові й нахабніші претензії. Вони ставали об'єктами обговорення — і все закінчувалося задоволенням територіальних домагань Німеччини.

Причини політики «умиротворення»

Зосередження громадськості Англії та Франції на внутрішніх проблемах, породжених економічною кризою 30-х років.

Стойкі пацифістські настрої у переважної більшості населення Англії та Франції.

Недооцінка лідерами західних держав А. Гітлера.

Продовження лідерами Англії та Франції курсу на послаблення Версальсько-Вашингтонської системи.

Повне самоусунення США від втручання у європейські справи.

2. «Аншлюс» Австрії і Мюнхенська угода

Кульмінацією політики «умиротворення» став «аншлюс» Австрії і Мюнхенська угода стосовно Чехословаччини.

Приєднання Австрії було одним із важливих завдань політики III рейху. У лютому 1938 р. канцлер Австрії Шушніг підписав з Німеччиною угоду, яка поставила Австрію під контроль останньої. 12 березня 1938 р. німецькі війська при підтримці австрійських нацистів окупували Австрію. Ні великі держави, ні Ліга Націй ніяк не прореагували на це.

Наступною жертвою нацистської агресії стала Чехословаччина, від якої Німеччина зажадала Судетської області, де проживало 3 млн німців. 13 вересня 1938 р. судетські фашисти вчинили заколот. Після його придушення Німеччина стала загрожувати Чехословаччині розправою.

Радянська карикатура на
«аншлюс» Австрії

Але тоді співвідношення сил було не на користь III рейху. Чехословаччина мала добре озброєну та підготовлену армію. До того ж уряд СРСР запропонував Чехословаччині, відповідно до договору 1935 р., всебічну допомогу.

Виникла міжнародна криза. Для її розв'язання Чемберлен двічі зустрічався з Гітлером. Вони домовилися, що конфлікт буде вирішено у Мюнхені.

Під час мюнхенської зустрічі Гітлер заявив, що Судетська область — остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Це, а також англо-французький ультиматум чехословацькому уряду про негайну передачу Німеччині територій ЧСР, заселених німцями, розчистили шлях до **Мюнхенської угоди**. Її було укладено за спиною Чехословаччини главами урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії **29–30 вересня 1938 р.**

Наслідком угоди стало відторгнення від ЧСР на користь Німеччини всіх прикордонних західних і північно-західних районів. ЧСР втратила 20% населення і майже 50% важкої промисловості, всі прикордонні укріплення.

Мюнхенська угода зобов'язала ЧСР задовольнити претензії Польщі та Угорщини. Польщі була передана Тешинська Сілезія, Угорщині за I Віденським арбітражем — частина Словаччини й Карпатської України. Чехословаччина перетворилась у федеративну державу.

Мюнхенська угода — одна з найбільш ганебних сторінок західної дипломатії. Англія і Франція зрадили Чехословаччину — країну, саме виникнення якої було пов'язане з Версальською системою, однією з небагатьох реальних демократій в Європі. Цинічним було посилення на право націй на самовизначення, на право німців, угорців, поляків об'єднатися зі своєю батьківщиною, тому що у 1919 р. в Парижі це право приносили в жертву стратегічним антинімецьким й антиугорським інтересам, як у 1938 р. — в жертву політиці «умиротворення».

Виступ прем'єр-міністра
Н. Чемберлена після повернення з
Мюнхена

Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини у найсильнішу державу Центральної Європи, і саме вона наблизила початок війни.

Але на той час на Заході наслідки змови були сприйняті з полегшенням. Чемберлен заявив, повернувшись у Лондон, що він привіз мир цьому поколінню.

Такі думки панували недовго. Уже взимку 1938/1939 рр. лідери Англії і Франції зрозуміли хибність своїх міркувань.

Тим часом Німеччина довго не галялася. **15 березня 1939 р.** її війська окупували Чехію і Моравію, Словаччина була проголошена незалежною, а Угорщина захопила всю Карпатську Україну.

Далі III рейх почав домагатися від Польщі згоди на передачу йому Данцига і на побудову екстериторіального коридору, який би зв'язав Німеччину зі Східною Пруссією. Німецькі війська вступили у Мемельську область (Клайпеда), котра належала Литві. У квітні 1939 р. Італія здійснила агресію проти Албанії і захопила її.

Вступ німецьких військ у Прагу, 1939 р.

Крах політики «умиротворення» став очевидним. У суспільній свідомості стався злам. Від урядів вимагали жорсткості і рішучості у ставленні до Німеччини. Англія й Франція обмінялися нотами про взаємну допомогу в разі агресії та надали відповідні гарантії державам, які мали спільний кордон з Німеччиною. Почались приготування до війни.

Виникнення безпосередньої загрози війни вимагало від урядів Англії і Франції зближення з СРСР, якого так старанно у попередні роки західні лідери намагались усунути з європейської політики.

Документи розповідають

Заява В. Черчілля 21 вересня 1938 р. для преси щодо Мюнхенської угоди

Розчленування Чехословаччини під тиском Англії і Франції рівнозначно повній капітуляції західних демократій перед нацистською загрозою застосування сили. Такий крах не принесе миру або безпеки ні Англії, ні Франції. Навпаки, він призведе ці дві країни до становища, коли ставатиме все небезпечніше. Одна лише нейтралізація Чехословаччини означає звільнення 25 німецьких дивізій, які будуть загрожувати Західному фронту. Крім того, вона відкріє триумфуючим нацистам шлях до Чорного моря. Йдеться про загрозу не тільки Чехословаччині, а й свободі та демократії всіх країн. Думка, наче можна забезпечити безпеку, кинувши малу державу на поталу вовкам, — фатальна помилка. Військовий потенціал Німеччини буде зростати впродовж короткого часу значно швидше, ніж Англія і Франція зможуть завершити заходи, необхідні для їхньої оборони.

1. Чому В. Черчілль виступив проти Мюнхенської угоди? Яку він наводив аргументацію?
2. Чи оправдалися прогнози В. Черчілля?

Запитання і завдання

1. Чому не було створено системи колективної відсічі агресорам? 2. З'ясуйте причини виникнення політики «умиротворення». Охарактеризуйте прихильників цієї політики. 3. Якими були наслідки аншлюсу Австрії та Мюнхенської угоди? Дайте оцінку Мюнхенській угоді. 4. Чому політика «умиротворення» зазнала краху? 5. Порівняйте рівень консолідації сил агресії та міць системи колективної безпеки. 6. Яка позиція СРСР щодо Мюнхенської угоди? 7. Складіть перелік дій урядів Англії та Франції, що можна зарахувати до проявів політики «умиротворення».

Запам'ятайте дати:

Березень 1938 р. — аншлюс Австрії.

29–30 вересня 1938 р. — Мюнхенська конференція керівників урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії.

27 лютого 1939 р. — визнання Англією та Францією уряду Ф. Франко в Іспанії.

15 березня 1939 р. — окупація Чехословаччини Німеччиною.

§ 34. СРСР у системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни

1. Політика колективної безпеки

Протягом 20–30-х років політика СРСР зазнала суттєвих змін. Зрозумівши нездійсненність найближчим часом світової революції, радянське керівництво шукало виходу з міжнародної ізоляції.

У роки світової економічної кризи СРСР прагнув використати суперечності між капіталістичними країнами з метою забезпечення перетворень першої п'ятирічки. Невдовзі стало зрозуміло, що дії Німеччини та Японії загрожують безпеці СРСР. Це змінило його зовнішньополітичну доктрину. Небезпека з боку Японії змусила Москву піти на зближення з Чан Кайші і рекомендувати КПК діяти спільно з Гомінданом у боротьбі проти Японії.

СРСР виступив за створення системи колективної безпеки і стримування агресорів. Провідником цього курсу став народний комісар закордонних справ СРСР М. Литвинов. У 1933 р. були встановлені дипломатичні відносини з США, а в 1934 р. СРСР прийняв у Лігу Націй як члена Ради, що означало визнання його великою державою.

Успіхом на шляху створення системи колективної безпеки стало укладення у 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Правда, у ньому були відсутні військові статті, але в будь-якому разі угода відкривала шлях до спільної боротьби з агресором. Аналогічний документ у 1935 р. підписали з Чехословаччиною.

Ставлення країн Заходу до створення системи колективної безпеки було прохолодним. Радянсько-французький договір був ратифікований Францією лише через рік. Сумніви викликало насамперед те, що СРСР не має спільного кордону з Німеччиною, і щоб виконати свої зобов'язання, радянським військам довелося б перетинати територію Польщі та Румунії. А ці держави категорично відмовлялись пропускати Червону армію. У французів складалось враження, що СРСР хоче втягнути Францію у конфлікт з Німеччиною, а сам залишитись осторонь.

2. Зміна зовнішньополітичного курсу СРСР. Радянсько-німецький пакт про ненапад і таємний протокол до нього

Мюнхен повною мірою показав радянському керівництву неможливість створити систему колективної безпеки. Радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори виявилися простими клаптиками паперу. Незабаром Франція та Німеччина уклали угоду, рівноцінну пакту про ненапад. СРСР розцінив це як спробу Заходу спрямувати агресію Німеччини на Схід.

Поразка СРСР на європейському дипломатичному фронті проходила на тлі загострення відносин з Японією, що вилилось у конфлікт біля озера Хасан у липні 1938 р. На думку радянського керівництва, СРСР опинився перед перспективою агресії зі Сходу й Заходу.

Втрапивши надію на можливість створення системи колективної безпеки, опинившись у політичній ізоляції, проймавшись недовірою до Англії і Франції, Сталін починає пошуки шляхів зближення з Німеччиною.

Перелом у зовнішній політиці Кремля збігся з початком перегляду політики країн Заходу. СРСР рухався від Англії і Франції до Німеччини, а Англія і Франція шукали зближення з СРСР.

Англія і Франція, стурбовані непередбаченим ними розвитком подій, виступили із заявою про гарантії допомоги ряду європейських держав — Польщі, Румунії, Бельгії, Нідерландам, Швейцарії та ін. Гарантії створили нову ситуацію в Європі. Німеччина не могла здійснити агресію проти СРСР, не порушивши суверенітету Польщі та Румунії і, відповідно, не ризикуючи опинитись у стані війни з Англією і Францією.

У березні 1939 р. Англія запропонувала СРСР підписати спільно з Францією і Польщею загальну декларацію про взаємодію. У квітні 1939 р. західні держави звернулись до Радянського Союзу з пропозицією надати гарантії Польщі та Румунії.

У відповідь Москва запропонувала пакт про взаємодопомогу між Англією, Францією та СРСР з одночасним наданням гарантій всім прикордонним з СРСР державам. Однак переговори, що почались з цього питання, вияви-

Радянський солдат встановлює прапор на сопці Заозерна як символ перемоги у боях біля озера Хасан, 1938 р.

Підписання Пакту Ріббентропа–Молотова, 1939 р.

Карикатури на радянсько-німецький договір

лись непростими через взаємну недовіру між учасниками й небажання сторін іти на компроміс.

Формальною перешкодою для підписання конвенції стала незгода Польщі та Румунії пропустити через свою територію радянські війська. Справжньою — радянське керівництво вивчало питання про зближення з Німеччиною.

У серпні 1939 р. СРСР опинився у центрі світової політики. Його прихильності домагались як Англія з Францією, так і Німеччина. Перед кремлівськими зверхниками стала проблема остаточного вибору орієнтира, від якого залежала доля світу.

На думку Сталіна, союз з Англією і Францією, у кращому разі, міг принести напружені відносини з Німеччиною, а в гіршому — війну з нею. Союз же з III рейхом залишав би СРСР тимчасово осторонь світового конфлікту. Можна було розраховувати на припинення бойових дій з Японією на річці Халхін-Гол (точились з травня по серпень 1939 р. на території МНР), на яку могла вплинути лише Німеччина, і на територіальні надбання за рахунок Польщі, країн Балтії, Фінляндії і Румунії.

Берлін був згоден на це, аби тільки вивести СРСР з гри і розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, яку запланували на 26 серпня, а згодом — на 1 вересня.

21 серпня Сталін отримав від Гітлера телеграму, в якій той заявляв, що прагне до укладення пакту про ненапад з СРСР і готовий укласти будь-яку додаткову угоду, яка стосується всіх суперечливих питань. Фюрер просив прийняти міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа для підписання відповідних документів.

Того ж дня Сталін дав розпорядження перервати переговори з Англією та Францією, але обставивши це так, нібито СРСР не винен у їхньому зриві, й направив Гітлеру телеграму з висловленням надії на суттєвий поворот у радянсько-німецьких відносинах.

Після нетривалих переговорів **Ріббентроп** і **Молотов** підписали у Кремлі **23 серпня 1939 р.** договір про ненапад і таємний протокол про розмежування «сфер інтересів» у Східній Європі. Берлін визнавав за СРСР Фінляндію, Латвію, Естонію та Бессарабію. Литва вважалася сферою інтересів Німеччини. Протокол передбачав розподіл Польщі. Лінія розподілу повинна була проходити приблизно по річках Нарев, Вісла, Сян.

Таємний протокол свідчив, що СРСР остаточно повернувся до політики, яку проводив царський уряд: її рисами були таємна дипломатія і територіальна експансія. Підписавши протокол, Радянський Союз фактично опинився серед держав — «підпалювачів війни».

Безпосереднім наслідком підписання цих документів стало те, що німецькі війська вранці **1 вересня 1939 р.** здійснили напад на Польщу. З вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Спалахнула Друга світова.

Запитання і завдання

1. Які зміни сталися в політиці СРСР у 30-ті рр.? **2.** Які проблеми викликали суперечки між СРСР і країнами Заходу під час проведення переговорів? **3.** Дайте оцінку таємному протоколу до договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. **4.** Як склалися радянсько-німецькі відносини в період між двома світовими війнами? **5.** Які причини збройних конфліктів СРСР з Японією у 1938 і 1939 рр.?

Запам'ятайте дати:

1934 р. — прийняття СРСР до Ліги Націй.

Липень 1938 р. — японсько-радянський конфлікт біля озера Хасан.

Травень–серпень 1939 р. — збройний конфлікт між СРСР, МНР і Японією на річці Халхін-Гол.

23 серпня 1939 р. — підписано пакт Молотова–Ріббентропа і таємний протокол до нього.

1 вересня 1939 р. — початок Другої світової війни.

Практичне заняття

*Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр.
у світлі історичних джерел*

Узагальнення знань за розділом VI «Передумови Другої світової війни»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ VII

Друга світова війна

§ 35–36. Початок Другої світової війни

1. Причини, передумови, характер війни

По-перше, несправедливість Версальсько-Вашингтонської системи поставила багато народів у принизливе становище, сприяла приходу до влади сил, які прагнули до реваншу, нового поділу світу. У найбільшій мірі це проявилось у політиці Німеччини, Італії, Японії. Вони й стали паліями війни.

По-друге, економічна криза 30-х років загострила суперечності між країнами світу, що позбавило їх можливості об'єднати зусилля у боротьбі за збереження миру. Всю систему безпеки, створену в 20-ті роки, було зруйновано.

По-третє, розв'язанню війни сприяла політика урядів Англії та Франції, спрямована на «умиротворення» агресора, а також «ізоляціонізм» США, які, ухваливши закон про нейтралітет, фактично самоусунулися від впливу на розвиток подій у світі.

По-четверте, не останню роль у розв'язанні війни відіграв СРСР, який, підписавши пакт про ненапад з Німеччиною і таємний протокол до нього (про поділ сфер впливу у Східній Європі), відкрив шлях нацистам для нападу на Польщу.

Агресивні держави прагнули розширення власних територій, завоювання ринків збуту та джерел сировини. А головна їхня мета — завоювання світового панування. З їхнього боку війна була несправедливою і загарбницькою. Для країн, які зазнали агресії і які були окуповані, війна стала справедливою і визвольною. Найбільш складно визначити характер війни стосовно СРСР. У період з 17 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. він сам виступав у ролі агресора, приєднавши до себе значні території, які належали на той час Польщі, Румунії, Фінляндії, а також країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва). Однак після нападу Німеччини СРСР виніс на собі основний тягар боротьби з нацистською Німеччиною і для нього війна набула справедливого характеру. Її з ідеологічних міркувань назвали Великою Вітчизняною.

2. Початок війни. Напад на Польщу (операція «Вайс»)

Друга світова війна розпочалася з нападу нацистської Німеччини на Польщу. Польща якнайкраще підходила для випробування на практиці стратегії «блискавичної війни» («бліцкригу») — війни, успіх в якій передбачалось досягнути швидкими діями, заставши противника зненацька.

Періодизації Другої світової війни:

I варіант

- I. 1 вересня 1939 р. — 19 листопада 1942 р. (Від нападу Німеччини на Польщу до початку радянського контрнаступу у битві під Сталінградом). Стратегічна ініціатива належить державам «осі». Вони оволоділи значними територіями в Європі, Африці, Азії, Океанії. Водночас відбувається формування антигітлерівської коаліції — об'єднання держав, яке стало на перешкоді агресивним планам.
- II. 19 листопада 1942 р. — 9 травня 1945 р. (Від початку радянського контрнаступу під Сталінградом до завершення розгрому нацистської Німеччини). Стратегічна ініціатива повністю переходить до країн антигітлерівської коаліції. На Тихоокеанському театрі бойових дій війська антигітлерівської коаліції впритул наблизилися до Японії.
- III. 9 травня 1945 р. — 2 вересня 1945 р. (Від капітуляції Німеччини до капітуляції Японії). Завершення війни на Тихому океані та розгром мілітаристської Японії. Кінець Другої світової війни.

II варіант

- I. 1 вересня 1939 р. — 22 червня 1941 р. Напад Німеччини, а згодом і СРСР на Польщу. Вступ у війну Англії та Франції. Загарбання гітлерівською Німеччиною континентальної частини Європи. Повітряна війна над Англією. Боротьба за Атлантику. Приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусі, частини Фінляндії, Бессарабії, Північної Буковини та Балтії.
- II. 22 червня 1941 р. — 19 листопада 1942 р. Напад Німеччини та її союзників на СРСР. Зрив планів блискавичної війни. Формування антигітлерівської коаліції.
- III. 19 листопада 1942 р. — 1943 р. Корінний перелом у ході війни (Сталінградська, Курська битви; битва під Ель-Аламейном і розгром німецько-італійських військ у Північній Африці; поразка японського флоту у битвах біля атолу Мідвей і Кораловому морі, перемога англо-американських військ у битві за Гуадалканал). Перехід стратегічної ініціативи на бік країн антигітлерівської коаліції.
- IV. Кінець 1943 р. — 9 травня 1945 р. Наступ країн антигітлерівської коаліції по всіх фронтах. Розвал блоку фашистських держав. Звільнення народів Європи від гітлерівського поневолення. Розгром і капітуляція нацистської Німеччини.
- V. 9 травня — 2 вересня 1945 р. Завершення бойових дій в азіатсько-тихоокеанському регіоні. Розгром і капітуляція Японії.

III варіант

- I. 1 вересня 1939 р. — весна 1941 р. Німецька агресія в Європі. Встановлення німецького контролю над континентальною частиною Європи (крім СРСР).
- II. Літо 1941 р. — осінь 1942 р. Набуття війною світового характеру. Розгортання бойових дій в Європі, Азії, Африці, на просторах Світового океану. Створення антигітлерівської коаліції.
- III. Кінець 1942 р. — 1943 р. Корінний перелом у ході війни. Перехід стратегічної ініціативи на бік країн антигітлерівської коаліції.
- IV. 1944 р. — 1945 р. Розгром країн фашистського блоку.

За німецьким планом «Вайс» вермахт (війська нацистської Німеччини) зосередив понад 50 з 75 існуючих у нього дивізій чисельністю 1,5 млн осіб.

Німецьким військам протистояла польська армія, що налічувала понад 1 млн солдатів і офіцерів, але яка мала обмаль танків, літаків, гармат.

До війни також готувався і Радянський Союз, якому згідно із таємним протоколом мала відійти територія Польщі до р. Вісла.

Німеччина та окуповані території станом на 1942 р.

Співвідношення сил сторін на 1 вересня 1939 р.

	Німеччина	Польща	СРСР
Солдати	1500 тис.	1000 тис.	617588
Танки	2533	887	4733
Гармати / міномети	13500	4300	4959
Літаки	2231	824	3298

Вторгнення німецьких військ на територію Польщі розпочалось **1 вересня 1939 р.** Йому передувала провокація гітлерівців у прикордонному містечку **Глейвіц**.

31 серпня 1939 р. о 20.00 спеціально підготовлений гестапо загін з карних злочинців, переодягнених у польську форму, здійснив напад на радіостанцію німецького прикордонного містечка Глейвіц. Після її «захоплення» перед мікрофоном було зроблено декілька пострілів і один з атакуючих, котрий знав польську мову, зачитав заяву, сенс якої полягав у тому, що «прийшов час війни Польщі проти Німеччини». Потім почалась перестрілка із загonom поліції, котрий оточив станцію. Щоб замести сліди цієї провокації, всі її учасники були розстріляні за наказом Гімmlера.

Вже у перші дні наступу організований опір польської армії було зламано. До 8 вересня її головні сили розгромили. Значна їхня частина опинилася в оточенні або була захоплена в полон. Героїчною сторінкою польської історії стала оборона півострова *Вестерплатте*, міст Варшави, Кракова, Гдині.

17 вересня польський кордон перейшли радянські війська. Для здійснення вторгнення до Польщі було створено два фронти — Український і Білоруський. На вимогу Гітлера Червона армія форсовано просувалася в напрямку Коломиї — Косова,

щоб перетнути відступаючим польським солдатам і біженцям дорогу в Румунію. Після 12-денного маршу і коротких боїв з деякими польськими частинами Червона армія вийшла на Західний Буг і Сян, де й зупинилася.

Згідно із домовленостями, досягнутими на переговорах 23 серпня 1939 р. і зафіксованими у таємному протоколі, німецьке командування відвело свої війська за демаркаційну лінію (лінія, що розмежовує) від Львова й Бреста. Перед тим у Бресті, Гродно, Ковелі й Пінську відбулися спільні паради військ-переможців (німецьких і радянських).

Підсумком агресії Німеччини та СРСР стало укладення між ними **28 вересня 1939 р.** у Москві **Договору про дружбу і кордон** та підписання таємних протоколів про поділ сфер впливу і співпрацю між двома державами. Ця угода зафіксувала розділ Польщі й уточнила лінію радянсько-німецького кордону. За домовленістю вона була пересунута на схід, порівняно з умовами секретного протоколу від 23 серпня 1939 р., і проходила приблизно по етнографічному кордону проживання поляків, з одного боку, українців, білорусів — з іншого («Лінія Керзона»). Землі з чисто польським населенням залишились в складі Німеччини, а взамін СРСР отримав у свою сферу впливу Литву. Таким чином, до Німеччини відійшло 48,6% території Польщі і 69,9% її населення, а до СРСР — 51,4% території і 30,1% населення.

Попри усю злочинність і негативні сторони цього поділу незалежної держави між двома тоталітарними режимами, такий факт мав і одну позитивну рису — нарешті дві частини українського і білоруського народів об'єдналися в єдині республіки, хоча і в рамках сталінського репресивного режиму. З огляду на це, радянське керівництво мало змогу називати агресію і поділ Польщі як «визвольний похід» заради воз'єднання Західної України та Західної Білорусі, відповідно, з УРСР та БРСР.

З новим поділом Польщі пов'язаний ще один злочин сталінізму. Під час наступу Червоної армії у полон взяли близько 250 тис. польських військовослужбовців, з яких значна частина солдатів та сержантів була відпущена, інша — депортована у віддалені райони СРСР. 15 тис. польських офіцерів у квітні 1940 р. працівники НКВС знищили під Смоленськом (Катинь) і Харковом (Старобільськ).

3. «Дивна війна»

3 вересня Англія, а згодом за нею і Франція, після марних спроб схилити Гітлера стати на шлях переговорів та вивести війська з території Польщі й окупованої частини Чехословаччини, оголосили Німеччині війну. Проте переходити в наступ союзники не поспішали. Період війни між 3 вересня 1939 р. та 10 травня 1940 р. дістав назву «дивної війни», оскільки, формально оголосивши війну, жодна сторона її фактично не вела.

Французькі війська відсиджувалися за «Лінією Мажино» (110 дивізій), до яких стали прибувати ще й англійські частини, німецькі — за «лінією Зіґфрида» (23 дивізії). На захід від бельгійського кордону союзники споруджували нову лінію укрі-

плен аж до самого Північного моря. Не бажаючи втягуватись у затяжні криваві бої, як це було в роки Першої світової війни, союзники розпочали блокаду Німеччини й СРСР та здійснення рейдів бомбардувальників на промислові центри Німеччини.

Відразу після розгрому Польщі Гітлер наказав генералам вермахту готуватися до негайного наступу на Заході. Проте, навіть зібравши всі свої війська, німецька армія поступалася союзникам. Для перемоги потрібно було нестандартне рішення. І такий план розробили. В його основу знову поклали стратегію «бліцкригу». На зміну модернізованому плану Шліффена штаб запланував наступ через Арденнську ущелину на стикові кордонів Бельгії — Люксембургу — Франції в обхід «Лінії Мажино» з півночі і виходом ударних танкових груп в район Кале — Дюнкерк. Цей план («Грюн») отримав образну назву «удар серпом» — він мав відрізати, оточити і знищити угруповання союзників на північному фланзі. Далі ударні групи мали повернути на південь, вийшовши в тил частинам, що обороняли «лінію Мажино». Реалізацію такого задуму відклали на весну 1940 р.

4. Напад СРСР на Фінляндію («Зимова війна»)

Тим часом бойові дії спалахнули на Півночі Європи між СРСР і Фінляндією. Тригодинний час між двома країнами велися переговори, в ході яких Радянський Союз вимагав від фінської сторони поступитися на його користь значними територіями в районі Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) та узбережжям Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті землі на півночі, що ніяк не компенсувало втрату Выборга й стратегічно важливої оборонної «Лінії Маннергейма» — системи фінської оборони, спорудженої в 1927–1939 рр. Уряд Фінляндії не погодився на цю пропозицію.

На світанку **30 листопада 1939 р.** великі сили радянських військ перейшли у наступ на фінську армію, що займала прикордонні укріплення.

Угруповання Червоної армії налічувало 240 тис. осіб, 1915 гармат різних калібрів, 1131 танк та 967 бойових літаків. 140-тисячна фінська армія мала на своєму озброєнні 400 гармат, 60 танків і 270 літаків.

Здавалося, що доля Фінляндії вже вирішена. На території СРСР навіть було створено майбутній уряд радянської Фінляндії — уряд О. Куусінена (так званий

«уряд Теріокі»), з яким Сталін уклав договір про взаємодопомогу. Але сталося непередбачуване. Невелика фінська армія змогла стримати перший потужний удар і навіть завдала поразки деяким радянським частинам. 30 грудня наступ радянських військ припинився. Сталін ужив жорстоких методів для наведення порядку у військах. Почались нещадні бомбардування фінських міст.

Наслідки радянського бомбардування Гельсінкі, 1939 р.

Наступу радянських військ передував інцидент на кордоні. На території радянської прикордонної застави вибухнув важкий снаряд, який прилетів невідомо звідкіль. Загибло декілька прикордонників. Радянська сторона звинуватила у цьому фінів. Проте фіни свою причетність заперечували, стверджуючи, що у них немає на відстані пострілу подібних гармат. Але для сталінської кліки це вже було неважливо. Привід до війни знайшовся.

Маленька Фінляндія фактично опинилася наодинці з могутнім агресором. Англія і Франція обмежувалися лише закликами продовжувати опір та обіцянками висадити на півночі десант.

11 лютого 1940 р. розпочався другий наступ Червоної армії. Він завершився проривом «Лінії Маннергейма». Ціною великих утрат (234 тис. осіб убито, поранено, обморожено та взято в полон) радянські війська домоглися перемоги.

12 березня, за посередництвом і під тиском німецької дипломатії, СРСР і Фінляндія підписали мирний договір, за яким жертва агресії втрачала значну частину своєї території, де до війни мешкало 450 тис. осіб, тобто 1/8 населення країни. Тяжкими були міжнародні наслідки війни й для Москви. Ліга Націй виключила СРСР зі своїх членів, ускладнилися його відносини практично з усіма європейськими країнами та США. Радянський Союз опинився у міжнародній ізоляції.

Також війна показала всю слабкість і невідповідність радянської армії до сучасної війни. Це згодом дало привід говорити Гітлеру, що СРСР — це «колос на глиняних ногах».

5. Окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Нідерландів, Бельгії і Люксембургу. Поразка Франції

Події на Півночі Європи спонукали Англію та Францію до більш рішучих дій. Прагнучи більш сильноше стиснути блокаду навколо Німеччини (припинити вивіз залізної руди зі Швеції через норвезький порт Нарвік і блокувати німецький флот в Балтійському морі), вони почали мінування прибережних вод Норвегії і 8 квітня спрямували туди транспорти з військами.

9 квітня 1940 р. Німеччина без оголошення війни напала на Данію та Норвегію (операція «Везерські навчання»). Данія капітулювала одразу. Норвезька армія разом з англо-французьким експедиційним корпусом спробувала затримати просування загарбників у глиб країни. Однак у військовому командуванні норвежців активізувалися прихильники нацистів на чолі з колишнім військовим міністром Квіслінгом, а в червні 1940 р., у зв'язку із загрозливим

Вторгнення німецьких військ у Данію, 1940 р.

становищем на Західному фронті, десант союзників евакуювали до Англії. Вся Норвегія перейшла під окупацію гітлерівських військ.

Бойові дії в Норвегії мали для союзників, незважаючи на поразку, один позитивний момент: німецький флот зазнав настільки відчутних утрат, що в подальшому так і не зміг відновитися. Це був один із факторів, який змусив Німеччину відмовитися від десанту в Англію.

Наступ гітлерівських військ у Данії та Норвегії остаточно поховав сподівання урядових кіл Англії знайти порозуміння з Гітлером. Уряд Чемберлена подав у відставку. Прем'єр-міністром країни став В. Черчілль, прихильник рішучої боротьби з нацистською Німеччиною.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася в Бельгію, Нідерланди і Люксембург. Англо-французькі війська прийшли їм на допомогу. У цей момент головні сили нацистів завдали головного удару в Арденнах, які союзники вважали непридатними для дій танків. Прорвавши на цій ділянці слабку оборону, німецький танковий клин генерала Гудеріана, обійшовши «Лінію Мажино», повернув на північ і 20 травня вийшов до Ла-Маншу. У районі Кале — Дюнкерка, наче «серпом», було відрізано й притиснуто до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій (близько 400 тис. осіб.). Ще 15 травня капітулювали Нідерланди, 28 травня склала зброю бельгійська армія. Спроби англо-французького командування організувати контрудари успіху не мали. Але несподівано Гудеріан отримав особистий наказ Гітлера зупинити свої війська.

Співвідношення сил сторін на травень 1940 р.

	Німеччина	Франція	Англія	Бельгія	Нідерланди
Солдати	3300 тис.	2440 тис.	395 тис.	600 тис.	400 тис.
Танки	2574	2789	310	незначна кількість легких	
Гармати	близько 15000	17500	1350	по декілька тисяч	
Літаки	3824	1648	1834	186	120

Це дало змогу забезпечити евакуацію солдатів та офіцерів союзників на Британські острови (операція «Динамо»). Всього в Англію переправили 338 тис. осіб, переважно англійців.

Тим часом 5 червня німецькі війська розпочали наступ на південь. Спроби генерала де Голля організувати лінію оборони на підступах до Парижа успіху не мали. 10 червня уряд Франції переїздить до міста Бордо, а 14 червня німці увійшли в Париж. Уряд Франції подав у відставку. Новий голова уряду маршал Петен, герой Першої світової війни, звернувся до німецького командування з проханням про перемир'я. 22 червня його підписали в Комп'єнському лісі у доставленому з музею штабному вагоні маршала Фоша (у цьому вагоні 1918 р. Німеччина підписала пе-

ремир'я, яке означало її поразку в Першій світовій війні).

Під впливом успіху німецьких військ війну союзникам оголосила Італія, яка прагнула взяти участь у поділі Франції. Напередодні перемир'я армія Муссоліні перейшла кордон останньої. Проте, наразившись на організований опір кількох французьких дивізій, італійці не змогли просунути хоч трохи вперед.

За умовами перемир'я Франція втрачала понад дві третини своєї території, що переходила під контроль окупаційних властей. Ельзас і Лотарингія увійшли безпосередньо до складу рейху. Маріонетковий уряд Петена контролював так звану «вільну зону», що не мала виходу до Атлантики, а лише до Середземного моря. Місцем його розташування було обрано містечко Віші, від якого пішла назва — «режим Віші».

Не всі французи погодилися на капітуляцію. Центром їхнього об'єднання став Французький національний комітет, утворений генералом де Голлем у Лондоні. 7 серпня 1940 р. між Черчиллем і де Голлем було укладено угоду, яка давала право формувати в Англії французькі збройні сили.

6. Доля Західної України, Західної Білорусі, Північної Буковини, Бессарабії, держав Балтії

Тим часом як Німеччина була зайнята на Заході, СРСР «упорядковував» свою «зону впливу», відведену йому за таємними протоколами 23 серпня і 28 вересня 1939 р.

Вступ радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусь був неоднозначно сприйнятий населенням. Частина людей привітали Червону армію як визволителя, інші сприймали її як окупантів.

У 1939 р. у Західній Україні заборонили діяльність українських національних партій, багатьох громадських, культурних, наукових, торговельних та промислових товариств і установ. Перестали діяти, зокрема, «Просвіта», Наукове товариство імені Т. Шевченка, їхні часописи.

Евакуація союзників з Дюнкерка, 1940 р.

Німецькі війська на вулицях Парижа, 1940 р.

Для розв'язання питання про суспільний лад і державну владу на території Західної України були проведені вибори до Народних зборів. На основі звернення Народних зборів позачергова сесія Верховної Ради СРСР у листопаді 1939 р. ухвалила закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР. Аналогічно вирішилася доля Західної Білорусі, яку включили до складу Білоруської РСР.

Радянський військовий парад на вулицях Львова, 1939 р.

Наступним об'єктом експансії СРСР стали країни Балтії. 28 вересня 1939 р. у Москві підписали пакт про взаємодопомогу з Естонією, за яким СРСР одержав право ввести на її територію свої війська. Подібні договори також уклали з Латвією і Литвою.

Улітку **1940 р.** СРСР взявся до другого етапу територіально-політичної перебудови в балтійських республіках, пред'явивши їхнім урядам необґрунтовані ультиматуми про порушення зобов'язань, а також надіславши туди своїх спеціальних емісарів. Відповідно до ультиматумів на територію Литви, Латвії та Естонії увійшли додаткові радянські війська. Під наглядом окупаційних властей у країнах було проведено вибори до нових органів влади, а в серпні 1940 р. балтійські республіки включили до складу СРСР.

У 1940 р. ускладнилися відносини і з сусідньою Румунією. Користуючись тим, що головні сили вермахту були зайняті на заході, радянські війська після ультиматуму в червні того ж року захопили територію Бессарабії та Північної Буковини.

7. Зміцнення фашистського блоку. Відносини між СРСР та Німеччиною

27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія та Японія уклали між собою **Троїстий пакт**. Таким чином було завершено формування блоку агресивних держав і розподілу між ними сфер впливу.

Німеччина розпочала підготовку війни з СРСР. Щоб якось утримати СРСР в орбіті своєї політики до моменту вирішення ситуації з Англією, Гітлер вдався до складної дипломатичної гри. У жовтні 1940 р. він надіслав листа Сталіну із прошенням здійснити офіційний візит. Пропозицію було прийнято. 12 листопада 1940 р. до Берліна прибув нарком закордонних справ СРСР В. Молотов. Гітлер запропонував СРСР приєднатися до Троїстої угоди для ведення спільних бойових дій проти Великої Британії. Пообіцяв СРСР вихід до Перської затоки, передачу нафтових промислів на півдні Ірану. Також Німеччина брала на себе зобов'язання врегулювати відносини між Туреччиною і СРСР у питаннях використання Чорноморських проток. Радянське керівництво позитивно зустріло такі пропозиції. Та-

ким чином Гітлеру вдалося виграти час для підготовки нападу на СРСР в зручний для нього момент.

Але в плани Німеччини внесли деякі корективи події на Балканах.

8. Зміна політики США

Воєнна катастрофа, якої зазнала Франція, викликала справжній шок в США. Кількість прихильників політики ізоляціонізму невпинно зменшувалася. Що стосується президента Ф. Рузвельта, то він одразу після початку Другої світової війни взяв курс на зміну законодавства щодо нейтралітету США на користь Великої Британії. Спочатку було запроваджено принцип «cash and carry» («плати і вези»), який дозволяв закуповувати зброю у США і вивозити її на англійських суднах. У вересні 1940 р. досягнули домовленості про передачу Великій Британії 50 американських есмінців в обмін на надання в оренду строком на 99 років військово-повітряних і військово-морських баз у Вест-Індії (Багамські острови, Ямайка, Карибські острови та ін.), на Бермудських островах та на Ньюфаундленді. Після свого переобрання на третій термін у листопаді 1940 р. Рузвельт ще рішучіше взявся за ліквідацію закону про нейтралітет. Зрештою, у березні 1941 р. було прийнято законодавство про *ленд-ліз*. Ленд-ліз передбачав надання зброї та іншого військового спорядження в борг або оренду тим країнам, оборона яких є життєво важливим для інтересів США. Це дало змогу Англії, фінансові ресурси котрої вже були вичерпані, отримувати зброю, продовольство, сировинні ресурси у потрібній кількості та продовжувати війну з Німеччиною.

9. Повітряна війна над Англією. Боротьба за Атлантику

Після поразки Франції Велика Британія залишилася віч-на-віч з Німеччиною. 16 липня 1940 р. Гітлер підписав план операції «*Морський лев*», яка передбачала завоювання Англії.

Спочатку Німеччина вдалася до повітряного наступу на англійські міста з метою змусити Велику Британію капітулювати. У бомбардуваннях взяли участь майже 2,5 тис. літаків. Повітряний наступ розпочався 15 серпня, а завершився пізньої осені. Британія вистояла, зазнавши значних матеріальних і людських утрат (понад 30 тис. осіб). Так, місто Ковентрі було стерто з лиця землі. Важливу роль у боротьбі відіграли мужність англійських льотчиків та створення в Англії 1939 р. мережі радіолокаційних постів.

Другим серйозним випробуванням для Англії була боротьба за Атлантику. Отримуючи водними шляхами 50% стратегічної сировини і продовольства, Велика Британія могла опинитись у скрутному станови-

Німецькі бомбардувальники Ju-88 летять на Британію, 1940 р.

Німецька субмарина

щі, якби Німеччині вдалося перерізати атлантичні комунікації.

Завоювання Франції, Норвегії, Данії дало можливість Німеччині перейти у рішучий наступ. У боротьбі проти Британії німецьке командування зробило ставку на підводні човни, якими командував адмірал Деніц. Улітку 1940 р. Англія змушена була використовувати свої стратегічні резерви. Недооцінка їхньої ролі напередодні війни

не дала можливості Німеччині мати необхідну кількість субмарин і блокувати Британські острови. Навесні 1941 р. німецькі підводники застосували тактику «вовчих зграй» (відкрита атака відразу декількох підводних човнів) для боротьби з англійськими конвоями. Англійський флот зумів вистояти, а після вступу у війну США союзники поступово відновили контроль над Атлантикою.

Під час повітряної війни над Англією заступник Гітлера, рейхсміністр без портфеля, член міністерської ради оборони Німецької імперії, член таємної німецької ради кабінету міністрів і лідер нацистської партії Рудольф Гесс, таємно один вилетів з Аугсбурга (Німеччина) й приземлився на парашуті поблизу маєтку герцога Гамільтонського на заході Шотландії. Він прагнув вступити в переговори з королівською родиною і укласти мир з Англією. У здійсненні цього вчинку ним керувало прагнення перевершити Гітлера. Проте англійський уряд не пішов з ним на контакт. Його ув'язнили, а після завершення війни передали Нюрнберзькому трибуналу, на якому отримав кару довічного ув'язнення. 1987 р. повісився у власній камері тюрми Шпандау.

10. Фашистська агресія в Північній Африці та на Балканах

Тим часом війна продовжувала ширитися, захоплюючи все нові регіони. Після поразки Франції серйозну небезпеку для Великобританії становила не тільки Німеччина, а й Італія, яка мала досить значні сухопутні, військово-морські та повітряні сили.

Улітку 1940 р. італійці розпочали військові дії проти англійців у Східній Африці. У липні вони зайняли частину Кенії, ряд пунктів в Судані і захопили Британське Сомалі. Однак в Судані та Кенії італійцям не вдалося досягти успіху, і вони були змушені перейти до оборони. Головні сили Муссоліні кинув на захоплення Єгипту та Суецького каналу, розраховуючи встановити свій вплив на всьому Близькому Сході. У вересні 1940 р. італійська армія завдала удару з Лівії (Кіренаїка, Триполітанія) в Єгипет і просунулася в глиб країни на 90 км, але її зупинили англійці.

Також іще 28 жовтня 1940 р., у розпал битви над Британією, Муссоліні без попередніх консультацій з Гітлером розпочав наступ з території Албанії на Грецію, прагнучи реалізувати плани створення Середземноморської імперії. Греція звернулася

по допомогу до Англії. Хоч Велика Британія була стурбована становищем у Єгипті і переживала не найкращі часи, все ж вона перекинула у Грецію та на острів Крит деякі сухопутні й авіаційні частини і надіслала на допомогу грекам кілька кораблів. Італійський наступ дуже швидко захлинувся, і грецька армія, перейшовши в контр-наступ, відкинула агресора за албанський кордон.

Тим часом англійці стали брати гору в боротьбі за Середземне море. Вирішального удару по італійському флоту вдалося завдати у листопаді 1940 р., коли британська палубна авіація здійснила ефективну атаку на головну військово-морську базу Італії Таранто. У січні–травні 1941 р. англійські війська вигнали італійців з британського Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії. На початку лютого 1941 р. раптовим контрударом британці оточили італійські війська в Єгипті та оволоділи Кіренаїкою. Таким чином, плани Муссоліні створити Середземноморську імперію зазнали краху.

Гітлер у січні 1941 р. мав намір надати Італії допомогу в Греції. Проте втягуватися у конфлікт на Балканах напередодні війни з СРСР він не бажав. Гітлер вдався до дипломатичних маневрів, зумівши підписати з Югославією 25 березня 1941 р. договір про приєднання до Анτικο-мінтернівського пакту, а також до Троїстої угоди. Але патріотично налаштовані офіцери на чолі з генералом Д. Сімовичем здійснили державний переворот. 5 квітня 1941 р. було підписано радянсько-югославський договір про взаємодопомогу. Гітлер був розлючений. У відповідь — на Югославію напали німецькі війська («Операція Маріта»). Спільно з ними діяли армії Болгарії та Угорщини, до агресії також приєдналась Італія. Королівство Югославія припинило своє існування.

Німецькі війська в Афінах, 1941 р.

У квітні 1941 р. з районів Югославії німецька армія почала наступ на територію Греції. Грецькі війська капітулювали. Англійці відступили до Афін, а потім евакуювалися на о. Крит. Щоб оволодіти цим стратегічно важливим островом, німецьке командування провело небачену повітряно-десантну операцію (почалась **27 травня 1941 р.**). Обидві сторони зазнали чималих утрат. Німецькі повітряно-десантні війська так і не відновили своєї колишньої чисельності та боєздатності й надалі не застосовувались як самостійна бойова одиниця.

Перевагами, що їх здобула Німеччина після захоплення Балканського півострова й острова Крит для просування на схід, Гітлер не зміг скористатися, так само як і успіхами Африканського корпусу під командуванням генерала Роммеля в Єгипті, котрий прибув на допомогу італійцям. На черзі був напад на СРСР.

Запитання і завдання:

1. Які були причини й передумови Другої світової війни? 2. Який характер мала війна? 3. Чи можна події вересня 1939 р. називати «Четвертим поділом Польщі»? 4. Що таке «бліцкриг»? 5. Розкрийте причини і наслідки війни між СРСР і Фінляндією? 6. Дайте оцінку «дивній війні». 7. Чому Німеччині вдалося відносно швидко захопити Данію, Норвегію, країни Бенілюксу, Францію? 8. Завдяки чому Велика Британія вистояла у боротьбі з Німеччиною? Як розвивалася боротьба за Атлантику? 9. Чим була зумовлена фашистська агресія на Балканах? 10. Що завадило Німеччині скористатися перемогами на Балканах і в Африці? 11. У 1939 р. Мехліс говорив: «Товариш Сталін поставив завдання: у випадку війни примножити кількість радянських республік». Як це завдання Сталіна реалізувалося у 1939–1941 рр.? 12. Чи можна твердити, що СРСР у 1939–1941 рр. був союзником Німеччини?

Запам'ятайте дати:

1 вересня 1939 р. — початок Другої світової війни.
Листопад 1939 р. — приєднання Західної України та Західної Білорусі до СРСР.
Листопад 1939 р. — березень 1940 р. — війна між СРСР і Фінляндією, («зимова війна»).
Червень 1940 р. — приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР.
Серпень 1940 р. — анексія Латвії, Литви, Естонії до СРСР.
27 вересня 1940 р. — укладення Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією.

§ 37. Воєнні дії у середині 1941-го — першій половині 1942 р.

1. Підготовка Німеччини до нападу на СРСР. План «Барбаросса»

Із завершенням воєнних дій у континентальній Європі Німеччина взяла під свій контроль величезний геополітичний простір. Вона окупувала Польщу, Нідерланди, Бельгію, Данію, Норвегію, Люксембург, значну частину Франції, Югославію, Грецію.

Ще на початку свого канцлерства Гітлер відверто говорив про далекоюсяжні плани майбутніх територіальних перетворень у Європі й встановлення «нового порядку». За його схемою до Німеччини мали приєднуватися заселені німцями території прилеглих держав. У такий спосіб у центрі Європи повинен утворитися «сталевий блок», навколо якого гуртуватимуться близькі до німців «неарійські раси» — держави-сателіти, позбавлені своєї незалежної фінансової, економічної систем, армії, структури управління тощо. Над усім мав панувати німецький «новий порядок».

Безпосередньо до рейху увійшли: Саар, Австрія, Судетська й Мемельська області. Залишки незалежної Чехії стали «протекторатом». Із захопленням Польщі до рейху повернулися землі, відтяті від Німеччини Версальським договором: Данія позбувалась частини Шлезвіг-Гольштейну, а Франція Ельзасу й Лотарингії.

Значні територіальні прирощення дістали союзники Німеччини. Угорщині відійшли землі від Словаччини (прикордонні території), Румунії — Трансильванія, а Югославії — Воєводина; Болгарія повернула собі Південну Добруджу, а також приєднала частину югославської та грецької Македонії і Фракію. Італія одержала деякі прикордонні території Франції, частини Греції та Югославії.

Важливим елементом підготовки Німеччини до війни з СРСР було використання промислових, сировинних, продовольчих та фінансових ресурсів поневолених країн.

Порівняно з німецьким промисловим потенціалом економічні потужності Радянського Союзу виглядали скромніше. Частка його у світовому промисловому виробництві сягала 10%. Хоча СРСР і випереджав Німеччину у випуску танків, гармат, літаків, проте відставав у виробництві автоматичної зброї, автотранспорту, засобів зв'язку, оптичних приладів тощо, тобто того, без чого сучасна війна була неможливою.

Значну частину стратегічної сировини, відповідно до господарських договорів, СРСР поставляв у Німеччину. Своєю чергою, в СРСР з Німеччини надійшла значна кількість новітнього промислового обладнання, верстатів, машин, зразків зброї; радянські спеціалісти ознайомлювалися з німецькою промисловістю, включаючи і воєнні галузі.

Директиву № 21 — **план «Барбаросса»** — Гітлер підписав **18 грудня 1940 р.** За цим планом війна на сході мала розпочатися відразу після весняного бездоріжжя і закінчитися до настання зимових холодів, тобто протягом травня–листопада 1941 р. Ключовим пунктом плану був блискавичний вихід ударних сил до Москви в результаті оточення і знищення основного угруповання радянських військ у Білорусі, що мало означати в усіх аспектах «вирішальний успіх».

Станом на 21 червня на західних кордонах СРСР Німеччина та її союзники зосередили три групи армій: група армій «Північ» (командувач фельдмаршал Лееб), найсильніша група армій «Центр» (командувач фельдмаршал Бок), група армій «Південь» під орудою фельдмаршала Рундштедта. Союзники Німеччини (Фінляндія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Італія, Хорватія) виставили ще 29 дивізій і 16 бригад.

Кожна з груп мала своє завдання і свій напрям дій: «Північ» — Ленінград, «Центр» — Мінськ і Москва, «Південь» — Київ і далі на південь по Дніпру. Загалом німецьке угруповання разом із союзниками налічувало 190 дивізій, 5,5 млн солдатів і офіцерів, 47,2 тис. гармат, 3,8 тис. танків, близько 5 тис. літаків.

Радянський Союз теж готувався до війни. Сталін розраховував, що зможе продиктувати свої умови після того, як Німеччина й Англія взаємно ослаблять одна одну. Тривало швидке переозброєння армії, котре передбачалося завершити у 1942 р. Змінювалась її структура. Розроблялися військово-стратегічні плани. Один з таких планів нападу на Німеччину мав назву «Гроза» (не був затверджений). Згідно із ним передбачалося: двома угрупованнями з району Білостока та Львова завдати масштабних ударів з метою оточення основних сил німецьких військ в Польщі з по-

дальшим виходом на Берлін. Третє угруповання радянських військ мало оволодіти нафтовими родовищами в Румунії і тим самим відрізати Німеччину від джерел пального.

На червень 1941 р. на західному кордоні СРСР було зосереджено 171 дивізію Червоної армії — 3,25 млн осіб, 37,5 тис. гармат, 10,4 тис. танків, а також 8 627 літаків (за іншими даними: 190 дивізій — 3 289 851 особового складу, 59 787 гармат і мінометів, 15 687 танків, 10 743 літаки).

Зростання збройних сил СРСР у 1939–1941 рр.

	На 1.01.1939 р.	На 22.06.1941 р.
Особовий склад (тис. осіб)	1943	5710
Дивізії	136	303
Танки (тис.)	18,4	23,3
Гармати і міномети (тис.)	55,8	115,9
Бойові літаки (тис.)	17,5	22,4

Таким чином, плани Червоної армії та й сама розстановка збройних сил на західному кордоні свідчать, що Сталін готувався до наступальної, а не оборонної війни проти Німеччини. Проте рівень підготовки й оснащення військ не відповідали сучасним вимогам. Значна частина техніки була небоєздатна, особливо не вистачало засобів зв'язку і транспорту.

Сталінська військова доктрина
1. Радянському Союзу ніколи не доведеться вести бойових дій на своїй території.
2. Готуватися слід до наступальної, у разі нападу противника, а не до оборонної війни.
3. Будь-яка агресія проти СРСР буде негайно зупинена загальним повстанням пролетаріату країн Заходу.

2. Початок німецько-радянської війни. Напад Німеччини та її союзників на СРСР

Наступ німецьких військ розпочався на світанку **22 червня 1941 р.**, в неділю. Перед тим, як гармати відкрили вогонь, сотні літаків перетнули радянські кордони і бомбардували 66 основних аеродромів, міста, у тому числі бази флотів Кронштадт, Севастополь, Ізмаїл. Протягом першого дня війни радянська авіація втратила 1811 літаків, з них 1489 — просто на аеродромах. Незважаючи на відчайдушний опір, німецькі танкові колони просунулися на окремих ділянках в тил радянських військ на глибину до 50 км і в окремих місцях перетнули навіть старий радянсько-польський кордон.

Головний удар німецька армія завдала проти військ Західного фронту. Вже в перші дні радянські сили на цьому напрямку були оточені (Білосток — Мінськ)

і розгромлені. У полон потрапили 329 тис. радянських солдатів. 28 червня німецькі війська взяли Мінськ і продовжували рухатись на схід.

Тим часом група армій «Північ» успішно просувалась у країнах Балтії, захопивши Вільнюс, Ригу, підійшовши до Пскова і Новгородка. На цій ділянці фронту нависла загроза прориву німецьких військ до Ленінграда.

Найбільший опір ворог відчув в Україні.

В районі *Луцьк–Броди–Рівне–Дубно* розгорілася перша у Другій світовій війні танкова битва, яка тривала п'ять днів. Наступ ворога було затримано на тиждень.

У середині липня 1941 р. розгорілася битва за Київ, Смоленськ, в районі Новгородка (Лужський оборонний рубіж). Зрештою, просування ворога на всіх напрямках було призупинено.

Основні битви на радянсько-німецькому фронті у 1941 р.

Битва	Дата	Значення
Київська оборонна операція	7 липня — 26 вересня 1941 р.	Зірвала плани німецького командування з ходу оволодіти містом. Змусила його змінити напрям головного удару, що зрештою призвело до провалу плану «Барбаросса»
Смоленська битва	10 липня — 10 вересня 1941 р.	Уперта оборона радянських військ на московському напрямку та в Україні змусили ворога змінити стратегію головного наступу. Основний удар тепер був спрямований на Україну. Це, зрештою, призвело до провалу плану «Барбаросса»
Оборона Одеси	5 серпня — 16 жовтня 1941 р.	Радянські війська приковували до себе значні сили ворога, завдавши їм великих утрат — понад 300 тис. осіб
Битва за Ленінград	10 липня 1941 р. — 27 січня 1944 р.	Група армії «Північ» не виконала свого стратегічного завдання із захоплення міста. Оборона Ленінграда прикувала до себе значні сили німецьких військ. Удалося врятувати від остаточного знищення Балтійський флот СРСР
Оборона Севастополя	30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.	Зірвані плани зі знищення Чорноморського флоту СРСР

Наразившись на сильний опір, німецьке командування змінює напрям головного удару. Тепер він був спрямований в Україну. В серпні 1941 р. було завдано поразки військам Південного фронту (генерал І. Тюленєв) на Правобережжі. В районі Умані радянські війська були оточені і 103 тис. осіб потрапили у полон. Також

Початок німецької агресії, червень 1941 р.

ворог почав облогу Одеси, оборона якої тривала з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р. Німецькі війська вийшли до Дніпра майже по всій довжині його течії і захопили ряд плацдармів на його лівому березі. Радянські з'єднання Південно-Західного фронту (командувач генерал-полковник М. Кирпонос), що захищали Київ, опинилися перед загрозою флангових ударів. Розуміючи небезпеку становища, командувач фронту зажадав дозволу Ставки залишити Київ, але Сталін категорично відмовив. Це дорого коштувало Червоній армії. Гітлерівці, форсувавши Дніпро в районі Кременчука, вийшли на Лівобережжя. Тим часом танкові корпуси групи армій «Центр» повернули на південь, форсувавши Десну, й теж вийшли на Лівобережжя. 15 вересня 1941 р. німецькі війська з'єдналися, оточивши сили Південно-Західного фронту. Як наслідок — 665 тис. червоноармійців потрапили в полон. Кирпонос при спробі прориву з оточення загинув. *19 вересня 1941 р. ворог вступив до Києва.* Шлях нацистським дивізіям на схід України та Крим було відкрито.

У жовтні 1941 р. німецькі війська захопили Крим і взяли в облогу Севастополь (30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.), який чинив ворогу опір 250 днів. 16 жовтня 1941 р. частини Червоної армії непомітно для ворога залишили Одесу.

Німецькі війська входять у Мінськ, серпень 1941 р.

Радянське керівництво докладало чимало зусиль, щоб організувати відсіч агресору. 29 червня 1941 р. з'явилася директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про надзвичайні заходи у боротьбі з ворогом. 23 червня 1941 р. була організована Ставка Головного Командування (з 8 серпня Ставка Верховного Головнокомандувача, очолювана Й. Сталіним) — вищий орган стратегічного керівництва збройними силами. Вся повнота влади в країні перейшла до створеного

30 червня 1941 р. Державного Комітету Оборони (ДКО).

Проте суттєво змінити ситуацію на фронтах не вдалося. Вермахт одержував важливі перемоги, що дало змогу захопити територію СРСР площею 1,5 млн кв. км з населенням 74,5 млн осіб.

На кінець року лише полоненими Червона армія втратила 3,8 млн бійців. Загалом до кінця війни у полон потрапили 4,5 млн радянських воїнів, а повернулись лише близько 2 млн.

Можна виокремити такі причини поразок Червоної армії влітку–восени 1941 р.:

- при всіх обставинах, політичних і військових, напад нацистської Німеччини на СРСР мав раптовий характер;
- військово-економічний потенціал Німеччини та її союзників напередодні війни перевищував потенціал СРСР;

- вермахт мав дворічний досвід ведення війни в Європі й переважав радянські війська у професійній підготовці.

Не можна не виділити і суб'єктивні фактори, які призвели до трагічних наслідків літа–осені 1941 р. Вся відповідальність за воєнні поразки лежить на керівництві партії, армії й держави, особисто на Сталіні:

- боротьба між різними угрупованнями в Червоній армії загальмувала перезброєння військ новою технікою;
- помилковою виявилась військова доктрина про «війну малою кров'ю на території ворога»;
- було допущено грубі прорахунки у визначенні часу війни, оперативній побудові й розташуванні військ в три ешелони, що дало можливість вермахту завдати удару по кожному угрупованню окремо;
- напередодні війни Сталін відмовився привести дивізії західних округів в бойову готовність, хоч мав точні дані про початок наступу від розвідки та військових;
- під час «чистки» 1937–1938 рр. було репресовано 43 тис. осіб командного складу.

3. Битва за Москву

Восени 1941 р. ситуація на фронтах набула для Радянського Союзу трагічного характеру.

24 вересня командувач групи армій «Центр» фон Бок скорегував план наступу на Москву та її захоплення (операція «Тайфун»). Німецькі війська налічували 1708 тис. осіб, 13 500 гармат і мінометів, 1700 танків і 1390 літаків. Радянські фронти, які прикривали Москву, мали в своєму складі 1250 тис. бійців, 7652 гармати й міномети, 990 танків, 677 літаків.

Під час першого етапу німецького наступу на Москву, що тривав з 30 вересня до початку листопада 1941 р., гітлерівцям удалось оточити в районі Брянська й західніше Вязьми та розгромити основні сили Західного фронту радянських військ, що прикривали столицю. Ворог захопив Калінін (Твер), Малоярославець, Можайськ, Волоколамськ, упритул наблизився до Тули. Німецькі танки вже стояли за 80–100 км від Москви.

На другому етапі — з 15–18 листопада до початку грудня 1941 р. — німці намагалися прозондувати слабкі місця в обороні столиці й обхідними ударами пробували оточити все московське угруповання противника. Гітлерівцям удалося впритул наблизитися до Москви, але відчайдушний опір поламав усі плани із захоплення міста. Тим часом як захисники столиці стримували наступ ворога, командування накопичувало сили й готувало контрудар. До Москви перекидалися частини із Далекого Сходу та Середньої Азії.

Завдяки агентурним даним радянського розвідника в Японії Ріхарда Зорге Кремль отримав переконливу інформацію, що Японія не буде нападати на СРСР.

Німецькому наступові на Москву заважало бездоріжжя

армій, завдала остаточного удару по планах блискавичної війни. Перемога червоноармійських з'єднань означала початок повороту у німецько-радянській та Другій світовій війні. Нацистські частини, знекровлені в попередніх боях, почали відступ. У результаті контрнаступу радянських військ німецькі сили були відкинуті від Москви на 100–300 км.

Після цього розпочався загальний наступ Червоної армії на декількох ділянках фронту. Так, в районі Ленінграда було зірвано спробу гітлерівців створити подвійне кільце блокади міста. В районі Харкова в результаті наступу радянських військ утворився Барвінківський виступ, що був непоганим плацдармом для продовження прориву і захоплення міста. Найбільш успішною в зимову кампанію була *Керченсько-Феодосійська операція* (26 грудня 1941 р. — 2 січня 1942 р.), яка призвела до здобуття Керченського півострова й послабила німецький тиск на Севастополь.

4. Хід війни на радянсько-німецькому фронті навесні і влітку 1942 р.

Незважаючи на поразку під Москвою в грудні 1941 р., стратегічна ініціатива залишалась у вермахту. Радянське командування помилково вважало, що у 1942 р. головний удар німці знову завдадуть під Москвою. Німецькій розвідці вдалося успішно провести операцію з дезінформації радянської сторони під кодовою назвою «Кремль». Насправді ж гітлерівське командування мало стратегічний план дій на 1942 р., який передбачав широкомасштабний наступ на південному фланзі радянсько-німецького фронту з метою оволодіти Волгою, Кавказом, нафтовими родовищами Північного Кавказу і Закавказзя, а після цього завдати вирішального удару в напрямку Москви.

За рішенням Сталіна радянські війська мали завдавати гітлерівцям випереджувальних ударів, не чекаючи початку їхнього наступу.

У ніч з 5 на 6 грудня 1941 р. Червона армія перейшла в контрнаступ. Почався третій етап битви за Москву (5 грудня 1941 р. — початок весни 1942 р.).

Упродовж контрнаступу радянських військ під Москвою група армій «Центр» зазнала великих утрат: було знищено 38 дивізій (170 тис. осіб), у тому числі 11 танкових і 4 моторизованих.

Поразка під Москвою назавжди поховала міф про непереможність німецьких

У квітні на Керченському півострові радянські частини, що готувалися перейти у наступ для деблокування Севастополя, зазнали раптового удару німецьких військ під командуванням Манштейна. Втрати Червоної армії перевищували 200 тис. осіб і велику кількість зброї.

Наступного удару нацистська армія завдала по оточеному гарнізону Севастополя (2 червня — 4 липня 1942 р.). Втрати радянських військ становили понад 200 тис. осіб.

Ще однієї трагічної поразки Червона армія зазнала під Харковом. 12 травня 1942 р. розпочався наступ сталінських військ з Барвінківського виступу на Харків, який призвів до катастрофічних наслідків. Радянський удар прийшовся в район, де були зосереджені основні сили нацистів, що готувалися для наступу на південь. Після кривавих боїв дивізії трьох армій, а також кількох інших з'єднань потрапили в оточення й були розгромлені.

Невдало завершився наступ і на північно-західній ділянці радянсько-німецького фронту, де 2-а ударна армія намагалася деблокувати Ленінград. Командувач армії генерал Власов здався в полон і згодом очолив «Русскую освободительную армию» (РОА), яка воювала на боці Німеччини.

У червні 1942 р. розпочався генеральний наступ вермахту в напрямку Волги та Північного Кавказу. В середині липня 1942 р. німецькі дивізії вийшли до р. Дон і розпочали просування до Сталінграда. Розгорнулась **Сталінградська битва (17 липня 1942 — 2 лютого 1943 р.)**. 23 серпня 6-а армія під командуванням фон Паулюса вийшла до Волги й почала штурм міста.

Щоб припинити відступ радянських військ, 28 липня 1942 р. Сталін підписав наказ № 227, відомий під назвою «Ні кроку назад». Зміст його полягав у тому, що відступаючі бійці та командири розглядалися як дезертири і боягузи й підлягали покаранню відповідно до умов воєнного часу. Позаду найменш стійких частин ставилися спеціальні загороджувальні загони.

В оборонних боях Червона армія втримала частину Сталінграда й знекровила ворога.

Одночасно тривала битва за Кавказ, в якій радянські війська спромоглися зупинити противника на кавказьких перевалах.

Севастополь під час німецького бомбардування, 1942 р.

5. Створення антигітлерівської коаліції

З перших годин нападу нацистської Німеччини на СРСР стало зрозумілим, що розрахунки Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР зазнали краху. В день початку агресії В. Черчілль заявив: «Кожен, хто воює проти Гітлера, — друг Англії, кожен, хто воює на його боці, — ворог Англії». Про свою підтримку СРСР заявив і президент США. Таким чином, з початком німецько-радянської війни почала формуватися антигітлерівська коаліція.

12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільну боротьбу проти Німеччини. Першою спільною акцією СРСР і Великої Британії стала окупація Ірану з метою не допустити зближення його з Німеччиною.

14 серпня 1941 р., після зустрічі Рузвельта та Черчілля, з'явився документ під назвою **Атлантична хартія**, яка підвела під майбутню коаліцію ідеологічне підґрунтя. До цієї Хартії у грудні 1941 р. приєднався і Радянський Союз. Вона була першим документом, в якому прописувалися цілі США та Великої Британії у війні й загальні положення повоєнного устрою світу. Атлантична хартія висунула такі завдання: знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора, загальне роззброєння світу.

1 жовтня 1941 р. між СРСР, США та Великою Британією в Москві була підписана тристороння угода про допомогу Радянському Союзу зброєю і продовольством.

Рузвельт і Черчілль після підписання Атлантичної хартії, 1941 р.

Поставки (400 танків, 500 літаків щомісяця, а також стратегічна сировина) почалися одразу ж. У грудні 1941 р. на СРСР було поширено дію законодавства про ленд-ліз. З жовтня 1941 р. по червень 1942 р. СРСР одержав 3 тис. літаків, 4 тис. танків, 20 тис. різноманітних транспортних засобів. Загалом Радянський Союз отримав 7–11% зброї та обладнання від обсягу власного виробництва. На СРСР припала третина поставок США за ленд-лізом (10,8 млрд дол. з 30,3 млрд).

! **Ленд-ліз** — це система передачі урядом США в позику чи оренду озброєння, боєприпасів, сировини країнам-союзникам по антигітлерівській коаліції.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав, у тому числі СРСР, США і Великобританія, підписали Декларацію Об'єднаних Націй, яка будувалася на принципах і завданнях Атлантичної хартії. В умовах створення антигітлерівської коаліції радянське керівництво визнало емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини та Франції.

Документи розповідають

Георгій Жуков про ленд-ліз

Ми б опинились у важкому становищі без американського пороху, ми б не змогли випустити таку кількість боєприпасів... Без американських студебекерів (американський вантажний автомобіль) нам ні на чому було б тягти нашу артилерію. Випуск спеціальної сталі, вкрай необхідної для потреб війни, був також пов'язаний з низкою американських поставок.

26 травня 1942 р. в Лондоні було підписано договір між СРСР і Великою Британією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її сателітів у Європі. У Вашингтоні відбулися радянсько-американські переговори, які завершилися підписанням 11 червня 1942 р. угоди про взаємодопомогу у веденні війни проти агресорів. Обидві сторони зобов'язалися постачати одна одній оборонні матеріали, обмінюватися інформацією, розвивати торгівлю та здійснювати економічне співробітництво. Ці дві угоди завершили формування антигітлерівської коаліції.

Війна виявила збіг корінних національних інтересів держав, яким загрожували німецький нацизм і японський мілітаризм. В інтересах збереження своїх країн американський, англійський та радянський уряди змушені були піти на співробітництво, відкинувши ідеологічні розбіжності.

6. Напад Японії на Перл-Гарбор і початок війни на Тихому океані

Після підписання Троїстого пакту (1940 р.) Японія проводила активну загарбницьку політику в Азії. Японські мілітаристи захопили частину Китаю, а після поразки Франції уклали угоду з урядом Петена (липень 1941 р.) про право створення баз у французьких колоніях — Лаосі, В'єтнамі, Камбоджі. Проникнення японців до Індокитаю спонукало США до заморожування японських капіталів у американських банках і до ембарго на постачання Японії нафти. Рішення США підтримали Велику Британію та Нідерланди. Внаслідок цього японська зовнішня торгівля скоротилася на 3/4, а імпорту нафти — на 9/10. Економіка Японії опинилась перед загрозою краху. 2 липня 1941 р. ухвалено рішення «просуватися на Південь», тобто захопити держави Південної та Південно-Східної Азії. Країна вирішила вступити у боротьбу зі США за панування на Тихому океані.

Головнокомандувач японського флоту адмірал І. Ямамото пообіцяв імператору, що найближчі півроку

Атака японських військ на Перл-Гарбор, 7 грудня 1941 р.

він зможе втримати стратегічну ініціативу, але далі не гарантує позитивного розвитку подій для Японії.

Японський флот непомітно підійшов до Гавайських островів і **7 грудня 1941 р.** атакував 350 літаками з авіаносців американську військово-морську базу **Перл-Гарбор**. Американці втратили 19 військових кораблів, 272 літаки і понад 3 тис. військово-вслужбовців. Таким чином, Японія одним раптовим ударом на певний час здобула перевагу на морі і захопила стратегічну ініціативу. 8 грудня США та Велика Британія оголосили війну Японії. Німеччина й Італія заявили про свій намір воювати зі Сполученими Штатами. Таким чином, наприкінці 1941 р. усі великі держави були втягнуті в Другу світову війну.

Японські війська беруть у полон британських солдатів, Сінгапур, лютий 1942 р.

У той же день японці почали просуватися в Таїланді (став союзником Японії), Англійській Малайї (тепер Малайзія) та Бірмі (М'янма). Одночасно почалась висадка японського десанту в Індонезії, в Малайї та на Філіппінах. У грудні 1941 р. японці захопили *Гонконг*, острови *Гуам* та *Вейк*, що були важливими опорними базами союзників.

Американський гарнізон на Філіппінських островах без підтримки з повітря і моря був розбитий і капітулював (травень 1942 р.) У лютому 1942 р. здалася важлива

англійська військово-морська база, фортеця Сінгапур. Цього ж місяця відбулася битва в Яванському морі, де японці знищили з'єднану англо-американсько-нідерландську ескадру. Після цього вони швидко окупували всі острови Індонезії, навесні 1942 р. висадились у Новій Гвінеї і підійшли до Австралії.

Союзники втратили тільки сухопутних військ понад 300 тис. осіб, Японія — 20 тис. осіб. Продовжуючи наступ в Індії, на Австралію та незагарбані острови Тихого океану, Японія намагалась оволодіти всіма важливими стратегічними пунктами в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні й змусити США та Велику Британію укласти вигідний для неї мир.

7. Війна у Північній Африці та Середземномор'ї

На початку 1941 р. до Північної Африки на допомогу італійським військам прибув німецький Африканський корпус на чолі з генералом Роммелем. Його поява дала змогу не тільки зупинити успішний наступ англійців у Лівії, а й відкинути їх до Єгипту. Ініціативою у Північній Африці заволоділи держави фашистського блоку. Проте у запіллі сил вермахту англійські війська утримували важливий стратегічний пункт Тобрук, який не давав Роммелю продовжувати наступ. Усі спроби зламати опір були невдалими. В листопаді 1941 р. англійці здійснили успішний наступ із деблокади Тобрука і знову оволоділи Кіренаїкою. Ці перемоги призвели до

порушення морських перевезень італійців та німців у Середземному морі та поставили корпус Роммеля перед загрозою залишитись без підкріплення й припасів. Це занепокоїло німецьке командування, яке вирішило серйозно зайнятися Середземномор'ям. Ключовим пунктом англійського панування у Середземному морі був о. Мальта, який лежав саме посередині моря. Спочатку німецька авіація та підводні човни разом з італійськими кораблями завдали досить відчутних ударів по англійському флоту в Середземномор'ї: було потоплено або виведено з ладу найбільші судна. Потім почались систематичні бомбардування о. Мальти, які мали завершитися німецьким десантом у липні 1942 р. Проте Гітлер віддав перевагу наступу Роммеля, котрий мав захопити Александрію та Суецький канал. У березні італійсько-німецькі війська почали просування у Єгипті й були з великими труднощами зупинені за 100 км від Александрії. У **червні 1942 р.** з'єднання Роммеля захопили **Тобрук** — ключовий пункт британської оборони і взяли в полон 33 тис. його захисників. Улітку 1942 р. італійсько-німецькі дивізії перебували коло Ель-Аламейна (на півдорозі до Александрії), але подальше їхнє просування зупинили англійські війська.

Німецькі танки рухаються через Лівійську пустелю

8. Корінний перелом на Тихоокеанському театрі бойових дій

До весни–літа 1942 р. стратегічна ініціатива на всіх фронтах цілком і повністю належала Німеччині та її союзникам. Союзники по антигітлерівській коаліції вели важкі оборонні бої. Проте на середину 1942 р. ситуація починає змінюватися.

Перші успіхи, що дозволили переломити загальне стратегічне становище, були досягнуті на Тихому океані. 7–8 травня 1942 р. у морській битві в Кораловому морі, біля берегів Нової Гвінеї, японська ударна ескадра, що направлялася для захоплення порту Морсбі, зазнали першої великої поразки. Вирішальну роль у бою відіграла авіація, котра базувалася на авіаносцях. Від планів вторгнення до Австралії довелося відмовитися.

4–6 червня 1942 р. біля атолу Мідвей японський флот (адмірал І. Ямамото) зазнав такої поразки від американського фло-

Американські бойові літаки на авіаносці, 1942 р.

ту (адмірал Ч. Німіц), що вже не зумів відновити свою могутність до кінця війни. У бою японці втратили 4 авіаносці, 1 крейсер і 253 літаки, американці — 1 авіаносець, 1 есминець і 150 літаків.

Унаслідок цих двох поразок Японія втратила половину своїх авіаносців і вимушена була перейти до стратегічної оборони. Американці, своєю чергою, перейшли до активних бойових дій. У **серпні 1942 р.** вони почали боротьбу за острови **Гуадалканал** (група Соломонових островів). Бої продовжувалися до лютого 1943 р. і завершилися цілковитою поразкою Японії в цьому регіоні. Ініціатива на Тихому океані перейшла до США.

Запитання і завдання:

1. Які були причини нападу Німеччини та її союзників на СРСР? **2.** Визначте основні положення плану «Барбаросса». Чи вдалося його реалізувати? **3.** Порівняйте сталінську і гітлерівську воєнні доктрини. **4.** Маршал Василевський після війни стверджував, що вина Сталіна в тому, що він не вловив тієї межі, далі якої його політика «ставала не лише непотрібною, а й небезпечною. Таку межу потрібно було сміливо перейти». Про яку «межу» йдеться? **5.** Як розгорталися події на радянсько-німецькому фронті у 1941 р.? Що зумовило поразку Червоної армії на початковому етапі війни? **6.** Втрати Червоної армії в 1941 р. становили 67% стрілецької зброї, 91% танків, 90% гармат і мінометів, 90% літаків, майже весь кадровий склад армії. Як ви вважаєте, завдяки чому Радянський Союз зумів вистояти і перемогти ворога? **7.** Яка роль битви за Москву в перебігу Другої світової війни? **8.** Які причини нападу Японії на США? Охарактеризуйте події 7 грудня 1941 р. у Перл-Гарборі. **9.** Як розгорталися події війни у басейні Середземного моря та Північній Африці у другій половині 1941 — на початку 1942 р.? **10.** Складіть синхроністичну таблицю подій на фронтах Другої світової війни у 1941–1942 рр.

Радянсько-німецький фронт	Африканський, Середземноморський театри бойових дій	Тихоокеанський театр бойових дій

Запам'ятайте дати:

22 червня 1941 р. — напад Німеччини на СРСР.

14 серпня 1941 р. — проголошення США і Великою Британією Атлантичної хартії.

5 грудня 1941 р. — початок контрнаступу Червоної армії під Москвою.

7 грудня 1941 р. — атака японського флоту й авіації на базу військово-морських сил США Перл-Гарбор. Вступ у війну США.

1 січня 1942 р. — підписання у Вашингтоні Декларації Об'єднаних Націй.

Червень 1942 р. — поразка японського флоту біля о. Мідвей.

§ 38. Воєнні дії у другій половині 1942–1943 р.

1. Сталінградська битва

Сталінградська битва — одна з найбільших і найважливіших операцій Другої світової війни. Умовно її можна поділити на дві частини. Перша — це наступ німецьких військ улітку 1942 р. і вихід їх до Волги й на Північний Кавказ. Друга — контрнаступ радянських військ і розгром німецько-італійсько-румунсько-угорського угруповання на Волзі.

6-а німецька армія 25 серпня 1942 р. досягла західних околиць міста на Волзі. Окрім неї, на Сталінград наступала ще й 4-а танкова армія. Їм протистояли ослаблені 38 радянських дивізій.

Стратегічне й політичне значення Сталінградської битви радянське командування правильно оцінило. Вона перетворилася на символ боротьби двох тоталітарних режимів, протистояння їхніх лідерів.

14 жовтня німецькі війська після потужної авіаційної та артилерійської підготовки пішли на штурм міста. Почалися жорстокі вуличні бої. Обидві сторони зазнали важких утрат. 14 листопада нацисти почали останній штурм міста, їм вдалося на окремих ділянках пробитися до Волги, але це був їхній останній успіх.

Після впертих і безплідних спроб штурмом скинути радянські війська у Волгу, німецьке командування в середині жовтня змушене було віддати наказ про перехід до оборони.

На той час воєнно-стратегічна ситуація змінилася на користь СРСР. Віддалені комунікації, розтягнутий фронт вимагали величезних зусиль німецьких тилових служб і економіки. Тотальні мобілізації знекровили німецькі підприємства. Водночас економіка СРСР у другій половині 1942 р. безперервно нарощувала випуск військової продукції. Застосовуючи жорстоку дисципліну й експлуатацію, сталінський режим спромігся за короткий термін налагодити діяльність за Уралом могутнього військово-промислового комплексу.

На кінець осені 1942 р. склалися сприятливі умови для переходу радянських військ у наступ. Головний удар передбачалося завдати військами Калінінського й Західного фронтів в районі Ржева — Вязми — Сичовки у напрямі до Ризької затоки. Тут зосередили 2 млн солдатів, 3300 танків, 1000 літаків, 24 тис. гармат і мінометів. Це угруповання мало перейти в наступ 25 листопада 1942 р.

Для забезпечення головного удару передбачалося на шість днів раніше здій-

*Радянські солдати
у Сталінградській битві*

снити відволікаючий удар в районі Сталінграда. У відповідності з планом «Уран» **19 листопада 1942 р.** радянські війська силами трьох фронтів — Південно-Західного, Сталінградського і Донського — перейшли в контрнаступ, завдавши флангових ударів. У вирішальний момент Сталінградської битви перевага в живій силі й техніці вже була на боці радянської армії.

23 листопада 1942 р. Червона армія замкнула кільце навколо 330-тисячного угруповання ворога (22 дивізії). Операція із деблокування 6-ї армії Паулюса завершилася провалом. Почалось знищення оточених німецьких військ, деморалізованих, змучених голодом і холодом. Незважаючи на заборону Гітлера, 30 січня 1943 р. фельдмаршал Паулюс підписав акт про капітуляцію. 2 лютого припинили опір останні оточені гітлерівці: 100 тис. із 330 тис. оточених здалися в полон, інші загинули (згодом з полону повернулося лише 15 тис. осіб). Загальні втрати нацистів під Сталінградом становили 1,5 млн осіб, майже 3,5 тис. танків і штурмових гармат, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. літаків. Від такої поразки німецька армія вже не змогла отямитись. Ініціатива на східному фронті перейшла до СРСР. У Другій світовій війні стався корінний перелом.

Тим часом як під Сталінградом було здобуто блискучу перемогу, Ржевсько-Сичовська операція зазнала повного провалу.

2. Курська битва

У січні 1943 р. радянські війська добилися ще одного значного успіху — блокаду Ленінграда прорвали, а на заході Червона армія підійшла до Смоленська.

12 січня 1943 р. війська під командуванням генерала Голикова перейшли в наступ з-під Воронежа в загальному напрямку на Харків. 7 лютого було звільнено Курськ, а 9 — Белгород. Війська під командуванням генерала Ватутіна оволоділи Ізюмом і створили загрозу оточення великого німецького угруповання в районі Харкова. 16 лютого ворог залишив це велике індустріальне місто.

У другій половині лютого ситуація змінилася. Побоюючись загрози оточення військ, що відійшли з Кавказу й Кубані під Ростов і на Донбас, німецьке командування завдало могутнього контрудару у фланг по розтягнутих військах Голикова й Ватутіна. Харків, Белгород та ряд інших міст знову перейшли до рук ворога. Утворилася величезна *Орловсько-Курська дуга*.

Навесні 1943 р. радянсько-німецький фронт від Ленінграда й до Чорного моря стабілізувався. Обидві сторони накопичували сили для літнього наступу. Промисловість безперервно наращувала випуск усіх видів озброєння.

З 1 січня 1943 р. в Червоній армії були введені погони для солдатів, сержантів, офіцерів, генералів, маршалів. Ча із 1946 р. стала називатися Радянською армією. Поява радянських солдатів із погонами іноді неоднозначно сприймалося населенням, що перебувало на окупованій території.

Навесні 1943 р. німецьке верховне командування вирішило знову заволодіти ініціативою. Відповідно до плану «Цитадель» гітлерівське керівництво ставило завдання розгромити радянські війська на Курському виступі й розгорнути наступ на Москву. Для наступу задіяли створені нові зразки зброї (танки — «Тигр», «Пантера», самохідні гармати — «Фердинанд» тощо), які повинні були забезпечити німецьким військам технічну перевагу.

Для здійснення прориву з обох кінців Орловсько-Курського виступу німецьке командування зосередило угруповання кількістю 900 тис. осіб, 10 тис. гармат і мінометів, 2700 танків і штурмових гармат, 2050 літаків. Радянська сторона теж накопичила значні сили, і на цей раз перевага була на її боці.

Наступ німецьких армій з-під Белгорода та від Орла в напрямку Курська розпочався **5 липня**. Радянське командування вчасно визначило напрямки наступальних операцій противника й ретельно підготувалося до відсічі. У момент, коли ворог вже виснажився, але ще не встиг перейти до оборони, в наступ рушили радянські війська Брянського, Степового й Південно-Західного фронтів. Слідом за ними перейшли в наступ Центральний та Воронезький фронти.

12 липня під Прохорівкою відбулась одна з найбільших танкових битв Другої світової війни. З обох боків у ній брало участь 1200 танків і самохідних гармат (800 радянських і 400 німецьких). Гітлерівські війська за один день втратили сотні танків і 10 тис. солдатів. Цього ж дня змінився характер всієї Курської битви, радянські з'єднання перейшли в рішучий наступ. Ламаючи опір ворога, вони 5 серпня звільнили Орел (операція «Кутузов») і Белгород, 23 серпня прорвалися до Харкова (операція «Рум'янцев»).

Найновіші німецькі танки на Курській дузі, липень 1943 р.

5 серпня 1943 р. на честь перемог Червоної армії, звільнення міст Орел і Белгород у Москві був здійснений перший артилерійський салют. У подальшому Москва 347 раз салютувала воїнам радянської армії за визволення і взяття міст, в окремі дні — по 4–5 разів.

Курська битва засвідчила, що ініціатива повністю належить радянським військам. Вона ознаменувала завершення корінного перелому у Другій світовій війні. У Курській битві загинуло і поранено 863 тис. радянських солдатів. Водночас за 50 днів безперервних боїв німецька армія втратила 30 дивізій: 500 тис. осіб, 1300 танків,

3 тис. гармат, 1000 літаків. Все ж Червона армія мала значні резерви, в той час як міць вермахту була підірвана.

Документи розповідають

Оцінки Курської битви

Маршал Р. Малиновський

«Курська битва за жорстокістю і завзятістю не мала собі рівних... У цьому страшному протистоянні був зламаний хребет німецької армії, і фашистська Німеччина, остаточно втративши сподівання на успіх, реально побачила перед собою поразку у війні».

Американський історик М. Кейдин

«Значення Курської битви полягає в такому: коли відбувся останній постріл, рушійні сили війни перебували під контролем російської армії, і тепер вона вже диктувала, коли, де і як цю війну вести».

Колишній німецький фельдмаршал Е. Манштейн

«Операція «Цитадель» була останньою спробою зберегти нашу ініціативу на сході. З її припиненням, рівнозначним провалу, ініціатива остаточно перейшла до радянської сторони. У цьому відношенні операція «Цитадель» є рішучим, поворотним пунктом війни».

1. Спираючись на оцінки учасників і сучасників, дайте історичну оцінку Курській битві.
2. Чим була зумовлена перемога радянських військ на Курській дузі?

3. Битва за Дніпро

Розвиваючи наступ, радянські війська до кінця вересня 1943 р. вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування створило так званий «Східний вал». Гітлерівці намагалися використати повноводну ріку з високим правим берегом як природне укріплення. На Дніпрі кручі німці стягли групу армій «Центр» у складі 62 дивізій. Наприкінці вересня 1943-го перевага радянських військ була незначною. У планах осінніх операцій цього року першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і розгортання наступальних операцій на Правобережжі. Битва за Дніпро розгорнулася від Лосва до Запоріжжя.

Червона армія за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 р. в дуже склад-

Радянські війська на Дніпрі, 1943 р.

них умовах форсувала ріку й створила плацдарми на північ та південь від Києва. Основний прорив передбачалося здійснити з Букринського плацдарму, проте всі спроби виявилися марними, ворог завзято оборонявся.

Увесь жовтень радянське командування вело підготовку до штурму Дніпра.

Після невдалих спроб під Букрином (загинули 250 тис. радянських солдатів) го-

ловні сили радянських військ непомітно для ворога були зосереджені на Лютізькому плацдармі.

У перші дні листопада почалися вирішальні бої за Київ. Сталін віддав наказ узяти столицю України до річниць Жовтневої революції. *6 листопада 1943 р.* з Києва нацистів таки вигнали.

В результаті форсування Дніпра, ціною значних втрат (за різними оцінками від 417 тис. до 1 млн осіб), Червона армія 14 жовтня вступила в Запоріжжя, 25 жовтня — в Дніпропетровськ, 6 листопада — у Київ.

Таким чином, пізньої осені 1943 р. радянські війська вийшли на правий берег Дніпра, закріпилися там, відбили контрнаступ німців в районі Житомира і підготували умови для подальшого наступу й очищення території СРСР від нацистів.

4. Корінний перелом у бойових діях у Північній Африці. Капітуляція Італії

У жовтні–листопаді 1942 р. у Північній Африці теж відбувся корінний перелом на користь англо-американських союзників. Вирішальна битва відбулась у районі містечка *Ель-Аламейн* (Єгипет). У жовтні 1942 р. британські війська, маючи значну військову перевагу, під керівництвом генерала Б. Монтгомері завдали німцям та італійцям поразки. Останні вимушені були спішно відійти на захід. **У листопаді 1942 р.** з протилежної сторони Північної Африки (Марокко, Алжир) почалась висадка американських військ під командуванням Д. Ейзенгауера (операція «**Торч**» — «**Факел**»). Німецько-італійські дивізії потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. Їхній відчайдушний опір і навіть деякі успіхи на лівому фланзі американських військ не змінили загальної розстановки сил, і 13 травня 1943 р. вони капітулювали.

Серйозні поразки, що зазнали у 1943 р. країни фашистського блоку, стали поштовхом до його розвалу. Першою з війни намагалася вийти Італія.

Значні втрати в людській силі та техніці, що їх зазнали держави «осі» в Тунісі (близько 130 тис. лише полонених), сприяли успішному десанту союзних військ на о. Сицилія. Він розпочався у липні 1943 р. висадкою парашутистів і морської піхоти (операція «*Хаскі*»). Залишки німецьких частин евакуювалися на Апеннінський півострів, а британські й американські війська очистили останній рубіж оборони німців на Сицилії — порт Мессіну.

Під впливом поразок 25 липня в Італії відбувся державний переворот за участю короля Віктора Еммануїла й маршала Бадольйо. Муссоліні заарештували. Короля проголосили головнокомандувачем, а Ба-

Полонені італійські солдати під Ель-Аламейном, 1943 р.

Операція «Хаскі», 1943 р.

командуванням Роммеля. Туди ж було доставлено й визволеного за наказом Гітлера дуче. Той очолив маріонетковий режим, який тримався лише на німецьких багнетах (*Держава Сало*).

Німці міцно тримали оборону. Лише 4 червня 1944 р. союзні війська взяли Рим. Далі вони просунулися не могли.

5. Тегеранська конференція

Вирішальні події, що визначали результат війни, безумовно, відбувалися на фронтах, але для подальшої долі світу й людської цивілізації велике значення мали події в дипломатичній сфері. У міру того як щораз чіткіше вимальовувалися перспективи завершення війни, перед лідерами антигітлерівської коаліції все гостріше поставали питання повоєнного врегулювання. Консультації з цього приводу стартували з початку 1943 р. Перше серйозне обговорення відбулося на *Московській конференції* міністрів закордонних справ СРСР, США, Англії, що проходила з 19 по 30 жовтня 1943 р. Головним завданням конференції було підготувати зустріч глав держав і урядів СРСР, США та Англії — «Великої трійки».

У центрі уваги міністрів було декілька питань, зокрема проблема відкриття у Франції Другого фронту навесні 1944 р., а також ідея про необхідність заснування після війни загальної міжнародної організації для підтримання миру й безпеки, яка була б заснована на принципах суверенітету і рівності всіх миролюбних держав. Водночас конференція виявила й основні питання, що викликали розбіжності між союзниками антигітлерівської коаліції: питання кордонів і політичних режимів у визволених країнах.

Велика робота, проведена дипломатами, дала змогу організувати зустріч на вищому

долюю очолив уряд і став міністром закордонних справ. 8 вересня 1943 р. нова влада підписала перемир'я з союзниками.

Гітлер віддав наказ кинути дивізії на південь та окупувати Апеннінський півострів. Союзним військам довелося долати сильний опір німців в районі *Салерно*, *Неаполя* й інших південних італійських міст («*Лінія Густава*»). Операції тут набули зтяжнього характеру. Північну частину Італії утримували нацистські з'єднання під

Сталін, Рузвельт, Черчілль на Тегеранській конференції

рівні між Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом, В. Черчіллем, яка увійшла в історію під назвою **Тегеранська конференція (28 листопада — 1 грудня 1943 р.)**, бо відбувалась у столиці Ірану Тегерані. Під час перемовин обговорювались питання подальшого ведення війни і повоєнного устрою світу. За їхніми результатами, незважаючи на суперечності, які виникли між керівниками союзних держав (Черчілль пропонував відкриття Другого фронту на Балканах, Сталін — у Північній Франції, звідки пролягав найкоротший шлях до кордонів Німеччини), СРСР домогся необхідних для нього рішень ключових питань:

- остаточно домовленість про висадку у Франції в травні 1944 р. союзних військ;
- перенесення кордонів Польщі на захід до Одери та визнання майбутнього східного кордону по «лінії Керзона»;
- визнання радянських претензій на Кенігсберг;
- визнання анексії балтійських держав Радянським Союзом.

Сталін дав згоду на участь СРСР у війні з Японією після розгрому нацистської Німеччини.

При обговоренні проблеми повоєнного устрою світу згоди не було досягнуто. Незважаючи на те, що з деяких ключових питань між сторонами були виявлені розбіжності й не було досягнуто домовленостей, сам факт проведення конференції лідерів країн СРСР, США й Англії зміцнив антигітлерівську коаліцію і засвідчив їхню рішучість покінчити з нацизмом у Європі.

Запитання і завдання:

1. Охарактеризуйте хід основних подій війни в 1942–1943 рр.
2. Яка роль Сталінградської і Курської битв у розгромі Німеччини?
3. Охарактеризуйте бойові дії на Півночі Африки у 1942–1943 рр.
4. Чим була обумовлена висадка союзників в Італії, а не у Франції?
5. Чи можна вважати висадку союзників на Сицилії та в Італії відкриттям Другого фронту?
6. Визначте взаємозалежність подій на фронтах Другої світової війни. Заповніть синхроністичну таблицю.

Радянсько-німецький фронт	Театр бойових дій у Північній Африці та басейні Середземного моря	Тихоокеанський театр бойових дій

7. Дайте визначення поняттю «корінний перелом». Які битви стали переломними у Другій світовій війні?

Запам'ятайте дати:

- 17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.** — Сталінградська битва.
Осінь 1942 р. — перемога англійців у битві під Ель-Аламейном.
Лютий 1943 р. – серпень 1943 р. — Курська битва.
Травень 1943 р. — капітуляція італійсько-німецьких військ у Північній Африці.
Липень 1943 р. — висадка англо-американських військ в Італії.
28 листопада – 1 грудня 1943 р. — Тегеранська конференція.

Практичне заняття

Цілі учасників Другої світової війни

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань,
тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

§ 39. Окупаційний режим у поневоленних країнах. Рух Опору

1. Нацистський «новий порядок» у Європі. Окупаційна політика Японії

Окупація агресивними державами значних територій в Європі, Азії, Африці супроводжувалась встановленням «нового порядку». Основним його змістом було забезпечення панування загарбників. Цей порядок базувався на нещадному терорі й насильстві.

Окуповані країни Європи та Азії зазнали значних територіальних змін. На карті світу з'явилися нові держави: Словаччина (1939 р.), Хорватія (1941 р.), Бірма (1944 р.), Індонезія (1945 р.). Але незалежність цих країн була дискредитована співробітництвом з агресорами.

Такі держави, як Австрія, Чехословаччина, Польща, Югославія, Люксембург, Греція, були ліквідовані. У Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах, Франції — до влади прийшли пронацистські (колабораціоністські) уряди.

! **Колабораціонізм** — явище, яке притаманне періоду Другої світової війни. Співробітництво урядів, окремих осіб з окупантами.

Держави-союзниці Німеччини, Італії, Японії отримали значні територіальні надбання. Так, Угорщина отримала Карпатську Україну, Трансильванію, частину Словаччини і Югославії, Румунія — Трансністрію, Болгарія — Південну Добруджу, Македонію, Фракію, Фінляндія повернула собі втрачені 1940 р. території.

Окупаційна політика на землях загарбаної Східної Європи та СРСР проводилася згідно із планом «Ост».

Окуповані радянські території були розділені на три частини. Тилові райони німецьких груп армій передали під управління військового командування, а інші підпорядкували «східному міністерству» на чолі з Розенбергом і поділили на два рейхскомісаріати — «Остланд» (Прибалтика й більша частина Білорусі) та «Україна». Західноукраїнські землі були приєднані до польського «генерал-губернаторства».

Нацисти прагнули створити на завойованих ними територіях «життєвий простір для німецької нації». Місцеве населення мало бути перетворене, по суті, на рабів, інтелігенція ліквідована. На окуповані землі планувалось переселити близько 10 млн німців. Місцевого населення передбачалося залишити близько 14 млн осіб. Всі інші підлягали знищенню.

Головним засобом, яким нацисти користувалися в утвердженні свого панування, було нацьковування одних націй на інші. Такі народи, як роми і євреї, підлягали повному знищенню.

Із загарбаних територій до Німеччини вивозились продовольство і сировина, інші матеріальні цінності. У жахливих умовах перебували 5,5 млн радянських військовополонених, 3,5 млн з них загинули. За період 1941–1944 рр. з ворожого полону втекли 450 тис. радянських солдатів і офіцерів, хоча значна частина їх була схоплена; ті, що вирвалися, влилися в рух Опору різних країн Європи.

Смертність англійців та американців у нацистських таборах становила 4%, радянських солдатів — 50%. Смертність американців, англійців, австралійців у японських таборах становила 27%. У радянському полоні загинуло 450 тис. німців, повернулося додому 1,9 млн. Останні німецькі військовополонені повернулися до Німеччини в середині 50-х років. 1,5 млн з них працювали на відбудові зруйнованого в роки війни. У радянський полон потрапило також близько 640 тис. японських військовослужбовців, з яких повернулося на батьківщину близько 500 тис.

Для використання у Німеччині дешевої робочої сили проводилися депортації працездатного населення. Близько 4,9 млн осіб з окупованих областей СРСР опинилися на чужині в тяжких умовах життя і праці («остарбайтери»), з яких загинуло в неволі 1,4 млн. Усього ж жертвами окупації стали 10 млн радянських людей (3180 тис. в Україні, 1360 тис. в Білорусі). Економіка окупованих країн стала додатком воєнної машини Німеччини.

Важливим елементом у насадженні «нового порядку» були *концентраційні табори*, до яких відправляли всіх невдоволених і тих, кого нацисти вважали небезпечними для свого режиму. У Європі налічувалося близько 30 концтаборів. Найбільші з них — *Дахау, Бухенвальд, Майданек, Освенцім*. У цих справжніх фабриках смерті знищили мільйони людей з різних країн.

Окупаційна політика Японії за формою була дещо іншою, але суть зберігалася та ж сама. Агресивні устремління прикривались гаслами: «Створення процвітаючої Азії», «Звільнення Азії від білих колонізаторів». До утворюваних окупаційних адміністрацій намагалися залучити лідерів національно-визвольних рухів поневолених народів.

Така політика давала можливість здійснити загарбання колоніальних володінь європейських держав без значного опору місцевого населення.

Після запровадження «нових порядків» поневолені народи Європи й Азії стали на боротьбу проти ворога.

2. Голокост

Антисемітська політика, яку проводили нацисти після приходу до влади в Німеччині 1933 р., у роки Другої світової війни набула ще більш жахливого характеру.

Нацисти та їхні поплічники взялися до планомірного й систематичного знищення єврейського населення Європи. Цей процес отримав назву — **Голокост**. За роки Голокосту загинуло 6 млн євреїв.

! **Голокост** (в перекладі з давньогрецької — «всеспалення») — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали 6 млн євреїв (в Україні — 1,4 млн). Це становило близько 63% європейського і 36% світового єврейства.

Відразу після загарбання Польщі, де проживала одна з найбільших єврейських громад, все єврейське населення було переселено у спеціально створені гетто (відокремлені від зовнішнього світу поселення з мінімальними умовами життя), а їхню власність конфісковано. Організатори гетто мали тільки одну мету — подальше цілковите знищення їхніх мешканців.

Страта євреїв

В'їзд у табір Освенцім

З нападом на СРСР нацисти взялися до «остаточного вирішення єврейського питання». За наступаючою німецькою армією рухалися спеціально створені чотири айнзацгрупи (дві з них «С» і «D» діяли в Україні), які мали знищувати «ворожі елементи», особливо євреїв. Уже перші місяці війни позначилися масовими знищеннями євреїв у Литві, Білорусі, Україні. Символом цього процесу стала трагедія у **Бабиному Яру (29–30 вересня 1941 р.)**. Але методи масових убивств, які використовували айнзацгрупи, були визнані неефективними для «остаточного вирішення єврейського питання». У січні 1942 р. нацистське керівництво ухвалює рішення про створення на території Польщі таборів смерті, обладнаних газовими камерами і крематоріями (Треблінка, Собібор, Майданек, Освенцім, Белжець). У таких таборах за роки їхнього існування було знищено 2,5 млн євреїв. Створення таборів смерті супроводжувалося масовим винищенням мешканців гетто.

Така політика нацистів не могла не викликати опір у єврейського населення. Він був як пасивним (духовний опір, втеча

тощо), так і збройним. Перше повстання відбулось у Вільнюському гетто. Згодом у гетто Мінська, Каунаса, Тудіна, Мізачів, Кременця, Луцька, Бродів, Львова тощо. Найбільше повстання відбулось у Варшавському гетто (квітень — червень 1943 р.). Лише через три місяці нерівної боротьби цей збройний виступ придушили, внаслідок чого загинуло і відправлено до таборів смерті 76 тис. осіб.

3. Рух Опору

Окупаційна політика Німеччини та Японії викликала розгортання руху Опору. Він виник у всіх окупованих країнах, але розмах його був різним. На чолі руху Опору стали соціалістичні, комуністичні, радикальні й націоналістичні партії.

Перемоги на фронтах військ антигітлерівської коаліції значно посилили рух Опору. У багатьох країнах створювалися партизанські загони, підпільні організації.

У Франції з нацистською окупацією і колабораціоністським урядом маршала Петена боролися партизанські загони та підпільні групи, очолювані комуністами й соціалістами. Створена *Шарлем де Голлем* організація «*Вільна Франція*» в 1942–1943 рр. встановила контроль над африканськими колоніями Франції. У листопаді 1942 р. французьке підпілля уклало з де Голлем угоду про спільні дії. У травні наступного року була створена Національна рада опору, що об'єднала всі сили, які боролися з окупантами. В червні 1943 р. утворили Французький комітет національного визволення, який оголосив себе урядом, на чолі з де Голлем.

Значного розмаху набрав народно-визвольний рух в Югославії. З 1941 р. тут велись активні партизанські дії проти нацистів. Партизанський рух в Югославії був представлений загонами емігрантського уряду — *четники* (командувач Д. Михайлович) і *Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ)* на чолі з лідером комуністів *Й. Броз Тіто*. Партизанські загони формувалися також в Албанії, Греції та Болгарії. Значну роль у цьому процесі відігравали комуністи.

У Польщі емігрантський уряд та його представництво — «делегатура» — керували боротьбою загонів *Армії Крайової*. Комуністи на противагу їм створили *Гвардію Людову*.

Посилювались антинацистські настрої і в Німеччині. Група офіцерів та урядових

Шарль де Голль

Грецькі партизани

чиновників здійснила спробу державного заколоту з метою знищення режиму та припинення війни. 20 липня 1944 р. полковник Штауффенберг залишив портфель з бомбою уповільненої дії у приміщенні, де перебував Гітлер. Стався вибух, однак фюрер залишився живий. Виступ заколотників було жорстоко придушено.

У 1944 р. в ряді європейських країн відбулись антинацистські повстання, зокрема у Варшаві (1 серпня) та Словаччині (29 серпня). Ціною великих зусиль гітлерівцям вдалося їх придушити.

У СРСР боротьба народних месників досягла особливо великого розмаху. На чолі її став Центральний штаб партизанського руху. Основною партизанською базою була Білорусь. Тут знаходилися найбільші з'єднання і великі партизанські райони. В Україні центр партизанського руху був у північних районах. У 1942 р. радянські партизанські загони нараховували 125 тис. осіб., у 1943 р. — 250 тис. Боротьбу з гітлерівцями вели також загони *Української Повстанської Армії*.

Широкомасштабні диверсійні операції партизанів, винищувальні рейди зробили значний внесок у перемогу над нацизмом. Найбільш широкомасштабні диверсії були проведені влітку 1943 р. під час Курської битви під назвою «*Рейкова війна*» та у вересні 1943 р. під назвою «*Концерт*». Загалом на боротьбу з рухом Опору Німеччині та її союзникам доводилося відволікати більше 10% своїх сил.

Японська окупація теж дала поштовх розгортанню руху Опору. Найбільшого розмаху він набув у Бірмі, Малайї та на Філіппінах, де діяли цілі партизанські армії. Японські окупанти змушені були надати Бірмі формальну незалежність.

4. Внутрішнє становище у Німеччині, Японії, Великій Британії та США

Господарство воюючих країн було переведено на воєнні рейки. Виробництво бойової техніки та спорядження стало пріоритетним. Так, у Німеччині, де воєнної промисловості ще у 1932 р. практично не було, під час війни щорічно вироблялося близько 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. З 1935 р. гітлерівська Німеччина почала перебудовувати свою економіку на військовий лад. Коли почалась Друга світова війна, промисловість рейху працювала на військові потреби на повну потужність, випускаючи одні з кращих у світі танки, літаки, гармати. Починаючи з 1943 р., німецькі інженери активно взялися до розробки «диво-зброї», яка б дала можливість Німеччині переломити хід війни на свою користь. Німецька промисловість першою у світі налагодила серійне виробництво реактивних літаків, балістичних ракет («ФАУ-2») тощо. Проте це не врятувало нацистський режим від краху.

Виробництво військової техніки та зброї стимулювало розвиток важкої промисловості.

Успіхи нацистської Німеччини на початковому етапі війни дали їй можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. У 30–40-і рр. основою економіки рейху була військова промисловість. У 1939 р. її питома вага в загальній вартості валової продукції становила 80%. Кількість населення, зайнятого у військово-

вій індустрії протягом 1939–1943 рр. зроста вдвічі й становила 5 млн осіб.

Незважаючи на цілковиту мілітаризацію, німецька економіка була не в змозі повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. III рейх почав відчувати серйозні труднощі в усіх галузях господарства: дошкуляла нестача сировини, палива, людських ресурсів. З другої половини 1944 р. промислове виробництво різко знижується. Цьому сприяли і масові стратегічні бомбардування промислових об'єктів авіацією США і Великої Британії. Загалом від бомбових ударів союзників по німецьких містах загинуло 1 млн осіб німецького цивільного населення.

Не могла витримати тривалого суперництва з економікою Сполучених Штатів і японська військова економіка, хоча війна сприяла перетворенню Японії на індустріально-аграрну державу. Частка важкої промисловості у виробництві значно збільшилася. Водночас війна призвела до погіршення становища населення: витрати на війну перевищували прибутки в чотири рази. Рівень життя опустився до найнижчого рівня за історію країни. З початком систематичних бомбардувань американською стратегічною авіацією, втратою основних джерел сировини і продовольства економіка Японії зазнала цілковитого краху. Щоб хоч якось забезпечувати армію зброєю, японські інженери досягли майстерності в заміні дорогих матеріалів на дешеві. Масово почали випускатися одноразові літаки для «камікадзе».

Радянський Союз після нацистської агресії опинився у важкому становищі. Були втрачені найважливіші промислові та сільськогосподарські райони, що призвело до падіння виробництва в умовах, коли фронт вимагав дедалі більше зброї. Титанічним зусиллям населення наприкінці 1941 р. становище вдалося виправити. За Уралом створили могутню промислову базу.

Американський бомбардувальник над Гамбургом

Ракета «ФАУ-2»

На осінь 1942 р. німецькі війська та їхні союзники окупували 1,8 млн кв. км території СРСР (10% від усієї), на якій до війни проживало 80 млн осіб (45% населення), вироблялося 60-70% вугілля, чавуну, сталі, пролягало 40% залізниць, вигодовувалося половину поголів'я худоби й було 50% посівних площ, з яких збирали 45% зерна.

З 1942 р. радянська економіка почала нарощувати випуск продукції не тільки кількісно, а й якісно. Радянські зразки зброї виявилися не гіршими, а деякі навіть кращими за ворожі.

Динаміка виробництва літаків і танків в СРСР

Роки	Літаки (у тис.)	Танки (у тис.)
1942	21,7	24,4
1943	34,9	20
1944	40,9	29

Англії довелося пережити загрозу ворожого вторгнення, масовані повітряні бомбардування, яким піддавались Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста, блокаду німецькими субмаринами морських комунікацій, окупацію ряду колоній — Бірми, Сінгапуру, Малайї, втрату великої частини торгового і військово-морського флотів. Промислове виробництво країни за роки війни скоротилося на 5%. Витрати на війну становили 25 млрд фунтів стерлінгів. Щоб хоч частково покрити їх, Англія залучила приблизно третину своїх закордонних капіталовкладень, особливо з колоніальних країн — Індії, Канади, Австралії, Південно-Африканського Союзу, а також з Латинської Америки й США. Тягар війни перш за все позначився на добробуті населення. Податки в розрахунку на душу населення зросли утричі, вартість життя — на 72%.

Війна й окупація завдали Франції значних збитків, що оцінювались у 1,44 трлн довоєнних франків. Людські жертви становили 1,1 млн осіб. Промислове виробництво скоротилося до 30% щодо рівня 1938 р., продукція сільського господарства — удвічі. Франція залишилась без військового і торгового флотів, а також без колоній (Індокитай, Сирія, Ліван).

Сполучені Штати Америки не брали участі на початковому етапі війни, але займали чітко виражені антинімецькі позиції. Вступ США у війну проти Японії та Німеччини змусив американський уряд переорієнтувати господарство на військовий лад.

США, ще не вступивши у війну, надавали в позику чи в оренду озброєння, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам-союзникам по антигітлерівській коаліції (ленд-ліз). За рік (1944 р.) американська промисловість випускала стільки літаків, як німецька за всі роки війни.

Виготовлення танків

Динаміка виробництва літаків і танків у США

Роки	Літаки (у тис.)	Танки (у тис.)
Липень 1940—грудень 1941	23,2	4,3
1942	47,9	23,9
1943	85,9	29,5
1944	96,4	17,6
Січень—серпень 1945	43,2	11,2

Запитання і завдання:

1. Які країни Європи були окуповані нацистами? 2. Що таке нацистський «новий порядок»? 3. Які причини зумовлювали появу такого явища, як колабораціонізм? 4. Як нацисти намагалися «остаточно вирішити єврейське питання»? 5. Які фактори найбільше впливали на розвиток руху Опору в європейських країнах? 6. Що зумовлювало розкол у русі Опору? Які політичні сили відіграли провідну роль у русі Опору? 7. Який вплив справила війна на економічний розвиток воюючих країн? 8. За роки війни радянська економіка випустила зброї удвічі більше, ніж німецька, хоча промисловий потенціал СРСР був у декілька разів меншим. Що сприяло перемозі економіки СРСР над економікою нацистської Німеччини? 9. Чому США називали «арсеналом» країн антигітлерівської коаліції? Чи можлива була б перемога над країнами фашистського блоку без економічного потенціалу США? 10. Які відмінності у внутрішньому становищі країн агресорів і країн антигітлерівської коаліції?

Запам'ятайте дати:

Літо 1941 р. — антинацистське повстання у Сербії та Чорногорії.

30 травня 1942 р. — створення в СРСР Центрального штабу партизанського руху.

1942 р. — Ванзейська конференція, ухвалення резолюції про «остаточне вирішення єврейського питання».

Квітень—червень 1943 р. — повстання у Варшавському гетто.

20 липня 1944 р. — замах на Гітлера.

1 серпня 1944 р. — початок антинацистського повстання у Варшаві, організоване АК.

18 серпня 1944 р. — початок антинацистського повстання у Парижі (Франція).

23 серпня 1944 р. — антинацистське повстання у Бухаресті (Румунія).

29 серпня 1944 р. — початок Словацького національного повстання.

9 вересня 1944 р. — антинацистське повстання в Софії (Болгарія).

Травень 1945 р. — антинацистське повстання у Празі (Чехія).

§ 40. Воєнні дії у 1944 р.

1. Наступальні операції радянських військ, визволення території СРСР. Перенесення бойових дій у Східну Європу

До 1944 р. війська гітлерівської Німеччини та її союзників усе ще утримували значну частину окупованих територій. Союзники вели бої в Південній Італії. Німеччина зуміла розширити випуск озброєнь, провести тотальну мобілізацію, але стратегічну ініціативу гітлерівські генерали вже втратили. А ось ряд операцій радянського командування завершального етапу війни став зразком в історії воєнного мистецтва.

Ненавість до загарбників зростала при визволенні міст і сіл, коли червоноармійці бачили сліди руйнувань, насильств і звірств, що їх чинили гітлерівці над місцевим населенням.

1944 р. розпочався наступом під Ленінградом. 14 січня — 29 лютого 1944 р. тут було проведено успішну наступальну операцію. Місто повністю деблокували. Закінчилася 900-денна облога легендарної твердині, яка втратила не менше 800 тис. своїх мешканців.

Практично одночасно з цим розвивались операції із визволення Правобережної України. Ключовою з них стала Корсунь-Шевченківська. Війська 1-го і 2-го Українських фронтів оточили й знищили угруповання противника.

26 березня 1944 р. з'єднання 2-го Українського фронту першими вийшли до державного кордону СРСР. У середині квітня війська 1-го Українського фронту підійшли до передгір'я Карпат. Більшу частину Правобережної України було очищено від нацистів.

За наступом у Правобережній Україні 8 квітня почалася Кримська операція 4-го Українського фронту. Вона завершилася 12 травня 1944 р. повним розгромом німецько-румунського угруповання в Криму. Гітлерівське командування вважало, що влітку 1944 р. радянська армія продовжить наступ у південному напрямі.

Радянські військові радіють визволенню Севастополя, 1944 р.

Літній наступ Червоної армії розпочався 10 червня 1944 р. Потужного удару завдали фінським частинам на Карельському перешийку. 2 вересня 1944 р. уряд Фінляндії підписав перемир'я з СРСР. Радянський Союз залишив за собою територію, яка відійшла до нього в 1940 р.

Однак основний удар сталінських військ улітку був спрямований по групі армій «Центр» у Білорусі.

Білоруська операція під кодовою назвою «Багратіон» почалася **23 червня** і трива-

ла до **29 серпня 1944 р.** Тим самим Радянський Союз виконав зобов'язання провести великий наступ одночасно з відкриттям Другого фронту. Наступ у Білорусі здійснювався силами чотирьох фронтів під загальним командуванням Г. Жукова (1,2 млн бійців, 4 тис. танків, 24 тис. гармат, 5,4 тис. літаків).

3 липня визволили Мінськ. Фронт було прорвано на протязі 400 км. Радянські війська вийшли до кордонів Східної Пруссії та Польщі. Тільки завдяки серії продуманих потужних контрударів танковими частинами німецькому командуванню вдалось уникнути остаточної поразки.

Розвиваючи успіх у Білорусі, війська 1-го Українського фронту (командувач маршал І. Конєв) успішно провели **Львівсько-Сандомирську операцію** (13 липня — 29 серпня 1944 р.). Під Бродами було розбито 8 німецьких дивізій чисельністю майже 60 тис. осіб. Відтак радянська армія швидко пройшла Східну Галичину, зайнявши Львів, Перемишль і Станіслав. Вигнавши нацистів з Білорусі і значної частини Західної України, 29 липня передові частини Червоної армії вийшли до Вісли, захопивши передмістя Варшави, і з ходу почали її форсування.

Одночасно з наступом у Білорусі радянські війська здійснювали операцію із захоплення країн Балтії. Прибалтійське угруповання противника, яке налічувало більш як 30 дивізій, після успішного наступу Червоної армії було затиснуто на невеликій території Латвії, де й здалося в полон у травні 1945 р.

Наприкінці літа на центральній ділянці радянсько-німецького фронту ситуація стабілізувалася до початку 1945 р.: Червона армія підійшла до кордонів Східної Пруссії та форсувала ріки Нарев і Віслу.

Після захоплення радянськими військами Дрогобицько-Бориславського басейну єдиним джерелом нафтопродуктів для вермахту залишалися нафтові родовища Румунії. Тому їхня оборона для німецького командування мала першочергове значення. Угруповання «Південна Україна» було одним з наймогутніших у нацистів. Для його розгрому радянське командування розробило **Ясьсько-Кишинівську операцію (20–29 серпня 1944 р.)**. У результаті її проведення було оточено і знищено основні сили групи армії «Південна Україна», звільнено Молдавію. Успіх операції змусив Румунію шукати миру і виходу з війни.

У жовтні 1944 р. в результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** повністю очистили територію України від нацистів.

До середини осені 1944 р. кордон СРСР було відновлено майже по всій його довжині.

Визволення території СРСР супроводжувалось у ряді напрямів виходом радянських військ на землі суміжних держав — Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини.

*«Ось, вона, проклята Німеччина!»
Радянські війська біля Східної Пруссії,
серпень 1944 р.*

Це створювало принципово іншу ситуацію. На кінець 1944 р. радянській армії, що налічувала 6,5 млн осіб, протистояли війська Німеччини та її союзників чисельністю 2 млн осіб (190 тис. осіб — союзники).

У вересні 1944 р. Сталін під час розмови з югославським партизанським генералом Мілованом Джиласом висловився таким чином: *«Ця війна відрізняється від війн минулого: той, хто захоплює території, зможе примусити захоплені країни прийняти свій суспільний лад. Кожен, якщо його армія здатна на це, може нав'язати свій лад. По-іншому це б не було можливим!»*.

2. Відкриття Другого фронту. Визволення Франції

Сталін вимагав у союзників якомога швидше розпочати бойові дії проти гітлерівських військ на заході Європи. Об'єднане ж союзне командування виходило з необхідності ретельної підготовки до відкриття Другого фронту.

Англо-американські союзники розробили на 1944 рік дві операції — на півночі Франції в Нормандії («Оверлорд») і на півдні Франції («Енвіл»). Верховний штаб союзних експедиційних сил очолив Ейзенгауер.

Намірам союзників протистояв план німецького командування, що передбачав захист «Атлантичного валу» — оборонних споруд вздовж морського узбережжя Франції, від Антверпена до Біскайської затоки. Підходи до його здійснення були різними. Командувач усіх військ на Заході Рундштедт виходив з того, що союзники висадяться у найвужчому місці Ла-Маншу — між Кале й Дьєппом. На противагу йому

Висадка союзників в Нормандії, 1944 р.

Роммель вважав, що десантування відбудеться у Нормандії і не потрібно дозволити союзникам висадитися.

Тим часом союзники зосередили могутні сили вторгнення: 45 дивізій (1 млн осіб) оснащених всім необхідним, які підтримувалися 15 тис. літаків і 1 тис. кораблів.

Німецьке угруповання в районі висадки нараховувало 526 тис. солдатів, 2 тис. танків, 6,7 тис. гармат і мінометів, 160 бойових літаків.

На світанку **6 червня 1944 р.** (день «Д»), незважаючи на складну штормову обстановку на морі, почалася **висадка союзних військ у Нормандії**. У першій хвилі десантувалося 200-тисячне угруповання військ. Так було відкрито **Другий фронт у Європі**.

За перший день втрати союзників становили майже 5 тис. солдатів. Особливо постраждали повітряно-десантні частини. Невдовзі союзники розвинули успіх й очистили від німців півострів Котантен, захопили стратегічно важливі порти Шербур і Канн.

У ніч з 12 на 13 червня 1944 р. німці вперше застосували проти Англії ракети ФАУ-1. Це була та «диво-зброя», на яку Гітлер покладав особливі надії. Але ефективність бомбардування англійського узбережжя, Лондона та інших міст Європи літаками-снарядами виявилася надто слабкою (загалом було випущено 5097 ФАУ-1). З 13 жовтня 1944 р. Німеччина стала використовувати ще один вид «диво-зброї» — балістичні ракети ФАУ-2. Загалом їх було випущено по Англії, Франції, Бельгії 994. Від ударів ФАУ-1, -2 загинуло понад 3 тис. осіб. і поранено 5 тис. Ці нові зразки зброї не переломили й не могли переломити хід війни на користь Німеччини.

Союзники остаточно перехопили ініціативу, коли генералу Монтгомері вдалося розгромити німецькі танкові й механізовані частини в районі Фалез — Аржантан.

15 серпня 1944 р. в рамках плану «Енвіл» повітряний і морський десанти висадились у районі Сен-Тропе й Канн. Після того як французькі дивізії оточили Тулон і Марсель із суші, а флот перекрив вихід у море, німецькі гарнізони капітулювали. Французькі війська пішли навздогін американським, що рухались у напрямку Ліона. Звільнивши Діжон, французи з'єдналися з американською армією. Наступ на півдні був найбільш вдалою операцією. Союзники з мінімальними втратами (1300 осіб) вщент розгромили німецьке угруповання (у полон було взято 47 тис. солдатів противника).

Тим часом як розгортались події на півдні Франції, війська союзників підійшли до Парижа.

У серпні в столиці Франції розпочався страйк залізничників, а вже у наступні дні партизани й підпільники захопили цілі квартали міста. Паризький комітет визволення віддав наказ про збройне повстання. Йому на допомогу рушили танки французької дивізії. Залишки німецького гарнізону капітулювали. На Єлисейських полях відбувся парад. Після звільнення Парижа почалося повне вигнання німців

*Парад на честь визволення Парижа,
1944 р.*

умови для розгрому Німеччини. Вони розробили сміливий план із захоплення мостів у нижній течії р. Маасу та Рейну, що мало відкрити шлях танковим частинам в обхід «Лінії Зігфрида» з півночі і виходу їх на оперативний простір. За ним 17–26 вересня 1944 р. розпочалася Арнемська повітряно-десантна операція або операція «Маркет-гарден». Через збіг обставин (погодні умови, невдале обрання району висадки, несподіване зосередження німецьких танкових частин СС у цьому регіоні тощо) та сильного опору німецьких військ задум командування не досягнув своєї мети. Проте ця операція створила умови для визволення великого портового міста Антверпен у Бельгії, яке стало основним для постачання військ союзників.

3. Звільнення країн Східної Європи від німецької окупації

У 1944 р. мільйони радянських людей у солдатській формі перетнули кордон Радянського Союзу. Вперше вони побачили інші країни, інший уклад життя. Вони чесно й мужньо воювали, гинули на чужій землі, прагнучи до остаточного розгрому гітлерівської Німеччини і її союзників.

20 липня 1944 р. частини Червоної армії увійшли на територію Польщі. Наступного дня було оприлюднено маніфест Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який був сформований з прорадянськи налаштованих діячів. Через

Учасники Варшавського повстання, 1944 р.

з території Франції та вихід союзних армій на кордони рейху.

При визволенні Франції союзники втратили 40 тис. загиблих, 165 тис. поранених, 20 тис. пропалих безвісти. Німецькі втрати становили близько 700 тис. осіб (вбиті, поранені, полонені тощо).

Англійський фельдмаршал Монтгомері й американський генерал-лейтенант Бредлі вважали, що удар, завданий дивізіям вермахту у Франції, створив сприятливі

Прагнучи не втратити свій вплив у звільненій Польщі, емігрантський уряд і його збройні формування (Армія Крайова) розраховували поставити радянське керівництво перед фактом відновлення польської адміністрації. 1 серпня 1944 р. сили, що діяли за вказівками польського уряду в Лондоні,

підняли антинацистське повстання у Варшаві. Його керівники (Т. Бур-Комаровський та ін.) сподівалися закріпитись у Варшаві до вступу туди радянських військ. Проте план не вдавсь. Сталін назвав керівників повстання авантюристами й злочинцями. Радянські війська не прийшли на допомогу польським патріотам, а німці з ними холоднокривно розправилися, перетворивши місто в руїни. За 93 дні боїв загинуло 18 тис. повстанців і 25 тис. було поранено. Аж у січні 1945 р. Червона армія вибила нацистів із Варшави. Таким чином, із вступом радянських військ у країни Східної Європи у її діях почали чітко прослідковуватися політичні мотиви.

Успішний розвиток Яссько-Кишинівської операції дав змогу перенести бойові дії на територію Румунії.

Радянський уряд, запевнивши, що СРСР не зазіхає на будь-яку частину румунської території, запропонував країні перейти на його бік у боротьбі проти німецької окупації.

Патріотично налаштовані військовики Румунії на чолі з королем Михаєм і бойові загони, які їх підтримували, визволили столицю країни — Бухарест і утримували місто до підходу радянських військ. У визволенні території країни взяли участь румунські частини. Після повалення диктатури генерала Антонеску країна оголосила про приєднання до антигітлерівської коаліції. Вже у серпні 1944 р. територію Румунії було звільнено.

Визволяючи землі Румунії, підрозділи 3-го Українського фронту вийшли на румунсько-болгарський кордон. Наприкінці липня 1944 р. болгарський уряд вступив у секретні контакти з англо-американськими представниками в Каїрі, ставлячи питання про направлення англо-американських військ в Болгарію. 5 вересня радянська сторона зробила заяву: оскільки Болгарія була в стані війни з країнами антигітлерівської коаліції, то і Радянський Союз віднині вважатиме себе в стані війни з Болгарією. Переговори в Каїрі припинили.

Уранці 8 вересня радянські частини готові були відкрити вогонь. Однак, коли передові загони Червоної армії перейшли болгарський кордон, одна з піхотних дивізій болгарських військ зустріла радянські частини з розгорнутими прапорами й урочистою музикою. Внаслідок вересневого збройного повстання патріотичних сил Болгарії у 1944 р. та дій радянської армії монархо-фашистський режим в Болгарії було повалено.

Болгарська армія і вліті до неї партизанські загони, що діяли на території країни, спільно з радянськими військами вибили розрізнені групи німецьких частин, які перебували у Болгарії, і вийшли на болгарсько-югославський кордон.

Кожна з країн, у визволенні якої брала участь радянська армія, відзначалася своєрідністю політичної обстановки. Для Югославії характерним було широке розгортання масової збройної боротьби з гітлерівськими загарбниками та їхніми поплічниками. Народнo-визвольна армія Югославії налічувала близько 400 тис. бійців. Союзники всіляко допомагали антинацистським силам цієї країни.

Наприкінці вересня 1944 р. було розроблено план спільних дій частин 3-го Українського фронту й підрозділів НВАЮ.

Під час штурму столиці Югославії Белграда командування фронту виконало прохання югославів: їхні частини увійшли до міста першими. НВАЮ повністю очистила свою територію самостійно.

Важкі випробування випали на долю бійців 2-го Українського фронту, який вступив на територію Угорщини. Уряд її на чолі з диктатором Горті, в умовах наближення фронту, намагався знайти порозуміння з країнами антигітлерівської коаліції. Переговори про вихід Угорщини з війни були успішними. Але коли про це стало відомо німецькому командуванню, то воно, випередивши війська союзників, окупувало Угорщину, Горті заарештували, а на його місце посадили лідера угорських фашистів Салаші. В результаті Угорщина залишилась єдиним союзником Німеччини, що воював до кінця війни. Війська вермахту при активній підтримці угорської армії чинили запеклий опір. Дві спроби оволодіти Будапештом виявилися невда-

Радянські війська у Будапешті

лими. У другій половині листопада з території Югославії на допомогу прийшли війська 3-го Українського фронту. Німецькі угруповання й угорські війська опинилися в оточенні у районі Будапешта. Боротьба за місто, не припиняючись ні на один день, тривала до середини лютого 1945 р. Лише на початку квітня бої на території Угорщини закінчилися. Після цього радянські війська вступили в Австрію і звільнили Відень.

Восени 1944 р. радянська армія намагалася надати допомогу антинацистському повстанню в Словаччині, хоча воно було придушене. Тут, у Карпатах, разом з радянськими солдатами за свою батьківщину билися чехословацькі воїни. Було визволено закарпатські землі України і частину районів Словаччини. Остаточо Чехословаччина була звільнена у травні 1945 р.

4. Наступ німецьких військ в Арденнах

У жовтні 1944 р. союзники розпочали операцію, метою якої було прорвати «Лінію Зігфріда», форсувати Рейн та оволодіти Руром — промисловою базою Німеччини. Проте наступ альянтів зупинили.

Війська союзників, котрі постачалися всім необхідним зі США та Англії, були прив'язані до чіткості роботи атлантичних комунікацій, які, своєю чергою, залежали від пропускну здатності портів на півночі Франції, Бельгії, Нідерландів. Німецькі з'єднання, відступаючи, намагалися максимально зруйнувати портові споруди та комунікації. Єдиний великий порт, який дістався союзникам без значних ушкоджень, був Антверпен.

Гітлер, програвши на всіх фронтах, не залишав надій переломити хід війни на свою користь. Великі сподівання він покладав на суперечності між коаліціантами.

З цією метою німецьке командування підготувало великий наступ на заході в районі *Арденн*. Планувалося оточити союзні війська і захопити Антверпен. Маючи 39 дивізій проти 89 союзницьких, німецьке командування зосередило їх на відносно вузькій ділянці фронту. Наступ розпочався 16 грудня і тривав до 26 грудня 1944 р.

Німці просунулися на 90 км у глиб оборони союзників і зупинились. Були вичерпані резерви, а особливо пального. На початку січня англо-американські війська завдали ще одного удару в Ельзасі. Склалась ситуація, при якій ні союзники, ні німецька армія не могли переломити хід боїв на свою користь.

На прохання В. Черчілля 12 січня радянські війська перейшли в наступ на 1200-кілометровій ділянці фронту. Також від несподіваного удару оговтались і союзники, які стали тіснити нацистські з'єднання. Таким чином, останнє сподівання Гітлера на злам у ході війни не виправдалося.

Зрозумівши безперспективність подальшого наступу, німецькі війська були відведені на «лінію Зігфріда», а найбільш боєздатні частини спрямували на радянсько-німецький фронт в район Будапешта.

5. Бойові дії в Тихоокеанському регіоні

На початку 1944 р. США встановили свій контроль над Маршалловими островами, а з часом — над Маріанськими. У липні стартувала операція зі звільнення Філіппін, захоплення яких означало б для Японії розподіл її володінь на дві частини і втрата джерел сировини, що були південніше. У цей же час американська стратегічна авіація розпочала «повітряний наступ» проти Японії, здійснюючи систематичні бомбардування військових та економічних об'єктів країни. У таких умовах японське командування вирішило дати вирішальну битву в районі о. Лейте (Філіппінські острови), розгромивши американський десант і флот підтримки (план «Се» (Перемога)).

23 жовтня 1944 р. біля острова Лейте (Філіппіни) розгорілася найбільша в історії Другої світової війни морська битва між флотом союзників і японцями. У ній з обох боків брали участь 330 великих кораблів, зокрема 39 авіаносців та 21 лінкор. У результаті 4-денної баталії японський флот було розгромлено, і він припинив своє існування як організована бойова сила; вирішальної поразки зазнала і японська авіація. Втрати японців становили 4 авіаносці, 3 лінкори, 10 крейсерів та велику кількість менших суден, а також 500 літаків. Американські втрати — 2 авіаносці, 3 есмінці й 200 літаків.

Американські солдати здаються в полон під Арденнами, 1944 р.

Після цієї перемоги війська США розгорнули вирішальний наступ на Філіппінах і до кінця року звільнили їх. Практично Японія вже програла війну, але її керівництво було ще не готове визнати це. Щоб відновити доступ до джерел стратегічної сировини на півдні, японське командування розробило й успішно провело наступальну операцію в Китаї, захопивши південь країни. В результаті був прокладений сухопутний маршрут доставки сировини, значну частину воєнного виробництва перенесли в Корею і Маньчжурію. Проти американського флоту японці почали масово використовувати самовбивчі атаки пілотів-«камікадзе». Це означало, що остаточний розгром Японії потребує часу й напруги всіх сил країн антигітлерівської коаліції. Однак таке було можливе лише після завершення бойових дій в Європі.

Американський корабель, що постраждав від атаки пілота-«камікадзе»

? Запитання і завдання:

1. Як розвивалися події на радянсько-німецькому фронті у 1944 р.? 2. Заповніть таблицю: Основні наступальні операції радянських військ у 1944 р. зі звільнення території СРСР.

Назва операції	Дата проведення	Результат

3. Коли і де відкрили Другий фронт? Яку назву мала ця операція союзних військ? 4. Як відбувалося звільнення Франції та Бельгії? 5. Які країни були визволені радянськими військами у 1944 р.? 6. Угорський письменник Шандор Мараї, в будинку якого жили радянські солдати, з гіркою і співчуттям писав: «...цей молодий солдат приніс і своєрідне визволення, порятунк від нацистського терору. Однак свободи він принести не міг, бо не мав її сам». Яке ваше ставлення до визвольної місії радянської армії у Східній Європі у 1944–1945 рр.? Свою відповідь обґрунтуйте. 7. Чим можна пояснити запеклий опір німецьких військ на завершальному періоді війни? 8. Яку мету ставило собі німецьке командування, здійснюючи наприкінці 1944 р. наступ в Арденнах? Які були його наслідки? Чому наступ не виправдав сподівання? 9. Де відбулись антинацистські повстання у 1944 р.? 10. Де американські війська здобули перемоги у війні на Тихому океані в 1944 р.?

🕒 Запам'ятайте дати:

23 червня 1944 р. — початок операція «Багратіон» зі звільнення Білорусі.

6 червня 1944 р. — відкриття Другого фронту.

1 серпня 1944 р. — початок Варшавського повстання.

Серпень 1944 р. — перехід Румунії на бік антигітлерівської коаліції.

Вересень 1944 р. — падіння монархо-фашистського режиму в Болгарії.

Осінь 1944 р. — Словацьке національне повстання.

§ 41. Завершення і підсумки Другої світової війни

1. Завершення бойових дій у Європі. Капітуляція Німеччини

З початком 1945 р. розпочалися вирішальні бої із розгрому нацистської Німеччини. **12 січня 1945 р.** радянські та польські війська розгорнули **Вісло-Одерську операцію**, яка згодом переросла у **Берлінську**. Протягом уже перших днів наступу німецьку оборону було прорвано й 17 січня звільнено Варшаву. Розвиваючи наступ, на початку 1945 р. радянські війська просунулися до берегів р. Одер, за 60–70 км від Берліна. Також було оточено німецьке угруповання у Східній Пруссії, яке незабаром знищили.

Після початку радянського наступу в Польщі (Вісло-Одерська операція) німецьке командування вирішило припинити наступ в Арденнах і перекинуло найбільш боєздатні частини на Східний фронт, в район озера Балатон (Угорщина), де гітлерівські війська намагалися наступальними діями деблокувати оточене угруповання в Будапешті, але безуспішно. Відбивши запеклі атаки ворога, Червона армія перейшла у контрнаступ і 13 лютого оволоділи Будапештом, 4 квітня — Братиславою, а 7 квітня — Віднем.

8 лютого 1945 р. війська союзників, перегрупувавши і поповнивши частини, що зазнали значних утрат під час німецького наступу, почали операцію із *форсування Рейну* та захопленню Руру (промислового центру Німеччини). Ця операція супроводжувалася стратегічними бомбардуваннями Німеччини. Під час авіанальотів на Дрезден загинули 135 тис. мирних громадян. 9 квітня 1945 р. розпочався наступ англо-американських військ на *півночі Італії*, завершивши визволення країни, за допомоги партизанів, 2 травня. Мільйонне угруповання німецьких військ склало зброю. Під час цих боїв партизани захопили у полон Муссоліні та багатьох керівників фашистської партії і держави. Всі вони були страчені. Розвиваючи успіх, союзницькі дивізії звільнили Баварію, західну Австрію і частину Чехії (міста Пльзен і Карлові Вари). У результаті успішного форсування Рейну німецьке угруповання в районі Руру було оточено і 17 квітня 1945 р. воно припинило опір. У полон потрапили 325 тис. солдатів. Після цієї поразки гітлерівці майже не чинили опору на Західному фронті. Війська альянтів швидко просувалися на схід, і 18 квітня їхні передові частини вийшли до Ельби. 26 квітня в районі Торгау відбулась зустріч американських і радянських військ.

Найдраматичнішою сторінкою Другої світової війни стала **Берлінська операція**.

Зустріч радянських та американських солдатів на річці Ельба, 1945 р.

При обороні столиці рейху гітлерівське командування робило все для реалізації гасла: «Берлін залишиться німецьким!». Мобілізувалося все населення, здатне тримати в руках зброю. На оборонних роботах працювали близько 400 тис. осіб. З боєздатних частин створювались армійські групи для завдання ударів по флангах радянських військ.

Співвідношення сил на початку Берлінської операції

	Особовий склад	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	2,5 млн осіб	6250	41600	7500
Німецькі війська та їхні союзники	1 млн осіб	1500	10400	3300

З радянського боку у Берлінській операції брали участь війська трьох фронтів: 2-го Білоруського, 1-го Білоруського і 1-го Українського. Ними командували відповідно К. Рокоссовський, Г. Жуков і І. Конєв.

Битва почалася *16 квітня*. Війська під командуванням Жукова наступали через так звані Зеєловські висоти. Лінію оборони противника перед висотами було подолано досить швидко. *22 квітня* фронти Жукова і Конєва зімкнули кільце навколо міста.

Усі спроби деблокувати місто з боку інших угруповань гітлерівських військ були марними. Майже кожен будинок доводилося брати приступом. *30 квітня* штурмом узяли рейхстаг. Над ним замайорів червоний прапор.

1 травня на командний пункт 8-ї Гвардійської армії доставили начальника генштабу сухопутних військ Німеччини генерала Кребса. Заявивши про те, що Гітлер *30 квітня* наклав на себе руки, він запропонував розпочати переговори про перемир'я. Про це доповіли Сталіну, який зажадав вести переговори тільки про беззастережну капітуляцію. Відповіді від наступників Гітлера не надійшло, і бойові дії поновилися. Наступного дня штаб берлінської оборони віддав наказ про припинення опору. Берлін упав. Під час штурму німецької столиці радянські війська втратили 300 тис. убитими й пораненими.

Над рейхстагом

7 травня в штабі Ейзенгауера в Реймсі генерал Йодль підписав попередній протокол про капітуляцію Німеччини. **8 травня 1945 р.** в передмісті Берліна Карлсхорсті перед представниками СРСР, США, Англії, Франції генерал-фельдмаршал В. Кейтель від імені німецького уряду підписав **Акт про беззастережну капітуляцію** німецьких збройних сил. Це була перемога.

Однак угруповання гітлерівських військ на території Чехословаччини й Австрії ще не складо зброї. Його частини в Празі вели бої з учасниками антинацистського повстання, яке почалося *5 травня*. Кидок військ 1-го Україн-

ського фронту, насамперед танкових підрозділів, дав змогу врятувати місто і його мешканців. **9 травня** бойові дії в Європі скінчилися.

2. Кримська (Ялтинська) і Потсдамська конференції та їх рішення

Наближення завершення війни все гостріше ставило на порядок денний питання про повоєнний устрій Європи та світу. Розв'язанню цього питання були присвячені дві конференції — Ялтинська і Потсдамська — лідерів США, Англії і СРСР, що відбулися у 1945 р. Рішення, ухвалені на цих конференціях, лягли в основу Ялтинської системи повоєнного світу, яка змінила Версальсько-Вашингтонську.

4–11 лютого 1945 р. «велика трійка» зібралась у Ялті в тому ж складі, що і в Тегерані. Ця зустріч стала кульмінаційною в розвитку відносин між Сталіним, Рузвельтом і Черчиллем. Атмосфера майбутньої перемоги мовби відсувала на другий план розбіжності й прагнення кожної зі сторін зміцнити своє становище у повоєнному світі. З багатьох питань вдалося досягти реальних домовленостей. Серед них — погодження принципів беззастережної капітуляції гітлерівської Німеччини: ліквідація таких її інститутів, як нацистська партія, репресивний апарат гітлерівського режиму, розпуск збройних сил, встановлення контролю над німецькою військовою промисловістю, покарання воєнних злочинців.

Важливим досягненням Ялтинської конференції стало рішення заснувати Організацію Об'єднаних Націй. Для ухвалення статуту ООН сторони погодилися скликати конференцію в Сан-Франциско. Вирішено було питання і про участь Радянського Союзу у війні з Японією. Рузвельт вважав, що це необхідно для якнайшвидшого закінчення бойових дій на Далекому Сході. Саме тому він не заперечував пропозицію Сталіна зафіксувати у спеціальному документі повернення Радянському Союзові після перемоги над Японією Південного Сахаліну, Курильських островів, відновлення права на Порт-Артур як військово-морської бази СРСР. Не було до кінця погоджено питання про повоєнні зони окупації Німеччини, про репарації на користь переможців. Та все ж удалося домовитись про створення репараційної комісії.

Найскладнішими були дискусії з польських проблем. Якщо питання про кордон Польщі з СРСР було вирішено — він має проходити по «лінії Керзона» з деякими відхиленнями на користь Польщі, то щодо західного кордону було сказано лише в загальній формі: «Польща повинна дістати істотне прирощення на півночі й на заході».

Решта нерозв'язаних питань була розглянута на **Потсдамській конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.)**, що відбулася по завершенні бойових дій в Європі.

У складі її учасників сталися зміни: інтереси США представляв Г. Трумен, якого

Учасники Ялтинської конференції

обрали президентом після смерті Ф. Рузвельта; В. Черчілля з 28 липня змінив новообраний прем'єр-міністр К. Еттли. З «Великої трійки» залишився тільки Сталін.

У центрі уваги стояло німецьке питання: демілітаризація та денацифікація країни, покарання воєнних злочинців, репарації, кордони Німеччини з сусідами та ін. Радянський Союз підтвердив, що вступить у війну з Японією відповідно до ялтинської угоди. За домовленостями, СРСР передавалися території колишньої Східної Пруссії з містом Кенігсбергом. А кордони Польщі встановлювалися згідно з результатами Ялтинської конференції.

У порядок денний були внесені питання про мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. Незважаючи на суперечності між учасниками конференції, вона дала позитивний імпульс в розвиток міжнародних відносин в умовах повоєнного миру.

На жаль, цей історичний шанс країни-переможниці не використали. Через рік почалася «холодна війна», яка зайняла цілу історичну епоху.

3. Розгром Японії. Атомне бомбардування Хіросими та Нагасакі

Розгром нацистської Німеччини не означав припинення Другої світової війни. Японія ще продовжувала чинити опір союзникам.

На кінець 1944 р. США фактично знищили японський флот, що стало визначальним для ведення бойових дій у Тихоокеанському регіоні. Отримана на морі перемога дала змогу американцям звільнити від японських військ Філіппіни та ряд тихоокеанських островів. Навесні 1945 р. англійські війська вибили японців з Бірми. Американські «літаючі фортеці» (В-17, В-29) продовжували нарощувати систематичні бомбардування японських островів.

Незважаючи на це, японці були сповнені рішучості битися до останнього. Про таке свідчили бої за острови *Іводзіма* й *Окінава*. Так, для захоплення невеликого острова Окінави, який захищало 120-тисячне японське угруповання, американській 500-тисячній армії при повній перевазі на морі і в повітрі знадобилося два місяці запеклих боїв (травень–червень 1945 р.). Японці лише тоді припинили опір, коли загинув останній захисник. Американські втрати становили 50 тис. убитих і поранених.

Підняття прапору над о. Іводзіма

Розуміючи, що бої за Японію будуть не менш запеклими і кривавими, американське керівництво наважилося на використання нової зброї — атомної бомби. Хоча більшою мірою рішення про атомне бомбардування мало політичне значення: показати всьому світові, зокрема СРСР, могутність США.

6 серпня 1945 р., за два дні до передбачуваного вступу СРСР у війну з Японією, з бомбардувальника В-29 на японське місто

Хіросиму скинули атомну бомбу. 9 серпня цей «експеримент» повторили з містом **Нагасакі**. Загальна кількість загиблих досягла 200 тис. осіб, постраждалих — 500 тис. осіб. Ще 5 квітня 1945 р. від імені радянського уряду японському послу в Москві було зроблено заяву про те, що СРСР денонсує пакт про нейтралітет з Японією. Про мотиви денонсації говорилося, що *«обстановка змінилася докорінно... Японія, союзниця Німеччини, допомагала останній у її війні проти СРСР. Крім того, Японія воює зі США й Англією, які є союзниками Радянського Союзу»*. У самій Японії ця заява спричинила зміну уряду. 8 серпня 1945 р. СРСР оголосив Японії війну.

Документи розповідають

З висловлювання Г. Трумена (1945 р.)

(Атомна бомба) найбільша штука у світі... Наші капіталовкладення у 2 млрд дол. окупилися. Баланс сил у світі кардинально змінився... Атомна зброя не тільки революціонізує війну, а може змінити й хід історії.

Відповідно до своїх планів радянські війська основного удару завдали по Квантунській армії, яка дислокувалася в Маньчжурії і налічувала 1,1 млн осіб. Уперто чинили опір фанатично налаштовані японські частини, особливо підрозділи смертників. Незважаючи на це, Квантунська армія за короткий час була розгромлена. 14 серпня японський уряд приймає рішення про капітуляцію.

Під ударами сталінських дивізій японські війська складають зброю. В полон було взято близько 640 тис. осіб. 1 вересня радянський десант висаджується на південні острови Курильської гряди. Вся кампанія Червоної армії проти Японії тривала 24 дні. Втрати японських військ становили 84 тис., радянських — 12 тис. убитими.

2 вересня 1945 р. у Токійській бухті, на борту американського крейсера «Міссурі», у присутності представників країн, що брали участь у війні з Японією, відбулася церемонія підписання акта про беззастережну капітуляцію країни. **Друга світова війна завершилася.**

Власне Японія потрапила в американську окупаційну зону, і 6 вересня 1945 р. американські війська висадилися на її території.

Знищене атомною бомбою місто Хіросима

4. Результати й наслідки Другої світової війни

Друга світова війна не мала собі рівних за розмахом бойових дій, застосування техніки, кількістю учасників і жертв, політичними, економічними та технологічними наслідками.

Людські втрати основних учасників Другої світової війни

Країна	Втрати
СРСР	27 млн осіб
США	297 тис. осіб
Англія	335 тис. (Австралія – 23 (34)* тис., Канада — 37 (43) тис., Індія — 24 (48) тис., Нова Зеландія — 10 (12) тис., ПАС — 6 (9) тис. осіб)
Франція	373 (418) тис. осіб
Бельгія	100 тис. осіб
Нідерланди	256 тис. осіб
Норвегія	13 тис. осіб
Польща	За різними оцінками — від 4,5 до 6,6 млн осіб
Югославія	1,7 млн осіб (3/4 жертви етнічних чисток, громадянської війни)
Чехословаччина	317 тис. осіб
Греція	170 (408) тис. осіб
Китай	Близько 20 млн осіб
Німеччина	13 млн осіб
Італія	373 (556) тис. осіб
Японія	2,23 (3,553) млн осіб
Угорщина	427 тис. осіб
Румунія	558 тис. осіб
Болгарія	Більше 20 тис. осіб
Фінляндія	90 тис. осіб

*В дужках за іншими даними.

З усіх континентів найбільш постраждала Європа. Її поля були зриті траншеями, окопами, нашітовані мінами, снарядами, осколками. Багато міст і сіл лежали в руїнах. Мільйони людей залишились без житла, опинилися на чужині. Промислове виробництво у країнах Європи скоротилося на 40%. Сильно постраждали всі види транспорту. Фінансове становище більшості воюючих країн стало катастрофічним.

Друга світова війна була складним політичним і соціальним явищем. Протягом шести років її характер і цілі учасників змінювалися. Досвід війни показав, що в ній велику роль відіграють політичні домагання лідерів. Амбіції державних керівників особливо зросли на завершальному етапі війни, коли війська за наказами своїх головнокомандувачів, незважаючи на жодні людські втрати, прагнули захопити якомога більше територій, аби досягнути повоєнних геополітичних переваг.

Але головним підсумком війни був розгром нацистської Німеччини, фашистської Італії і мілітаристської Японії. Нищівної поразки зазнав фашизм (нацизм) — одна з найбільш людиноненависницьких моделей тоталітаризму. Перемога над нацизмом була перемогою демократії та гуманізму. Однак вона не усунула всіх суперечностей у світі. Для народів Східної Європи і частини країн Азії перемога над нацизмом і мілітаризмом не стала торжеством свободи і демократії, обернувшись насадженням тоталітаризму, але радянського зразка. Тоталітаризм радянського зразка (комунізм)

завдяки тимчасовому союзу з демократичними країнами і спільній перемозі над нацизмом зміцнив свої позиції у світі, розширив ареал свого панування й кинув виклик тій же демократії і свободі.

Стратегічна мета — покінути з тоталітаризмом, — яку виношували найбільш сміливі й далекоглядні політики Заходу, не була досягнута. Перемога в цьому плані була половинчатою, не для всіх. У такій ситуації стало формуватися протиборство між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією. Уособленням цієї боротьби стало протистояння двох наддержав — США і СРСР, що вилилось у «холодну війну»: нестримну гонку озброєнь, неприховану недовіру й ворожнечу протилежних таборів.

Війна поклала початок розпаду колоніальної системи. Боротьба народів колоній проти агресії злилася з національно-визвольним рухом проти метрополій, зростанням національної самосвідомості в країнах Азії та Африки, що, зрештою, призвело до падіння колоніальних імперій та демократизації ряду європейських країн.

Друга світова війна змінила не тільки політичну карту світу, а й долю цілих народів, зокрема депортованих і тих, що були піддані масовому геноциду (євреї, роми, серби тощо). Відбувся розкол окремих націй і країн на два державні формування (В'єтнам, Корея, Німеччина, Китай), що на довгі роки затримало процес їхнього об'єднання.

Друга світова війна дала могутній поштовх розвитку науки й техніки. До найбільших відкриттів періоду війни варто зарахувати виготовлення спільними зусиллями вчених кількох країн атомної бомби. Радарні установки, котрі були винайдені в Англії для виявлення німецьких повітряних армاد, дали могутній поштовх для подальшого розвитку радіоелектроніки.

Німцям вдалося, хоча й на кінець війни, розпочати серійне виготовлення літаків з реактивними двигунами. До серйозних відкриттів періоду війни належать і німецькі ракети «ФАУ-1» та «ФАУ-2», що в подальшому зусиллями вчених США й СРСР трансформувалися у ракети-носії ядерної зброї та космічних кораблів.

Запитання і завдання

1. Назвіть ключові події останнього етапу війни?
2. За словами англійського історика Л. Гарта, військова політика Англії у 1939–1945 рр. визначалася принципом: «Під час ведення війни треба постійно пам'ятати про ті цілі, яких ви прагнете досягти після війни». Розкрийте зміст цього висловлювання й підтвердіть його фактами з історії Другої світової війни.
3. З'ясуйте основні рішення Кримської і Потсдамської мирних конференцій. Як було розв'язано німецьке питання? Як було розв'язано польське питання?
4. Яка роль Берлінської операції у Другій світовій війні?
5. Що зумовило вступ СРСР у війну проти Японії?
6. Яку мету ставили собі США, застосовуючи атомні бомби проти Японії?
7. Поміркуйте над причинами поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн антигітлерівської коаліції.
8. Кому належить головна заслуга у перемозі в Другій світовій війні?
9. Які основні підсумки Другої світової війни?

Запам'ятайте дати:

- 4–11 лютого 1945 р.** — Кримська (Ялтинська) конференція лідерів СРСР, США, Великої Британії.
- 2 травня 1945 р.** — капітуляція Берліна.
- 8 травня 1945 р.** — підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини.
- 17 липня – 2 серпня 1945 р.** — Потсдамська конференція СРСР, США, Великої Британії.
- 6, 9 серпня 1945 р.** — атомні бомбардування США японських міст Хіросима й Нагасакі.
- 2 вересня 1945 р.** — підписання акта про капітуляцію Японії. Завершення Другої світової війни.

§ 42. Світ після Другої світової війни

1. Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН)

Упродовж Другої світової війни постало питання про утворення міжнародної організації, яка б перебрала на себе функції збанкрутілої Ліги Націй.

Восени 1944 р. на конференції у Вашингтоні в маєтку Думбартон-Окс представники СРСР, США, Англії та Китаю підготували пропозицію про створення ООН і обговорили основні положення Статуту ООН.

На Ялтинській конференції в лютому 1945 р. США, СРСР та Англія ухвалили рішення про скликання установчої конференції ООН 25 квітня 1945 р. в Сан-Франциско. Її учасниками могли бути всі держави, які оголосили війну Німеччині та Японії до 1 березня 1945 р. Право стати членами ООН отримали Українська РСР і Білоруська РСР.

Конференція в **Сан-Франциско** проходила з **25 квітня по 26 червня 1945 р.** У ній взяли участь близько 300 делегатів від 46 країн світу. При обговоренні Статуту ООН виникло дві проблеми: щодо прийняття рішень в Раді Безпеки та питання опіки над колоніями і залежними територіями. Стосовно першої із них прийняли радянську пропозицію, згідно з якою рішення Ради Безпеки (СРСР, США, Англія, Франція, Китай) ухвалюються одностайно. Ці країни одержали право «вето». Завдяки цьому виключалась можливість використання авторитету міжнародної організації для виправдання дій, які суперечать принципам Статуту ООН. Щодо другої проблеми вирішено, що система опіки повинна сприяти розвитку народів залежних територій «в напрямку до самоуправління або незалежності».

Утворення ООН, 1945 р.

У прийнятому на конференції Статуті ООН зазначалось, що метою нової організації є підтримання міжнародного миру й безпеки колективними заходами, розвиток дружніх відносин між країнами, здійснення міжнародного співробітництва при розв'язанні проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру. ООН не мала

права втручатись у внутрішні справи, крім випадків, коли таке втручання необхідне для підтримання миру.

Офіційною датою створення ООН вважається 24 жовтня 1945 р., коли було затверджено Статут ООН.

Вищим органом ООН визначено Генеральну Асамблею, яка збирається на свої сесії один раз на рік. До її обов'язків входить затвердження бюджету організації, прийняття нових членів, обрання непостійних членів Ради Безпеки, Економічної і Соціальної Ради, Ради з питань опіки, Міжнародного суду, Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем ООН.

Вищим органом була визначена також і Рада Безпеки, яка на той час складалася з 11 членів (тепер 15, з них 10 непостійних, які обираються на два роки, і 5 постійних). Рада Безпеки за Статутом є постійно діючим органом, на який покладаються обов'язки із підтримання миру. Для реалізації своїх повноважень РБ має право накладати на агресора санкції, вводити блокаду і застосовувати проти нього силу.

Основні структури ООН

Генеральні секретарі ООН

Т.Х. Лі (Норвегія)	1945–1953 рр.
Д. Гамаршельд (Швеція)	1953–1961 рр.
С. У Тан (Бірма)	1961–1971 рр.
К. Вальгайм (Австрія)	1972–1981 рр.
Х. Перес де Куельяр (Перу)	1982–1991 рр.
Б. Бутрос Галі (Єгипет)	1991–1996 рр.
К. Атта Аннан (Гана)	1997–2006 рр.
П. Гі Мун (Республіка Корея)	2007–2016 рр.
А. Гутерреш (Португалія)	2017–

Під егідою ООН було створено різні спеціалізовані організації: ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), МОП (Міжнародна організація праці), ФАО (Продовольча і сільськогосподарська організація), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН) тощо.

Нині налічується близько 190 членів ООН. Генеральна Асамблея ООН розпочала свою діяльність у 1946 р. На першій сесії були обрані непостійні члени РБ, призначено першого Генерального секретаря ООН (ним став Трюгве Лі), створено Комісію із атомної енергії.

У 1948 р. ООН ухвалила Декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права, в яких усі країни закликалися до встановлення в їхній політиці пріоритету інтересів особи над класовими чи національними.

2. Нюрнберзький та Токійський судові процеси

За рішенням Потсдамської конференції утворювався Міжнародний військовий трибунал, який мав засудити воєнних злочинців і злочини, скоєні ними. З 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. тривав **Нюрнберзький судовий процес** над групою головних німецьких воєнних злочинців. Міжнародний військовий трибунал

Нюрнберзький процес

визнав підсудних винними у здійсненні підготовки і веденні агресивних воєн проти миролюбних країн, у порушенні міжнародних договорів та угод, у здійсненні спланованих воєнних злочинів, що проводилися з особливою жорстокістю, у злочинах проти людства (знищенні народів за расовими та національними ознаками). Герінгу, Ріббентропу, Кейтелю, Кальтенбруннеру, Розенбергу, Франку та іншим злочинцям (всього

12 осіб) було винесено смертний вирок, деяким (Гесс, Функ) — довічне ув'язнення. Трибунал оголосив злочинним керівний склад нацистської партії, СС, СД, гестапо. Нюрнберзький процес — перший в історії міжнародний суд над групою осіб, які заволоділи державою і перетворили її на знаряддя страшних злочинів. Уперше в юридичній практиці були засуджені державні діячі, відповідальні за агресію і військові злочини, злочини проти людства і людяності. Це було початком процесу очищення Європи від фашизму (нацизму).

Над головними японськими воєнними злочинцями з *3 травня 1946 р. по 12 листопада 1948 р.* у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу проходив Токійський судовий процес. За участь у підготовці та розв'язанні агресивної війни, за здійснення масового знищення мирного населення в окупованих країнах і полонених та інші злочини семи найбільшим злочинцям оголосили смертний вирок, 16 — довічне ув'язнення. Серед страчених були колишні прем'єр-міністр Японії, військовий міністр, представники вищого генералітету.

3. Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини

Для підготування мирних угод з Німеччиною, Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією створили Раду міністрів закордонних справ. Для погодження питань, пов'язаних з мирними договорами, з 29 липня по 15 жовтня 1946 р. в Парижі відбулась мирна конференція за участю 21 держави. Під час її проведення нерідко виникали конфлікти між прихильниками СРСР та західних держав. Між Болгарією та Грецією, а також між Югославією та Італією загострились територіальні питання.

Після завершення роботи конференції на засіданнях Ради міністрів закордонних справ найбільш гострі проблеми мирних договорів були вирішені через взаємні поступки і компроміси. 10 лютого 1947 р. у Парижі було укладено мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією, а їхні умови передбачали переважно повернення у довоєнні кордони, проведення демілітаризації, денацифікації, демократизації, декартелізації.

Італія відмовлялася від усіх своїх колоній, знищувала військові укріплення на кордонах, обмежувала чисельність збройних сил, а також сплачувала СРСР репарації в розмірі 100 млн доларів. Фінляндія передавала СРСР на півночі область Петсамо (Печенга), а також в оренду на 50 років військово-морську базу Порккала-Удд у Фінській затоці. Румунія, Фінляндія сплачували СРСР по 300 млн доларів репарацій у вигляді поставок товарів, Угорщина — 200 млн доларів. Передбачалось виведення окупаційних військ з території цих держав, крім Угорщини та Румунії, де залишались радянські гарнізони.

Мирні угоди із союзниками Німеччини після Другої світової війни суттєво відрізнялися тим, що вони не були принизливими для переможених держав, як це було після Першої світової війни.

Мирні договори з Німеччиною та Японією не були розроблені на той час, і їхнє вирішення відклали. Мирний договір з Японією був підписаний в 1951 р., а з Німеччиною питання щодо цього остаточно вирішили в 1990 р.

Тимчасово в Німеччині, Австрії, Японії, Кореї вводились окупаційні режими країн-переможців. Так, Німеччина, Австрія, міста Берлін і Відень були поділені на чотири окупаційні зони — Англії, США, СРСР та Франції. Метою окупації Німеччини проголошувалось відродження єдиної країни, від якої ніколи б не було загрози війни. Проте реалізувати цю мету у повоєнні роки не вдалося. «Холодна війна», що розпочалась, призвела до утворення у 1949 р. двох німецьких держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) і Німецької Демократичної Республіки (НДР). Окупація Японії здійснювалась з метою створення таких політичних й економічних структур, що забезпечували б розвиток країни по демократичному напрямку та перетворили б її у миролюбну державу.

Запитання і завдання:

1. Коли і з якою метою було створено ООН? 2. Який механізм діяльності ООН? Що таке Рада Безпеки, які її функції? 3. З якою метою було проведено Нюрнберзький і Токійський судові процеси? 4. Заповніть таблицю: Мирні договори із союзниками Німеччини.

Питання для порівняння	Фінляндія	Італія	Румунія	Угорщина	Болгарія

5. З'ясуйте загальні підсумки Другої світової війни.

Запам'ятайте дати:

- 25 квітня — 26 червня 1945 р.** — установча конференція ООН у Сан-Франциско.
24 жовтня 1945 р. — офіційна дата створення ООН. Затвердження Статуту організації.
29 липня — 15 жовтня 1946 р. — Паризька мирна конференція.
10 лютого 1947 р. — підписання мирних договорів із союзниками Німеччини (Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією).

Практичне заняття

Друга світова в об'єктиві кінокамери

Узагальнення за розділом VII

«Друга світова війна»

Тексти практичних робіт, уроків узагальнення знань, тестових завдань розміщено за посиланням:

bohdan-digital.com/edu10/

edu10

РОЗДІЛ VIII

Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період

§ 43. Освіта, наука й техніка

1. Освіта

Освіта — процес і наслідки засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, потрібних для практичної діяльності. Це — необхідна умова підготовки до життя і праці, основний засіб залучення до культури. Головний шлях одержання освіти — навчання та виховання в навчальних закладах. Слід зазначити, що зміст освіти, її рівень визначаються вимогами суспільного виробництва, зумовлюються суспільними відносинами, станом науки, техніки й культури та рівнем розвитку шкільної справи і педагогічної думки.

З кінця XIX ст. в країнах Західної Європи та Америки почали вводити систему загальної обов'язкової початкової освіти, а з початку XX ст. — загальної обов'язкової середньої освіти. Існували різні типи шкіл: духовні, світські, платні та безплатні, початкові, середні, вищі, державні, приватні.

У XX ст. у зв'язку зі значним розвитком педагогічної науки було зроблено певні вдосконалення системи освіти — проведено чітку диференціацію навчальних закладів, запроваджено міжнародні дипломи, для спілкування вчителів та учнів використовувалися здобутки психології.

Так, у Великій Британії 1918 р. ухвалили закон про обов'язкове навчання до 14 років, а 1944 р. — до 15-ти. Активно розвивалася система професійного навчання (початкова й середня). Центрами вищої освіти були університети: Кембриджський, Оксфордський, Единбурзький та ін., які одночасно стали й центрами розвитку світової науки.

У США закони про обов'язкову початкову освіту було прийнято 1918 р. в усіх штатах. Із 1920-х рр. почався процес диференціації освіти. Усе учнівство поділи-

Кембриджський університет, сучасний вигляд

ли на «академічно здібних» і «практично мислячих», а програми пристосували до практичних потреб людини в житті. Крім того, розвивалась університетська система. Найбільш відомими стали Гарвардський, Колумбійський, Каліфорнійський, Іллінойський, Стенфордський університети.

У 30-ті рр. зазнала змін і система освіти Франції. Там запровадили безкоштовне навчання в державних школах. Обов'язковим стало навчання дітей до 14 років. Французькі університети стали визнаними світовими центрами освіти. Світової слави зажив, зокрема, університет Сорбонна у Парижі.

Найгрунтовніші зміни відбулись у системі освіти СРСР у 20–30-ті роки. Вдалося в основному подолати неписьменність населення. Було запроваджено загальну початкову, а згодом і середню освіту. У 1933 р. відновлено університети.

Крім зазначених країн, високого рівня освіта досягла в Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Швеції та ін.

Попри такі якісні позитивні зрушення у системі освіти провідних країн світу, для більшості людей на землі вона залишалася недоступною. Особливо в колоніальних і залежних територіях.

2. Розвиток науки

20–30-ті рр. були переломними для розвитку низки наук. Колосальний крок уперед у своєму розвитку зробила ядерна фізика: від створення данським фізиком Нільсом Бором моделі атома до практичного здійснення Енріко Фермі у США в 1942 р. ядерної реакції. Перші реактори було збудовано у США та в СРСР. У роки війни виготовили атомну бомбу, яку американці використали проти Японії у 1945 р.

Того ж року було створено перший комп'ютер — електронно-обчислювальну машину (ЕОМ). Основні принципи її функціонування розробив Дж. фон Нейман. Зараз ЕОМ та інша електронна техніка стали невід'ємною складовою нашого життя.

Перша світова війна дала поштовх розвитку хімії. Терміново створювалося виробництво отруйних газів і протигазів, розширювався випуск вибухових речовин, у Німеччині йшли пошуки штучних замінників недоступних природних продуктів. У 30-х рр. в СРСР і Німеччині синтезували каучук, у США — новий вид штучного волокна, всесвітньо відомий капрон.

*Оксфордський університет,
сучасний вигляд*

Енріко Фермі

У біології інтенсивно розвивалися дослідження в галузі генетики. Важливий внесок у цю справу зробили американець Т.-Х. Морган і радянський учений М. Вавилов.

Значні зрушення сталися в економічній науці. Вони були викликані зростаючим державним регулюванням економіки. Для його обґрунтування виникла потреба переосмислити класичну політичну економію, яка розглядала ринкову економіку як своєрідну саморегульовану систему, що виключає будь-який зовнішній вплив. Докази некоректності такого уявлення та необхідність для підтримки ринкової рівноваги державного регулювання економіки сформулював англійський економіст Дж. Кейнс 1936 р. На підставі його праць почав розвиватися новий напрямок в економічній науці — *кейнсіанство*.

Значні досягнення були і в інших галузях як гуманітарних, так і природничих наук. Важливим у розвитку науки було те, що вона все тісніше почала співпрацювати з промисловістю, а нові наукові й технічні досягнення стали важливим рушієм у постійному поліпшенні життя людей.

Щоб увічнити своє ім'я в пам'яті людства, шведський хімік і підприємець *Альфред Нобель* (1833–1896) заповів більшу частину власної спадщини благодійному фондові. Нобелівську премію щорічно присуджують Шведська королівська академія наук та інші авторитетні установи Швеції, починаючи з 1901 р. Премії в царині фізики, хімії, фізіології та медицини, літератури, економіки вручають у Стокгольмі, премію миру — в Осло 10 грудня, в день смерті А. Нобеля. На церемонію вручення запрошуються лауреат із сім'єю. Унікальність нагороди визначається тим, що вона від початку має міжнародний характер. Нобелівський фонд — це незалежна, неурядова організація. Механізм відбору лауреатів суворий, але ефективний. Досить високою є грошова винагорода. В різні роки її сума коливалася від 30 до 200 тис. доларів.

У міжвоєнний період лауреатами Нобелівської премії були такі вчені, як Макс Планк (за відкриття квантів енергії), Альберт Ейнштейн (за теорію відносності), Нільс Бор (за заслуги в дослідженні будови атомів та їхнього випромінювання), Енріко Фермі (за доведення існування нових радіоактивних елементів і відкриття ядерних реакцій), Ірвінг Ленгмюр (за відкриття й дослідження у хімії поверхневих явищ), Петер Дебай (за внесок у дослідження молекулярної будови речовин), Ірен Жоліо-Кюрі та Фредерік Жоліо-Кюрі (за синтез нових радіоактивних елементів) тощо.

Альберт Ейнштейн

3. Зміни у транспортній галузі

У першій половині XX ст. транспорт зазнав стрімких змін. Найбільш старий вид наземного транспорту — залізничний — швидко вдосконалювався: зростала швидкість і вантажоперевезення, на зміну паровозам поступово приходили тепловози й локомотиви на електричній тязі. Залізниця електрифіковувалася.

У 20–30-ті роки швидкими темпами розвивається новий вид транспорту — авіація. До Першої світової війни вона була різновидом спорту й цікавим видовищем, а у роки війни продемонструвала широкі можливості не тільки воєнного застосування. Після війни авіація активно застосовується у перевезенні пошти, термінових вантажів, у пошукових заходах, а згодом і в перевезенні пасажирів.

Чарльз Ліндберг

Її розвиток дав можливість виконувати польоти на далекі відстані зі значним навантаженням. У 1927 р. американець *Чарльз Ліндберг* здійснив перший трансатлантичний переліт за 33 години. Через десять років радянські льотчики *В. Чкалов*, *Г. Байдуков*, *О. Беляков* здійснили безпасадковий переліт Москва — Північний полюс — Портленд (США). Створюються перші авіакомпанії.

Наприкінці 30-х років авіаконструктори провідних держав світу (США, Англії, Німеччини, СРСР та ін.) у гонитві за швидкістю активно займаються розробкою реактивних двигунів і ракетної техніки. Не полишає людство і надії досягти космічних висот. Розробляються теорії космічних польотів. На жаль, протягом тривалого часу маловідомими на Батьківщині були розробки у галузі ракетобудування українського вченого-винахідника *Юрія Кондратюка (Шаргея)*. Його праця «Завоювання міжпланетних просторів» (1929 р.), перекладена англійською мовою на замовлення американського космічного агентства, використовувалася для підготовки польоту космічного корабля на Місяць (60-ті роки XX ст.).

Поява авіації була не єдиною зміною на транспорті. Автомобіль серйозно потіснив залізницю. Разом із розвитком автомобільного транспорту почалося створення мережі доріг із твердим покриттям. Наприкінці 30-х років у Німеччині стартувало будівництво автобанів. Швидкому збільшенню випуску автомобілів сприяло запровадження Г. Фордом конвеєра, що зумовило вдосконалення й розширення виробництва та перетворило автомашину на зручний засіб пересування.

4. Розвиток воєнної техніки і науки

Усі найновіші досягнення в техніці й технології перш за все впроваджувалися у розвиток військової техніки. Перша світова війна показала, що майбутнє за новими видами зброї: танками, літаками, підводними човнами, авіаносцями тощо. Тому, незважаючи на пацифістські настрої, відбувається стрімке оснащення армій новими

зразками зброї, розробляється нова тактика і стратегія їхнього використання. Армії моторизуються, їхня зброя стає більш смертоноснішою.

Розвиток військової авіації наводить на думку деяких військових теоретиків, що у майбутній війні вона відіграватиме вирішальну роль. Армади бомбардувальників будуть знищувати міста і промисловий потенціал ворога, наганяти страх на населення і підривати його волю до опору. Інші віддавали перевагу танкам, які, взаємодіючи з іншими родами військ, завдаватимуть вирішального удару ворогові, просуваючись його територією.

Масове виробництво бомбардувальників у Німеччині

5. Зміни у побуті. Нова якість життя

У перші десятиліття ХХ ст. з'явилася велика кількість винаходів, які полегшували працю і змінювали побут людей. У провідних державах почали з'являтися у продажу такі звичні нам тепер речі, як холодильники, пральні машини, електрочайники, електропраски, фени, радіоприймачі та телевізори.

Перші радіомовні передачі проводили у США в 1919–1920 рр., в Англії та Франції — 1922 р. В Україні радіомовлення почалося 1924 р. у Харкові.

Ідею послідовної передачі елементів зображення, яка базувалася на інерційності зору людини, вперше висловили незалежно один від одного Н. Санлек (Франція) та А. ді Пайва (Португалія). Практичне впровадження телебачення почалося з чорно-білих передач, проведених 1925 р. Бердом в Англії та Дженкінсом у США. В Україні перший телепередавач почав діяти в Києві у 1938 р.

Важливим для змін у побуті стало винайдення пластмаси (1910 р.), поліетилену (1933 р.), капрону. Істотні винаходи були зроблені й в медицині. Людство отримало нові ліки і вакцини, зокрема інсулін (1922 р.), пеніцилін (1928 р.). Крім того, медицина стала доступнішою для широких верств населення.

Найважливіші науково-технічні досягнення у міжвоєнний період

1919 р.	експериментальне підтвердження теорії відносності Ейнштейна.
1922 р.	в Канаді Ф. Бентінг і Дж. Чедвіг виділяють інсулін і починають робити ін'єкції хворим на діабет.
1924 р.	вдалий експеримент із розщеплення атома.
1926 р.	встановлено телефонний зв'язок між Лондоном і Нью-Йорком на основі розвитку радіотехніки.
1927 р., 20–21 травня	перший безпосадковий переліт через Атлантичний океан американського льотчика Ч. Ліндберга.
1928 р.	в Англії А. Флемінг винайшов пеніцилін.

1929 р.	навколосвітня подорож німецького дирижабля «Граф Цеппелін».
1932 р.	початок промислового виробництва в СРСР синтетичного каучуку.
1933 р.	в Німеччині Е. Руска конструює перший електронний мікроскоп.
1934 р.	відкриття подружжям Кюрі штучної радіоактивності.
1937 р., 18–20 червня	переліт на літаку через Північний полюс з СРСР до США (льотчики В. Чкалов, Г. Байдуков, О. Беляков).
1938 р.	відкриття П. Капіцією надтекучості рідкого гелію.
1938 р.	американець Ч. Карлсон винайшов «сухий метод отримання зображення» (по-грецьки — ксерокс). У 1946 р. був створений перший комерційний варіант копіювальної машини.
1939 р., 14 вересня	політ першого вертольота, спроектованого І. Сікорським.
1939 р.	політ першого реактивного літака, який досягнув швидкості 774 км/год (Німеччина).
1939 р.	створення англійськими вченими радіолокаційної станції (РЛС).

? Запитання і завдання

1. Як змінилася роль освіти після Першої світової війни? 2. Охарактеризуйте наукові досягнення 20–30-х рр. 3. У яких галузях науки сталися найбільш радикальні зміни і чому? 4. Які зміни відбулись у транспорті? 5. Як зміни у техніці відбилися на побуті і якості життя людей провідних держав світу? 6. На основі додаткових джерел складіть розповідь про одного з лауреатів Нобелівської премії.

§ 44. Література й літературний процес першої половини ХХ ст.

1. Літературні течії першої половини ХХ ст.

У літературі періоду, що вивчається, провідні позиції займав реалізм, але, на відміну від реалізму другої половини ХІХ ст., який переважно описував дійсність, реалізм першої половини ХХ ст. критично осмислював її, тому його називають критичним реалізмом. В Англії, Франції, Німеччині, США та інших країнах у цьому жанрі були створені видатні романи, повісті, п'єси. Найбільшу популярність у той період мали твори англійців Дж. Голсуорсі, Б. Шоу, С. Моема, французів А. Франса, Р. Роллана, німців Г. Манна, Т. Манна, Л. Фейхтвангера, норвежця К. Гамсуна та ін. Їхня творчість вирізнялася виключною увагою до проблем людини та суспільства в цілому.

Вірджинія Вульф

Межі реалізму не задовольняли потреби часу. Літературному процесові 20–30-х років притаманний глибокий

творчий пошук, виникнення нових стилів і жанрів. У творах ряду авторів традиційний сюжет став відходити на другий план, а іноді й зовсім зникав, поступаючись філософським роздумам, почуттям, переживанням, іноді — містичним сценам. Нові стилі й жанри, узагальнюючи, називали модерністськими. До письменників-модерністів зараховують француза М. Пруста, австрійця Ф. Кафку, англійку В. Вульф, ірландця Дж. Джойса та ін.

У 20-ті роки зародився новий напрям у літературі й філософії — *екзистенціалізм* (у перекладі з латини — існування).

2. Умови розвитку літератури в тоталітарних і демократичних країнах

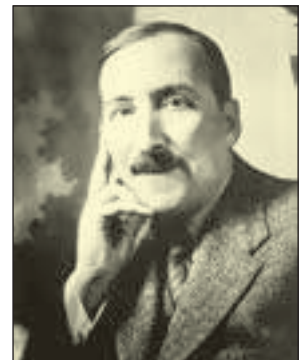
Традиційно великий вплив на суспільну свідомість мала література. Саме тому правлячі режими намагалися спрямувати її розвиток у вигідне русло, зробити своєю опорою. Люди, що займалися письменництвом, нерідко опинялися в центрі політичних подій, і треба було мати міцну силу волі й талант, щоби не зрадити правді історії. Особливо нелегко це було зробити в державах, де надовго утвердився тоталітаризм як форма політичного правління і духовного одурманювання мас.

Так, у Німеччині створили спеціальне Міністерство пропаганди на чолі з Г. Геббельсом. Воно здійснювало жорсткий контроль над усім духовним життям країни. Фізичні розправи загрожували кожному, хто висловлював невдоволення або не корився нацистській ідеології. З цих причин країну залишили відомі письменники — Й. Бехер, Б. Брехт, А. Зегерс, Т. Манн, Е.-М. Ремарк, Л. Фейхтвангер, С. Цвейг.

Виняткову роль Японії в Азії обґрунтовувала література цієї країни. У 30-х рр. духовне життя тут було підпорядковане звеличенню національного духу, влади імператора, оспівуванню вояцької доблесті. Тоталітарна держава підтримувала тих письменників, які допомагали морально готувати суспільство до труднощів і самопожертви.

В СРСР основним методом у літературі й мистецтві вважався *«соціалістичний реалізм»*. Він насаджувався всіма засобами. Принцип «партійності» літератури, визначений В. Леніним, був головним у перевірці лояльності письменництва до існуючого режиму. Упокорення талановитих людей способом репресій поєднувалося із «підкуванням» про нову, радянську прозу й поезію. Провідниками сталінізму виступали, перш за все, партійні чиновники, які вимагали уславлення радянської дійсності й керівної ролі більшовицької партії.

Перша хвиля репресій супроти творчої інтелігенції в СРСР прокотилась у 20-х рр. Але найбільших ударів було завдано в 1936–1939 рр. Внаслідок сталінського терору загинули І. Бабель, М. Ключев, М. Кольцов, О. Мандельштам, Б. Ясенський та багато інших письменників і поетів, у тому числі з України. Ті, хто вижили, змушені

Стефан Цвейг

були пристосовуватися до вимог офіційної ідеології та більшовицької практики будівництва соціалізму в одній, окремо взятій країні.

У країнах західної демократії літературна діяльність була розкутішою. Але політична свобода ще не давала матеріального комфорту. Якщо в державах із тоталітарними режимами творчість залежала від взаємин із правлячою елітою, то у відносно демократичних суспільствах значний тиск чинили видавці, настійна потреба в заробітку. Піднесення переживала творчість письменників, розрахована на масового читача. Популярність мали пригоди, фантастика, психологічні романи. Визнаними геніями детективного жанру стали А. Крісті (Англія), Ж. Сіменон (Франція), Р. Статут і Е. Гарднер (США).

3. Громадська і філософська думка 20–30-х років

Характерною рисою філософії міжвоєнного періоду стало подальше зосередження на людині і її місці в конфліктному світі. Найбільш впливовим в ці роки стає **екзистенціалізм** — філософія існування (від латинського «екзистенція» — існування). Її найвидатнішими представниками в Німеччині були К. Ясперс, М. Гайдеггер, у Франції — письменники і філософи Ж.П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель, в Іспанії —

Х. Ортега-і-Гассет. Філософія екзистенціалізму виросла на ґрунті глибокої кризи, якою в ті роки було охоплене західне суспільство. Екзистенціалізм намагався відповісти на трагічні умонастрої думаючих людей того часу, допомогти людині знайти своє місце в світі, своє «я» (свою екзистенцію), подолавши відчуження.

Ернест Хемінгуей

Значний вплив на суспільну думку та літературу справила також філософська концепція психоаналізу З. Фрейда, філософія життя французького філософа А. Бергсона, який зробив спробу побудувати картину світу, котра по-новому пояснила б еволюцію природи і розвитку людини, їх єдність.

4. Основні напрямки розвитку світової літератури. Письменники — лауреати Нобелівської премії

Єднальними для прози, поезії, публіцистики усіх країн, незалежно від панівних форм і методів політичного правління, були теми війни і миру, життя і смерті, любові й ненависті. Концентроване вираження вони дістали у творчості американського письменника *Ернеста Хемінгуея* (1899–1961). Перший роман «Фієста» він надрукував у 1926 р. Це — книга-протест проти «безглуздої війни», крик душі «загубленого покоління». Відверто антивоєнну спрямованість мав роман «Прощавай, зброе!». Ненавистю до фашизму, любов'ю до Іспанії та її народу сповнено роман Е. Хемінгуея «По кому подзвін» (1940 р.). Літературна творчість й активна громадська позиція письменника відзначені Нобелівською премією в 1954 р., після виходу повісті «Старий і море».

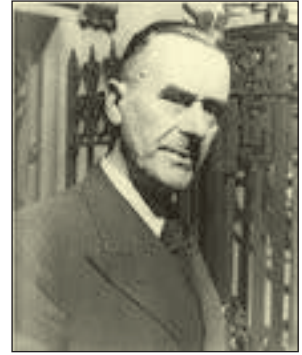
Французький письменник *Анатоль Франс* (1884–1924) лауреатом Нобелівської премії став 1924 р. Історико-філософські романи А. Франса спрямовані проти поширення впливу церкви. Паралелі сучасної йому Франції шукав у XVIII ст.

З літературою та музичною культурою Франції тісно пов'язане ім'я Ромена Роллана (1866–1944). Долю митця в суспільстві він відобразив у романі-епопеї «Жан-Крістоф». Не сприймав методів революційної боротьби, а свій протест проти війни й насильства передав у романі «Клерамбо» та повісті «П'єр Люс». Духовне життя європейської інтелігенції, застереження від небезпеки фашизму є лейтмотивом роману «Зачарована душа».

На творчість англійського письменника *Джона Голсуорсі* (1867–1933) значною мірою вплинули гуманістичні погляди Ч. Діккенса, І. Тургенєва, Л. Толстого. Залишаючись активним прихильником англійського суспільства, він зумів відтворити його життя з усіма проблемами і суперечностями. Відома трилогія «Сага про Форсайтів», інші романи, новели і драми Д. Голсуорсі розкривають долю однієї сім'ї на тлі кризових явищ у суспільстві і в людських стосунках.

Видатний німецький письменник *Томас Манн* (1875–1955) — автор романів «Будденброки», «Чарівна гора», історичної тетралогії на біблійні теми «Йосиф та його брати». Аналізував витоки німецького нацизму й гостро засуджував наслідки нацистського варварства.

Англійський драматург, публіцист, критик *Джордж-Бернард Шоу* (1856–1950) літературну діяльність почав 1875 р. Тоді його творчість заперечувалася видавцями. Викриття лицемірства, користолюбства за допомогою ідкої іронії та спростування існуючих форм зумовили оригінальність творчого методу Б. Шоу. Вважав, що буржуазне суспільство зайшло в глухий кут і тому приречене (твори «Візок із яблуками», «Гірко, але правда», «Женева»). Він засуджував західний парламентаризм і схвалював радянський суспільний лад.

Томас Манн

Джордж-Бернард Шоу

? Запитання і завдання

1. Порівняйте розвиток культури в державах із демократичними й тоталітарними режимами.
2. Як позначилися на літературному процесі Перша світова війна і загроза нової світової війни?
3. Що спільного й відмінного було у творчості письменників міжвоєнного періоду? Які жанри літератури стали популярними у 20–30-х рр.?
4. На основі додаткових джерел складіть розповідь про життя і творчість одного з письменників 20–30-х рр. ХХ ст.

§ 45. Мистецтво

1. Основні ідеї та напрямки в розвитку мистецтва

У міжвоєнний період у мистецтві з'явилися нові, а також розвивалися старі течії та напрямки. До Першої світової війни в європейському образотворчому мистецтві панував *реалізм*. Світ тоді уявлявся гідним його реалістичного зображення. Особистість художника (художниці), його (її) смаки та вподобання могли виявитись у виборі жанру, композиції, в перевазі форми чи кольору.

Перша світова війна та повоєнна нестабільність призвели до того, що світ утратив гармонійність і раціональність в очах художників і художниць, його реалістичне відбиття начебто втрачало сенс. Сталася зміна в художньому розумінні. Вона полягала не в адекватному відображенні світу, а у виявленні мистцем його бачення. Отже, розуміння світу могло звестися, наприклад, до певного співвідношення ліній та геометричних фігур. Такий вид живопису отримав назву *абстракціонізму*. Засновником його був російський художник *Василь Кандинський*. Сюрреалізм на чолі з *Сальвадором Далі* намагався зобразити ірраціональний світ. На картинах

Е. Кірхнер. Художниця

сюрреалістів, на відміну від картин абстракціоністів, наявні предмети, що їх можна пізнати, але інколи вони дивно виглядають і знаходяться в незвичайних композиціях, як у сновидіннях.

Модернізм — основний напрям мистецтва 20–30-х рр., що характеризувався розривом з ідейними та художніми принципами класичного мистецтва. Зародився тоді ж, охопив усі види творчості. Художники-модерністи Е. Кірхнер, Д. Енсор, Е. Мунк, Е. Нольде, В. Кандинський, П. Клес, О. Кокошка пропонували інтуїтивізм та автоматизм у творчому процесі — використання фізичних властивостей геометричних фігур і кольору, відмову від ілюзій простору, деформацію предметів у зображенні, символів, суб'єктивізм у змісті.

Е. Мунк. Крик

Одним із нових напрямків у літературі та мистецтві був авангардизм, що виник на ґрунті анархічного, суб'єктивного світорозуміння. Звідси — розрив із попередньою реалістичною традицією, формалістичні пошуки нових засобів художнього вираження. Попередниками авангардизму були модерністські напрями першої третини ХХ ст. — фовізм, кубізм, футуризм, сюрреалізм, ідодекафонія в музиці. Серед представників авангардизму й неоавангардизму — художники П. Мондріан, С. Далі, письменники Р. Деснос, А. Арто, С. Беккет, композитори С. Буссоті, Дж. Кейдогс.

Водночас реалізм не здавав своїх позицій. Його представниками були, зокрема, художники Ф. Мазерель (Бельгія), А. Фужерон і Б. Таслицький (Франція), Р. Гуттзо (Італія), Г. Ерні (Швейцарія).

2. Театр

Вагомих успіхів було досягнуто в царині театрального мистецтва і кіномистецтва. Це стосується насамперед країн Західної Європи та Сполучених Штатів. У США заснувати театри, в яких працювали режисери Г. Клерман, Е. Казан, Л. Старсберг, Р. Мамулян, актори К. Корнелл, Дж. Баррімор, Х. Хейс, Е. Ле Гальєнн. У репертуарі були п'єси молодих американських драматургів К. Одетса, Ю. О'Ніла, Дж. Лоусона, А. Мальца та ін.

3. Кіно

Починаючи з 20-х років, кінематограф довів, що він є своєрідним мистецтвом. Він поєднав у собі переваги майже всіх традиційних мистецтв. А поява звуку і кольору збагатило кінематограф елементами літератури, музики, живопису. У перші роки існування кінематографу глядацьку аудиторію приманювали примітивні мелодраматичні сюжети або ексцентрична гра талановитих акторів, таких як *Чарлі Чаплін*. Але у 20–30-ті роки кінематограф виробив належний тільки йому набір прийомів, що дозволяли особливим чином впливати на почуття глядачів. Кіно урізноманітнілося: з'явилися історичні, пригодницькі картини, документальні стрічки. Кінематограф перетворився у справжню індустрію. Світовим лідером кіновиробництва поступово стає Голлівуд (у 1908 р.).

Чарлі Чаплін

Найвидатніша постать американського кіно в ті роки — режисер *Д.-У. Гриффіт*, який у своїх історичних фільмах заклав основи кіно як самостійного мистецтва. Цьому сприяла діяльність режисерів Т.-Х. Інса, котрий започаткував фільми-вестерни, та М. Сеннетта, позначена високою професійною культурою. Найбільшим майстром кінокомедії став Чарлі Чаплін. Найпопулярніші зірки 20–30-х рр. — М. Пікфорд, Д. Фербенкс, Р. Валентіно, Г. Гарбо, Л. Гірш, Б. Кітон, К. Гейбл, Ф. Астор, Г. Купер, Х. Богарт. У той час В. Дісней розробив основи мультиплікаційного фільму. Слід зазначити, що серед фільмів були й такі, що порушували інтелектуальні проблеми, наприклад «Громадянин Кейн» (1941 р., режисер О. Веллес).

У СРСР розвиток кіномистецтва відбувався в тому самому напрямку, що й в інших країнах, але мав особливості, пов'язані з існуванням тоталітарної держави. У 20–30-х рр. було знято фільми «Панцерник «Потьомкін», «Чапаєв». Творили видатні режисери С. Ейзенштейн, О. Довженко та ін.

Кінематограф мав величезну пропагандистську роль. Ніякі маніфести й гасла не могли зрівнятися з яскравим кінообразом. Артист, що грав улюбленого кіногероя перетворювався на справжнього ідола. Ця особливість кіно стала активно використовуватися тоталітарними режимами для пропаганди та агітації. Могутньою пропагандистською силою стало документальне кіно, яке, здавалось, є об'єктивним і незворушним. Умілий монтаж кадрів, звуку, сюжет та інші професійні прийоми давали можливість вбивати у свідомість людей певну ідею, ідеологію.

4. Архітектура

В архітектурі 20–30-х років найбільш популярними були модерністські течії. Одним з найвидатніших архітекторів тієї доби був Вальтер Гропіус, який у 1919 р. у Веймарі заснував вищу школу будівництва і художнього конструювання «Баугауз». Зведена за його проектом будівля школи з однойменною назвою стала символом довершеності нового стилю — *функціоналізму або конструктивізму*. У руслі цієї школи розроблялися естетика функціоналізму, принципи сучасного формоутворення в архітектурі та дизайні, принципи формування матеріально-побутового середовища засобами пластичного мистецтва. Творчість представників «Баугауза» справила значний вплив на мистецтво та архітектуру Європи, Америки, Азії.

«Баугауз»

Скульптурна група
В. Мухоморної «Робітник
і колгоспниця»

Французький архітектор *Ле Корбюзьє* розглядав архітектуру як складову частину суспільного прогресу й віддавав перевагу розробці зручних житлових будинків і комплексів, підтримував необхідність серййного проектування та індустріалізації будівництва. За допомогою архітектури зодчі намагалися ліквідувати існуючу несправедливість, удосконалити суспільство.

З'явилася ідея розосередити населення великих міст у містах-супутниках, створити «місто-сад». Подібні проекти здійснювали в Англії, Франції, Нідерландах. У різних формах ідею гармонійного поєднання людського житла і природи реалізували у США, Фінляндії, Чехословаччині, Швеції та інших країнах.

У державах із тоталітарним режимом мистецтву прагнули накинути ідеї переваги одного суспільного устрою над іншим, прищепити символи вічності й непорушності існуючої влади, яка піклується про добробут народу і його духовну чистоту. В архітектурі й скульптурі Німеччини та Італії втілювались ідеї беззаперечної покори, національ-

ної та расової зверхності, культивувались сила і грубість. В СРСР підтримували тих митців, які зуміли виразніше і переконливіше показати пафос соціалістичного будівництва й заслуги в ньому більшовицької партії та її вождів. Видатним явищем інтернаціональної художньої культури тут упродовж тривалого часу називали скульптурну групу В. Мухіної «Робітник і колгоспниця», створену спеціально для радянського павільйону Всесвітньої виставки 1937 р. в Парижі.

5. Олімпійський рух. Розвиток спорту у міжвоєнні роки

Завдяки барону П'єру де Кубертену наприкінці XIX ст. відновили проведення Олімпійських ігор. Перші такі змагання в новітній історії відбулись 1896 р. в Афінах. Світова війна 1914–1918 рр. перервала цю традицію. Після її завершення олімпійський рух відновився і дедалі став набирати популярності. За міжвоєнний період відбулося п'ять літніх ігор та чотири зимових.

Олімпійські ігри у міжвоєнний період

1920 р.	VII літні Олімпійські ігри — Антверпен (Бельгія).
1924 р.	VIII літні Олімпійські ігри — Париж (Франція). I зимові Олімпійські ігри — Шамон (Франція).
1928 р.	IX літні Олімпійські ігри — Амстердам (Нідерланди). II зимові Олімпійські ігри — Сент-Моріц (Нідерланди).
1932 р.	X літні Олімпійські ігри — Лос-Анджелес (США). III зимові Олімпійські ігри — Лейк-Плесид (США).
1936 р.	XI літні Олімпійські ігри — Берлін (Німеччина). IV зимові Олімпійські ігри — Гарміш-Партенкірхен (Німеччина).

Найбільшого резонансу, зумовленого могутньою пропагандою, мали Олімпійські ігри в Німеччині (1936 р.). Нацистський режим намагався використати їх як могутню пропаганду переваги арійської нації над іншими. Та перемога чорношкірого американського бігуна Джессі Оуенса (він завоював 4 золоті медалі) перекреслила ці плани нацистів, незважаючи на загальнокомандну перемогу німецької збірної.

Хоча українська команда на Олімпійських іграх у міжвоєнні роки не була представлена (СРСР не брав участі в олімпійському русі до 1952 р.), українські спортсмени взяли в них участь у складі команд Польщі, Румунії, Чехословаччини, Латвії, США, Канади. Серед українців, що здобули олімпійське золото, були кіннотник Адам Круликевич і шабліст Тадей Фрідріх.

Олімпійські ігри дали могутній поштовх розвитку спорту. У 20–30-ті роки він став загальним захопленням. У тоталітарних

Джессі Оуенс на п'єдесталі пошани

Німецька футбольна команда

держав (Італії, Німеччині, СРСР) спорт зробили своєрідним культом, формою вираження могутності нації, режиму.

У 20-ті роки стрімко набирає поширення футбол, нині найпопулярніший вид спорту. З 1930 р. починають регулярно проводитися чемпіонати світу. Перший відбувся в Уругваї, де місцева команда і стала першим чемпіоном.

Особливістю розвитку спорту у міжвоєнні роки було те, що він починає ставати професійним. У 1917 р. в Канаді виникає перша професійна спортивна організація — Національна хокейна ліга (НХЛ).

? Запитання і завдання

1. З'ясуйте особливості розвитку мистецтва у 20–30-х рр.
2. Який вплив мала Перша світова війна на суспільну свідомість?
3. Які напрямки й течії домінували в мистецтві 20–30-х рр. і чому?
4. Розкрийте поняття: авангардизм, модернізм, реалізм.
5. Охарактеризуйте розвиток кінематографу й театру у 20–30-х рр. XX ст.
6. Який вплив кінематографу на суспільство?
7. Як розвивався спорт у міжвоєнний період? Який вплив політики на розвиток спорту? Наведіть приклади.

ЗМІСТ

Любі десятикласники і десятикласниці! (Переднє слово)	3
Вступ.....	4
Розділ I. Перша світова війна. Війна та революції	11
§ 1. Початок Першої світової війни	11
§ 2. Кампанії 1915–1916 рр.	16
§ 3. Події 1917–1918 рр.	21
Практичне заняття	28
Узагальнення знань за розділом I «Передумови Першої світової війни. Війна та революції»	28
Розділ II. Облаштування повоєнного світу	29
§ 4. Паризька мирна конференція 1919 р.	29
§ 5. Мирні договори з союзниками Німеччини	34
§ 6. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр.	36
§ 7. Спроби перегляду повоєнних договорів у 20-х рр.	39
Узагальнення знань за розділом II «Облаштування повоєнного світу»	43
Розділ III. Провідні держави світу в міжвоєнний період	44
§ 8–9. Сполучені Штати Америки	44
§ 10. Велика Британія	52
§ 11. Франція	58
§ 12. Російська революція	64
§ 13. Встановлення більшовицької диктатури. Національно-визвольні рухи і громадянська війна в Росії	69
§ 14. СРСР. Встановлення сталінського режиму	79
§ 15. СРСР у 1930-х рр.	84
§ 16. Італія	89
§ 17. Німеччина	93
§ 18. Іспанія	99

§ 19. Ідеологічне осмислення нових реалій суспільного життя: консерватизм і лібералізм, неолібералізм, комунізм, соціал-реформізм, інтегральний націоналізм, фашизм	103
Практичне заняття	110
Узагальнення знань за розділом III «Провідні держави світу в міжвоєнний період»	110
Розділ IV. Держави Центрально-Східної Європи	111
§ 20. Польща	111
§ 21. Чехословаччина	115
§ 22. Угорщина	118
§ 23. Румунія	122
§ 24. Болгарія	125
§ 25. Югославія	130
Практичне заняття	133
Узагальнення знань за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи»	133
Розділ V. Держави Азії та Латинської Америки	134
§ 26. Японія	134
§ 27. Китай	140
§ 28. Індія	145
§ 29. Країни Середнього та Близького Сходу	151
§ 30. Країни Латинської Америки	157
Практичне заняття	163
Узагальнення знань за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки»	163
Розділ VI. Передумови Другої світової війни	164
§ 31–32. Утворення вогнищ війни. Створення блоку Берлін–Рим–Токіо	170
§ 33. Політика «умиротворення» агресора та її крах	174
§ 34. СРСР у системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни	174
Практичне заняття	177
Узагальнення знань за розділом VI «Передумови Другої світової війни»	177
Розділ VII. Друга світова війна	178
§ 35–36. Початок Другої світової війни	178
§ 37. Воєнні дії у середині 1941-го — першій половині 1942 р.	190
§ 38. Воєнні дії у другій половині 1942–1943 р.	203
Практичне заняття	210
§ 39. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору	210
§ 40. Воєнні дії у 1944 р.	218

---

§ 41. Завершення і підсумки Другої світової війни	227
§ 42. Світ після Другої світової війни	234
Практичне заняття	238
Узагальнення за розділом VII «Друга світова війна»	238
Розділ VIII. Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період	239
§ 43. Освіта, наука й техніка.....	239
§ 44. Література й літературний процес першої половини XX ст.	244
§ 45. Мистецтво	248

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна
ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ **рівень стандарту**

Підручник для 10 класу **закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 1.08.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура CentSchbook.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 20,736. Умовн. фарбо-відб. 82,944. Обл.-вид. арк. 17,956.
Тираж 35 587 пр. Зам. 167/07

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com   *www.bohdan-books.com*

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.